

Ιστορία των Μεσαιωνικών Βαλκανίων

Κωνσταντίνος Μουστάκας

Έκδοση: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών

Άδεια διανομής: Creative Commons BY-NC-ND (Αναφορά δημιουργού – Μη εμπορική χρήση – Όχι παράγωγα έργα)

<https://www.openbook.gr/istoria-twn-mesaiwnikwn-valkaniwn/>

Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά
Συγγράμματα και Βοηθήματα
www.kallipos.gr

HEALLINK
Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ
Πρόσκληση στην Κοινωνία της Γνώσης
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ
Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ
2007-2013
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ

Επίκουρος καθηγητής βυζαντινής ιστορίας Πανεπιστημίου Κρήτης

Ιστορία των μεσαιωνικών Βαλκανίων

Ιστορία των Μεσαιωνικών Βαλκανίων

Συγγραφή

Κωνσταντίνος Μουστάκας

Κριτικός αναγνώστης

Παναγός-Φίλιππος Σοφούλης

Συντελεστές έκδοσης

Γλωσσική επιμέλεια: Θεοφίλη Σμπρίνη

Γραφιστική επιμέλεια: Κυριάκος Παπαδόπουλος

ISBN: 978-960-603-422-0

Copyright © ΣΕΑΒ, 2015

Το παρόν έργο αδειοδοτείται υπό τους όρους της άδειας Creative Commons Αναφορά Δημιουργού - Μη Εμπορική Χρήση - Όχι Παράγωγα 3.0. Για να δείτε ένα αντίγραφο της άδειας αυτής επισκεφτείτε τον ιστότοπο

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/gr/>

ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΩΝ

Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

Ηρώων Πολυτεχνείου 9, 15780 Ζωγράφου

www.kallipos.gr

Φωτογραφία εξωφύλλου: Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα. Καθίδρυμα του βασιλέα των Βουλγάρων Σαμουήλ.
www.shutterstock.com

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ PDF

Εισαγωγή	5
Κεφ. 1. Αναδρομή στην αρχαιότητα	10
Έλληνες, Θράκες και Ιλλυριοί	10
Τα ρωμαϊκά Βαλκάνια	16
Τα Βαλκάνια στην ύστερη αρχαιότητα (4ος-6ος αι.)	17
Κεφ. 2. Η εγκατάσταση των σλαβικών φύλων στα Βαλκάνια	24
Κεφ. 3. Το πρωτο-βουλγαρικό κράτος.....	46
Κεφ. 4. Τα δυτικά Βαλκάνια (7^{ος}-9^{ος} αι.)	58
Κεφ. 5. Η ανάκαμψη της βυζαντινής ισχύος (9^{ος}-10^{ος} αι.)	66
Κεφ. 6. Άνοδος και πτώση της Βουλγαρίας	70
Κεφ. 7. Ελάσσονες βαλκανικές εθνότητες έως και τον 11^ο αιώνα	86
Βλάχοι.....	86
Αλβανοί	88
Αρμένιοι	90
Βαρδαριώτες Τούρκοι.....	90
Συμπεράσματα.....	92
Βιβλιογραφία	95
Πηγές.....	95
Βοηθήματα.....	96

Εισαγωγή

Το σύγγραμμα αυτό αποσκοπεί στο να καλύψει ένα κενό. Η ανάγκη της συγγραφής μιας γενικής ιστορίας των μεσαιωνικών Βαλκανίων κρίνεται απαραίτητη, επειδή στη μεσαιωνική εποχή έχουν τις καταβολές τους οι περισσότεροι από τους σύγχρονους λαούς της περιοχής, πλην των Ελλήνων, σε κάποιο βαθμό και των Τούρκων. Η γνώση της μεσαιωνικής ιστορίας αυτών των λαών βοηθά στο μέγιστο βαθμό την κατανόηση μεταγενέστερων ιστορικών φαινομένων. Η απουσία μιας συνολικής, παράλληλης και συγκριτικής μελέτης των λαών των Βαλκανίων κατά τη μεσαιωνική εποχή είναι ιδιαίτερα εμφανής και αισθητή, όχι μόνο στην ελληνική βιβλιογραφία αλλά και στη διεθνή. Αν και για τα Βαλκάνια της νεότερης και σύγχρονης εποχής έχει γραφτεί σειρά γενικών ιστοριών, και διεθνώς με κάποιες να έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά αλλά και στην Ελλάδα, η μεσαιωνική εποχή των Βαλκανίων δεν έχει τύχει της ανάλογης προσοχής. Οι πανεπιστημιακές παραδόσεις της Μαρίας Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Οι βαλκανικοί λαοί κατά τους μέσους χρόνους*, Ιωάννινα 1987, δεν έτυχαν κανονικής έκδοσης ως βιβλίο, ενώ επιπλέον πρόκειται για έργο που είναι πια αισθητή η ηλικία του. Σε σχέση με το αντικείμενο και τα περιεχόμενα του παρόντος, τα εγγύτερα δημοσιεύματα που υπάρχουν διεθνώς είναι τα δύο βιβλία του John V. A. Fine Jr., *The Early Medieval Balkans* και *The Late Medieval Balkans*. Ιδίως το δεύτερο απ' αυτά τα βιβλία δεν κρίνεται ως το καταλληλότερο για τον Έλληνα αναγνώστη, λόγω της πυκνής παράθεσης γεγονότων σχετικών με τους λαούς των δυτικών Βαλκανίων. Επίσης, μια σχετική αδυναμία των έργων του Fine σε γενικότερο επίπεδο αφορά στην ανυπαρξία μιας κεντρικής προσέγγισης του αντικειμένου, μερικών βασικών ερωτημάτων που να λειτουργούν ως πλαίσιο αναφοράς μέσα στο οποίο να εκτυλίσσεται η όλη αφήγηση. Αυτή η απουσία μιας κεντρικής προσέγγισης εντοπίζεται και στο πιο πρόσφατο εγχειρίδιο του Florin Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500-1250*, Καίμπριτζ (2006).

Τα χρονικά πλαίσια καθορισμού της μεσαιωνικής εποχής για τα Βαλκάνια και εντός των οποίων αναπτύσσεται στη συνέχεια η παρούσα μελέτη, μπορούν να οριστούν με σαφήνεια και χωρίς ιδιαίτερο προβληματισμό ως προς την ισχύ τους. Ο 7^{ος} αιώνας είναι μία καθοριστική περίοδος που σηματοδοτεί το πέρασμα από μια εποχή σε άλλη. Τότε εκδηλώνονται με ιδιαίτερη ένταση και αποκαλύπτονται στις πλήρεις διαστάσεις τους οι προϊόντες μετασηματισμοί του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού της ύστερης αρχαιότητας. Επιπλέον, τότε συμβαίνει το καθοριστικό γεγονός-σταθμός για τη μετέπειτα ιστορική πορεία των Βαλκανίων, η άφιξη και εγκατάσταση των Σλάβων, που θα αλλάξει την εθνολογική εικόνα της Βαλκανικής Χερσονήσου και στην οποία έχουν τις καταβολές τους οι περισσότεροι βαλκανικοί λαοί. Για να τονιστεί η σημασία του 7^{ου} αιώνα ως ορίου, θα μπορούσε να λεχθεί ότι τα Βαλκάνια της εποχής του Ιουστινιανού (6^{ος} αι.) ομοιάζουν περισσότερο με αυτά του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. παρά μ' αυτά της εποχής των Ισαύρων (8^{ος} αι.). Το τέλος της μεσαιωνικής εποχής στα Βαλκάνια μπορεί να οριστεί με ασφάλεια στον 15^ο αιώνα, όταν πραγματοποιείται η οθωμανική κατάκτηση του μεγαλύτερου μέρους των Βαλκανίων, που σαφώς εισάγει σε μια νέα ιστορική φάση, ενώ την ίδια εποχή σε γενικότερο ευρωπαϊκό επίπεδο συντελούνται μια σειρά από ιστορικές εξελίξεις που σηματοδοτούν τη μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεότερους χρόνους. Υπό τις ιδιαίτερες περιστάσεις συγγραφής του παρόντος, δεν ήταν εφικτή η κάλυψη της μεσαιωνικής εποχής των Βαλκανίων στο σύνολό της. Το χρονολογικό όριο μέχρι το οποίο εκτείνεται η εξιστόρηση που ακολουθεί ορίζεται στον 11^ο αιώνα, με έτος-σταθμό το 1018, και γεγονός-σταθμό την ολοκλήρωση της βυζαντινής κατάκτησης των έως τότε βουλγαρικών εδαφών και την εξάλειψη του πρώτου βουλγαρικού κράτους. Με όρους ιστορικού πλαισίου, αυτά τα γεγονότα σηματοδοτούν το τέλος της βουλγαρικής επεκτατικής και ενοποιητικής δυναμικής στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο, που είχε ξεκινήσει τον 9^ο αιώνα, και την επίτευξη του απογείου για την αντίστοιχη βυζαντινή.

Η σύγχρονη αίσθηση των Βαλκανίων ως μιας ιδιαίτερης γεωγραφικής καταρχάς οντότητας προκύπτει τον 19^ο αιώνα, υπό την παράλληλη επίδραση δύο παραγόντων:

1. Της συγκρότησης της γεωγραφικής επιστήμης,

2. Του ανατολικού ζητήματος, δηλαδή της υψηλής προτεραιότητας που καταλαμβάνουν πλέον, από τον Κριμαϊκό πόλεμο και εξής, οι προοπτικές σχετικά με την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην πολιτική των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων.

Με την οθωμανική κυριαρχία, που ακόμη στα μέσα του 19^{ου} αιώνα εκτεινόταν σε μεγάλο μέρος της Βαλκανικής Χερσονήσου, να κλονίζεται από τα εθνικά κινήματα των λαών της περιοχής, οι μεγάλες δυνάμεις θέτουν υψηλά στην ατζέντα της εξωτερικής πολιτικής τους το ζήτημα της μελλοντικής επιρροής τους και σε αυτόν τον χώρο. Η καθιέρωση του ονόματος Βαλκάνια ή Βαλκανική Χερσόνησος, για να δηλώσει τη χερσόνησο της νοτιο-ανατολικής Ευρώπης στο σύνολό της, βασίζεται στην υιοθέτηση της τουρκικής ονομασίας του όρους Αίμος – Balkan – και καθιερώνεται συμβατικά στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, σε ακολουθία της μόδας της εποχής που ήθελε και τις άλλες μεγάλες ευρωπαϊκές χερσονήσους να ονοματίζονται από την οροσειρά που τις διατρέχει, όπως Ιβηρική Χερσόνη-

σος, από τα Ιβηρικά όρη – τα Πυρηναία– και Χερσονήσος των Απεννίνων, εναλλακτική ονομασία της ιταλικής χερσονήσου, που τελικά δεν καθιερώθηκε.¹ Ειδικά για τον Αίμο, η σημασία του ως οροσήμου της όλης χερσονήσου οφείλεται σε εξωπραγματικές θεωρήσεις του από παλιότερους περιηγητές, που θεωρούσαν π.χ. ότι εκτείνεται σε όλο το πλάτος της χερσονήσου, από τον Εύξεινο Πόντο έως την Αδριατική, ή ότι από την κορυφή του είναι ορατές και οι δύο πλευρικές θάλασσες της χερσονήσου.² Το βόρειο όριο των Βαλκανίων ως γεωγραφικού χώρου τοποθετείται επίσης συμβατικά στον κάτω ρου του Δούναβη, από τις εκβολές του έως τη συμβολή του με τον Σάβο ή τον Δράβο λίγο βορειότερα, και στη συνέχεια κατά μήκος του ενός ή του άλλου ποταμού. Πράγματι, ο συνδυασμός του Δούναβη με έναν από τους δύο αυτούς παραποτάμους του σχηματίζει μία γραμμή, όχι ευθεία, που στον χάρτη μπορεί να δώσει την εντύπωση ότι κάπως ταυτίζεται με το νοητό βόρειο όριο της χερσονήσου, από την Ιστρία έως τη ΒΔ καμπή της ακτής του Ευξείνου. Σε κάθε περίπτωση πάντως, η θεώρηση του Δούναβη και των παραποτάμων του ως ορίου της χερσονήσου δεν είναι άμοιρη προβλημάτων, ακόμη και στο καθαρά γεωγραφικό επίπεδο. Το καρπαθο-βαλκανικό τόξο π.χ. ορίζει μια σαφή γεωγραφική ενότητα, το καρπαθο-βαλκανικό λεκανοπέδιο, με κοινά γεωμορφολογικά και γενικότερα φυσικά χαρακτηριστικά και βορείως του ποταμού, ο οποίος το διατρέχει, και νοτίως αυτού. Κατά περιόδους, ο συγκεκριμένος χώρος συνιστούσε και εθνολογική ή πολιτική ενότητα, εκτός από γεωγραφική: στην αρχαιότητα κατοικείτο από τον ίδιο λαό, τους Δάκες ή Γέτες, ενώ και η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία για διάστημα εκατόν πενήντα περίπου ετών εκτεινόταν και στο βορείως του Δούναβη τμήμα. Στο σύνολο, επίσης, της περιοχής εδραζόταν το πρώτο Βουλγαρικό Κράτος μέχρι τις αρχές του 10^{ου} αιώνα, όταν η βόρεια πλευρά του Δούναβη καταλήφθηκε από τους Ούγγρους και τους Πετсенέγους.

Η θέσπιση των βαλκανικών σπουδών πραγματοποιείται στη διάρκεια του Μεσοπολέμου και στο πλαίσιο των διαδικασιών της λεγόμενης βαλκανικής συνεννόησης, της πολιτικής δηλαδή που προωθούσε τη συνεργασία μεταξύ των μη αναθεωρητικών χωρών της περιοχής, Ελλάδας, Γιουγκοσλαβίας, Ρουμανίας και Τουρκίας, οι οποίες έβηταν ως προτεραιότητα τη σύμπραξη για τη διατήρηση του μεταπολεμικού statusquo. Στην Ελλάδα, ένθερμος θιασώτης αυτής της πολιτικής υπήρξε ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, και στην έντονη εκείνη την περίοδο επιρροή του αποδίδεται η ίδρυση της έδρας Ιστορίας των λαών της χερσονήσου του Αίμου στο νεοσύστατο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης το 1926, έδρα την οποία κατέλαβε ο Μιχαήλ Λάσκαρις. Γεγονότα-σταθμοί αυτής της διαδικασίας υπήρξαν το πρώτο διαβαλκανικό συνέδριο στην Αθήνα το 1930, με πρόεδρο τον ίδιο τον Παπαναστασίου, και η υπογραφή του Βαλκανικού Συμφώνου μεταξύ των τεσσάρων χωρών το 1934.³ Εκτός των βαλκανικών χωρών, οι πρώτοι θεσμοί που προωθούν τη μελέτη των Βαλκανίων συγκροτούνται στη Γαλλία, της οποίας η διπλωματία βρισκόταν πίσω από τις πολιτικές της βαλκανικής συνεννόησης της λεγόμενης και Βαλκανικής Αντάντ (χαρακτηριστικά, εκδίδονται το περ. *Revue des Balkans* και η *Bibliographie balkanique* από το 1931),⁴ αλλά και στη Γερμανία, με διαφορετική όμως οπτική, αφού εκεί η *sudostliche Europa* θεωρείτο υπό το πρίσμα του γερμανικού αναθεωρητισμού, πριν ακόμη από την άνοδο των Ναζι, ως τμήμα του μελλοντικού *Lebensraum* του Ράιχ. Μετά τη διακοπή που επέφεραν ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος και τα πρώτα χρόνια του Ψυχρού Πολέμου, οι διαδικασίες διαβαλκανικής συνεργασίας και η συγκρότηση θεσμών που προωθούν τη μελέτη και έρευνα βαλκανικών ζητημάτων συνεχίστηκαν στις βαλκανικές χώρες, με αφετηρία τη ρήξη μεταξύ της κομμουνιστικής Γιουγκοσλαβίας και της Σοβιετικής Ένωσης. Σταδιακά, μετά τη διαδικασία της λεγόμενης «αποσταλινοποίησης» και αφού οι αρχικοί μεταπολεμικοί ηγέτες των χωρών της ανατολικής Ευρώπης, σκληροπυρηνικοί κομμουνιστές, έδιναν τη θέση τους σε μετριοπαθέστερους, χώρες όπως η Βουλγαρία και η Ρουμανία προσχώρησαν σε διαδικασίες και θεσμούς διαβαλκανικής συνεργασίας στο επιστημονικό και σε άλλα πεδία. Χαρακτηριστικά, το 1953, έτος υπογραφής της υπό αμερικανική πατρωνία τριμερούς συμφωνίας Ελλάδας, Γιουγκοσλαβίας και Τουρκίας, ιδρύεται στη Θεσσαλονίκη το Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (ΙΜΧΑ), με στόχους τη διδασκαλία βαλκανικών γλωσσών, την τήρηση βιβλιοθήκης για την κατάρτιση και ενημέρωση Ελλήνων ειδικευμένων σε βαλκανικά θέματα, την έκδοση μελετών, τη διεξαγωγή συνεδρίων κ.ο.κ. Δέκα χρόνια αργότερα ιδρύεται στην Αθήνα η Ελληνική Επιτροπή Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης, ως τμήμα της αντίστοιχης διεθνούς, και το Κέντρο Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης, φορέας αντίστοιχος του ΙΜΧΑ με το ίδιο περιεχόμενο και στόχους.⁵

Η ενασχόληση όμως με την ιστορία των Βαλκανίων στην ολότητά τους, έστω και σε συγκεκριμένη χρονική-ιστορική φάση, κρίνεται εδώ ότι δεν μπορεί να βασιστεί απροβλημάτιστα ούτε σε συμβάσεις ούτε στην προηγούμενη παράδοση ακαδημαϊκής ενασχόλησης με το αντικείμενο. Χαρακτηριστικά, μια προσέγγιση με τέτοια αφετηρία

1 Todorova, *Imagining the Balkans*, σ.22-26.

2 Todorova, *Imagining the Balkans*, σ.22-25.

3 Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Οι βαλκανικές σπουδές στην Ελλάδα*, Δωδώνη, 5 (1976), σ. 217-19.

4 Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *ό.π.*, σ. 217-18.

5 Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *ό.π.*, σ. 220.

μπορεί να εντοπιστεί στις πανεπιστημιακές παραδόσεις της καθηγήτριας Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, στις οποίες η οριοθέτηση του προς εξέταση αντικειμένου έχει ως αφετηρία τους σύγχρονους βαλκανικούς λαούς, και ειδικότερα αυτούς που συγκρότησαν εθνικό κράτος, των οποίων η ιστορία προβάλλεται στο παρελθόν και εξετάζεται η μεσαιωνική της περίοδος. Δεν είναι τυχαίος και ο τίτλος αυτής της μελέτης, που δεν είναι «Ιστορία των Βαλκανίων» αλλά *Οι βαλκανικοί λαοί κατά τους μέσους χρόνους*. Αντιθέτως, θεωρείται απαραίτητο να συγκροτηθεί ένα πλαίσιο ένταξης της μελέτης, να εξεταστούν δηλαδή οι όροι και οι προϋποθέσεις του κατά πόσον οι κοινωνίες της Βαλκανικής Χερσονήσου μπορεί να συγκροτούν, ή και να μην συγκροτούν, μια ιστορική ενότητα στη συγκεκριμένη χρονική φάση, τη μεσαιωνική εν προκειμένω. Ο δεύτερος άξονας του πλαισίου, στο οποίο θα επιχειρηθεί να ενταχθεί η προσέγγιση που ακολουθείται, αφορά στον ρόλο του Βυζαντίου στη διαμόρφωση της ιστορίας της περιοχής και στο ερώτημα περί της επιρροής στη διαμόρφωση των πολιτισμικών χαρακτηριστικών των λαών αυτής. Οι λαοί των Βαλκανίων, δηλαδή, εντάσσονται σε μια «βυζαντινή κοινοπολιτεία», όπως έχει λεχθεί, καθορισμένη με βάση πολιτισμικά κυρίως κριτήρια⁶ και, αν ναι, σε ποιο βαθμό, τότε, και με ποιο τρόπο; Εδώ μπορεί να επισημανθεί η κυρίαρχη γενικότερη αντίληψη, όχι μόνο σε επιστημονικές προσεγγίσεις αλλά και πέραν αυτών, ότι η ιστορική πορεία των βαλκανικών λαών διαμορφώθηκε υπό την κυρίαρχη παρουσία πρώτα του Βυζαντίου και στη συνέχεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σε ό,τι αφορά το Βυζάντιο η αφετηρία μας δεν είναι η εξαρχής αμφισβήτηση αυτού του υποτιθέμενα σημαντικού ρόλου που φέρεται να έχει παίξει στην ιστορική διαμόρφωση των Βαλκανίων, αλλά η συγκεκριμενοποίησή του και ο εντοπισμός των ορίων του.

Το θέμα της ιστορικής ενότητας των Βαλκανίων έχει επεξεργαστεί θεωρητικά η αιμνηστη Βασιλική Παπούλια, η οποία θεωρεί ότι η ιστορία των Βαλκανίων διακρίνεται από φάσεις ενότητας, όρο τον οποίο περιορίζει στην έννοια της πολιτικο-κρατικής ενοποίησης και πολυμερισμού, ο όρος που χρησιμοποιεί, για να δηλώσει την πολιτική πολυδιάσπαση. Οι δύο αυτές έννοιες λειτουργούν στο πλαίσιο μιας διαλεκτικής σχέσης, εμπνευσμένο από την φιλοσοφία του Hegel.⁷ Αυτό είναι ίσως και το αδύνατο σημείο αυτής της προσέγγισης, εφόσον το σχήμα δίδεται η εντύπωση ότι λειτουργεί νομοτελειακά. Αν καταρχάς επικεντρώσουμε τη συζήτηση στο θέμα της πολιτικής ή κρατικής ενότητας, πρέπει να επισημανθεί και να τονιστεί ότι από τις απαρχές του ιστορικού χρόνου για αυτή την περιοχή, είναι πολύ μεγαλύτερα τα χρονικά διαστήματα κατά τα οποία επικρατεί κρατική πολυδιάσπαση στα Βαλκάνια, από ό,τι σχετική έστω ενοποίηση. Μόνο μία φορά το σύνολο της Βαλκανικής Χερσονήσου βρέθηκε κάτω από ενιαία κρατική εξουσία, στη διάρκεια των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων· η πλήρης υπαγωγή του συνόλου της Βαλκανικής στην ρωμαϊκή εξουσία συντελείται περί τα μέσα του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. και διαρκεί μέχρι και τα τέλη του 6^{ου} αιώνα, με ένα κενό την περίοδο μεταξύ 480 και 540 περίπου, όταν τα ΒΔ Βαλκάνια, οι επαρχίες Ιστρίας, Παννονίας και Δαλματίας (πλην των πόλεων στις ακτές) κατέχονται από Οστρογόθους, Γέπιδες και Λομβαρδούς. Αργότερα, και παρά την περί του αντιθέτου γενικότερη αίσθηση, ούτε η Βυζαντινή Αυτοκρατορία στο απόγειο της ισχύος και επέκτασής της αλλά ούτε και η Οθωμανική συμπεριέλαβαν ποτέ το σύνολο της Βαλκανικής Χερσονήσου εντός των συνόρων τους. Επ' αυτού πρέπει να επισημανθούν οι ανακριβείς χάρτες που εμπεριέχουν πολλά βιβλία βυζαντινής ιστορίας, σε σχέση με την έκταση της βυζαντινής επικράτειας στα Βαλκάνια, αφενός αναφορικά με τις πρώτες δεκαετίες του 11^{ου} αιώνα είτε με την περίοδο του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180), περιόδους κατά τις οποίες φέρουν τα βυζαντινά σύνορα να φτάνουν στην Ιστρία.⁸ Οι χάρτες αυτοί αντανακλούν μία σχηματοποιημένη αντίληψη γενικής κυριαρχίας του Βυζαντίου στα Βαλκάνια, που όμως δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα και μπορεί να έρχεται και σε αντίθεση με τα αναγραφόμενα στο ίδιο το κείμενο που συνοδεύουν.

Για να επανέλθουμε στο προηγούμενο ζήτημα, η γεωμορφολογία των Βαλκανίων συμβάλλει στη διάσπαση μάλλον παρά στην ενοποίηση. Μια διαπίστωση που καταρχάς προκύπτει εμπειρικά είναι ότι στις σχετικά λίγες περιπτώσεις που κάποια δύναμη επεκτάθηκε σε μεγάλη έκταση στα Βαλκάνια αρχικά κατείχε μία κεντρική ζώνη εκτεινόμενη κατά πλάτος της Βαλκανικής Χερσονήσου, από τον Εύξεινο Πόντο έως την Αδριατική, που μπορεί χονδρικά να ταυτιστεί με την νότια Θράκη, τη Μακεδονία και τμήμα της Αλβανίας, θα μπορούσαμε να την ονομάσουμε «η ενδοχώρα της Εγνατίας οδού». Σ' αυτή τη ζώνη βρισκόταν ο αρχικός πυρήνας του μακεδονικού βασιλείου, που επί Φιλίππου Β΄ και Αλεξάνδρου επεκτάθηκε προς Νότο, ανατολικά και βορειοανατολικά· σ' αυτή τη ζώνη, επίσης, εντοπίζονται οι πρώτες ρωμαϊκές κατακτήσεις στα Βαλκάνια· ταυτίζεται, επίσης, με τις αρχικές οθωμανικές κατακτήσεις στα Βαλκάνια αλλά και με τα τελευταία εδάφη που διατηρούσε το οθωμανικό κράτος πριν τους Βαλκανικούς Πολέμους. Γεωστρατηγικές παράμετροι εξηγούν την περαιτέρω επέκταση με αφετηρία αυτή την εδαφική ζώνη. Πρόκειται για το τμήμα της Βαλκανικής Χερσονήσου που είναι το πιο εύκολο να κατακτηθεί, αλλά

6 D. Obolenski, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500-1453*, Νέα Υόρκη (1971) (ιδίως, σ. 202-36, 272-90).

7 Παπούλια, *Πολυμερισμός*, σ. 9.

8 π.χ. ο χάρτης που παρατίθεται στο Δ. Ζακυθινός, *Βυζαντινή Ιστορία, 324-1071*, Αθήναι (1972), σ. 448-49.

και το πιο δύσκολο να κρατηθεί λόγω της έλλειψης στρατηγικού βάθους. Η δύναμη που κατέχει αυτό το τμήμα, αν έχει την ισχύ και τη δυναμική για περαιτέρω επέκταση θα την επιδιώξει προκειμένου να προσδώσει σε αυτό το απαραίτητο στρατηγικό βάθος. Σε μία περίπτωση αποτυχίας, οι αυτοκράτορες της Νίκαιας πέτυχαν να κυριεύσουν εύκολα στη δεδομένη συγκυρία αυτή τη ζώνη. Στη συνέχεια, επί των πρώτων Παλαιολόγων δεν επιτεύχθηκε η περαιτέρω επέκταση προς Νότο, παρά μόνο εν μέρει και σε προχωρημένη χρονική φάση επί Ανδρονίκου Γ'. Σύντομα επήλθε η απώλεια. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός δηλώνει ξεκάθαρα αυτό τον στρατηγικό προβληματισμό, όταν αναφέρει ότι από τη βυζαντινή επικράτεια έλειπε το στρατηγικό βάθος που θα της εξασφάλιζε εξισορρόπηση ισχύος με τη Σερβία και τη Βουλγαρία και ότι ήταν ανάγκη η συνέχιση της επέκτασης προς Νότο.

Σε ποιο βαθμό οι βυζαντινοί είχαν την αίσθηση των Βαλκανίων ως ενιαίας γεωγραφικής ή και πολιτιστικής οντότητας; Πριν απ' αυτούς, οι αρχαίοι Έλληνες φαίνεται πως δεν την είχαν. Από σχετικές αναφορές του Πολύβιου και του Στράβωνα προκύπτει ότι υπάρχει η αντίληψη της χερσονήσου, όριο της όμως θεωρείται ο Αίμος, για τον οποίο υπήρχε η ψευδαίσθηση ότι διατρέχει όλο το πλάτος της χερσονήσου, και όχι ο Δούναβης. Στους Πολύβιο και Στράβωνα ο Αίμος δεν είναι απλά ένα γεωγραφικό σύνορο αλλά και συμβολικό, ως όριο μεταξύ πολιτισμού και βαρβαρότητας. Νότια του Αίμου ζουν οι Έλληνες και οι εξελληνισμένοι ή εξελληνιζόμενοι Θράκες, γενικότερα είναι ο χώρος επιρροής του ελληνικού πολιτισμού, και βόρεια του Αίμου λαοί που δεν έχουν έρθει σε επαφή μ' αυτόν.⁹ Εδώ μπορεί να επισημανθεί, γενικότερα, ότι στην αντίληψη των αρχαίων Ελλήνων με την βαρβαρότητα ταυτίζεται κυρίως ο Βορράς, και όχι η Ανατολή ή ο Νότος. Επίσης, μεταξύ των αρχαίων Ελλήνων βασικότερα γεωγραφικά ορόσημα θεωρούνται τα όρη και όχι οι ποταμοί. Αργότερα, στο Βυζάντιο, και γενικότερα στον χριστιανικό κόσμο της ύστερης αρχαιότητας και του Μεσαίωνα, θεωρούνται οι ποταμοί: ποταμοί όπως π.χ. ο Τάναϊς (Δον) ή ο Φάσις θεωρούνται το όριο Ευρώπης και Ασίας.¹⁰ Αυτή η προτεραιότητα των ποταμών πιθανώς οφείλεται στη χριστιανική κοσμοαντίληψη και ίσως διαμορφώνεται από τις αναφορές της Γενέσεως στους τέσσερις μεγάλους ποταμούς που ηγάζουν στον Παράδεισο και διατρέχουν τα τέσσερα κλίματα της γης.

Η εκτίμηση περί της απουσίας αίσθησης ενότητας των Βαλκανίων μεταξύ των αρχαίων Ελλήνων μπορεί να στηριχθεί και από την εικόνα τους για την εθνολογία της περιοχής: ο Αππιανός (Αλεξανδρινός συγγραφέας ρωμαϊκής ιστορίας του 2^{ου} μ.Χ. αι.) παραθέτει μία μυθική γενεαλογία των Ιλλυριών, ονομασία που δηλώνει σειρά λαών των δυτικών Βαλκανίων, η οποία κατά τον ίδιο προέρχεται από παλαιότερες ελληνικές παραδόσεις. Ο Ιλλυριός, επώνυμος μυθικός γενάρχης αυτών των λαών, φέρεται να είναι γιος του Κύκλωπα Πολύφημου, όπως και ο Κέλτης και ο Γάλας (επώνυμος γενάρχης των Γαλατών), ο οποίος εγκαθίσταται στην κατόπιν Ιλλυρία, ερχόμενος από τη Σικελία. Αυτή η γενεαλογία δείχνει ότι οι Ιλλυριοί θεωρούνται ένας λαός της Δύσης, συγγενής των Κελτών και Γαλατών, και όχι των γειτόνων Ελλήνων και Θρακών.

Αντίθετα με τους Έλληνες, οι Ρωμαίοι έχουν σαφέστερη εικόνα των Βαλκανίων, και γενικά τα αντιλαμβάνονται ως έναν ενιαίο γεωγραφικό χώρο, εφόσον το σύνολο της περιοχής είναι ενταγμένο στην αυτοκρατορία τους. Κατά περιπτώσεις χρησιμοποιείται γενικόλογα και αόριστα ο όρος Ιλλυρικόν, εμπνευσμένος από το γεγονός ότι στην Ιλλυρία υπήρξαν οι πρώτες κατακτήσεις τους, για να δηλώσει είτε το σύνολο των Βαλκανίων είτε επιμέρους περιοχές αυτών. Ο όρος Ιλλυρικόν θεσμοθετείται τον 4^ο αιώνα για να δηλώσει την ομώνυμη επαρχότητα που συγκροτείται τότε, με πρωτεύουσα τη Θεσσαλονίκη, και περιλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος των Βαλκανίων, τις διοικήσεις Δακίας, Μακεδονίας, κατά διαστήματα και Παννονίας, πλην της διοικήσεως Θράκης, το ανατολικό μέρος της χερσονήσου, που ανήκει στην επαρχότητα Ανατολής. Προς τα τέλη του 6^{ου} αιώνα εμφανίζονται και μνείες της ονομασίας Ελλάς, με την οποία δηλώνεται γενικευτικά το βαλκανικό κομμάτι της αυτοκρατορίας.¹¹

Παρά την υπάρχουσα, όπως φαίνεται, αίσθηση των Βαλκανίων ως ενιαίου χώρου, δεν απουσίαζε στα χρόνια του πρώιμου Βυζαντίου η συνειδητοποίηση των έντονων πολιτισμικών διαφορών που υπήρχαν μεταξύ επιμέρους περιοχών. Ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός, αφού ίδρυσε την επώνυμη πόλη του, την Πρώτη Ιουστινιανή, στην επαρχία Δαρδανίας (σημ. Caricin Grad / Κοσσυφοπέδιο), εξέδωσε το 535 τη Νεαρά XI, με την οποία προβλεπόταν η διάσπαση του Ιλλυρικού, πολιτική και εκκλησιαστική, και η συγκρότηση νέας επαρχιακής μονάδας, με έδρα την Πρώτη Ιουστινιανή, που θα περιελάμβανε τις επαρχίες Άνω Μοισία, Δακία Παραποτάμια, Δακία Μεσογειακή, Δαρδανία, Μακεδονία Δευτέρα και Πραιβαλιτάνα. Υπό τη Θεσσαλονίκη θα παρέμεναν οι επαρχίες Μακεδονία Πρώτη, Ήπειρος Νέα, Ήπειρος Παλαιά, Θεσσαλία, Ελλάς ή Αχαΐα, και Κρήτη. Το σχέδιο τελικά δεν πραγματοποιήθηκε, ουσιαστικά όμως αυτό που προέβλεπε ήταν η διοικητική διάκριση του λατινόφωνου τμήματος της επαρχότητας Ιλλυρικού από το ελληνόφωνο και, ειδικότερα, με εκκλησιαστικούς όρους, του τμήματος στο

9 Todorova, *Imagining the Balkans*, σ. 25.

10 Μ.Σ. Κορδώσης, *Ιστορικογεωγραφικά πρωτοβυζαντινών και εν γένει παλαιοχριστιανικών χρόνων*, Αθήνα (1996), σ. 31-32.

11 Βλ. παρακάτω, κεφ. 2.

οποίο γενικά τελούνταν λατινική λειτουργία από αυτό στο οποίο τελούνταν ελληνική (το σύνολο της επαρχότητας Ιλλυρικού ανήκε στο κλίμα του Πάπα της Ρώμης, βικάριος του οποίου ήταν ο αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης). Εν πολλοίς το νοτιότερο ελληνόφωνο κομμάτι του Ιλλυρικού ήταν αυτό που αργότερα ο Λέων Γ΄ αφαίρεσε από το παπικό κλίμα, σε αντίποινα του γεγονότος ότι ο Πάπας της Ρώμης αποκήρυξε την επικυριαρχία του με αφορμή την εικονομαχία.

Η συζήτηση αυτή μας εισάγει στο θέμα της βασικής γλωσσικής διάκρισης των Βαλκανίων της πρώιμης βυζαντινής εποχής σε γενικά ελληνόφωνο νότιο τμήμα και γενικά λατινόφωνο βόρειο. Πρώτος έστρεψε την προσοχή σε αυτό το ζήτημα ο πανσλαβιστής Τσέχος ιστορικός του 19^{ου} αιώνα KonstantinJirecek, που ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την ιστορία των Σέρβων και των Βουλγάρων. Ο Jirecek εισηγήθηκε την ομώνυμη γραμμή, μια νοητή γραμμή που διατρέχει οριζοντίως τα Βαλκάνια και συνιστά το όριο μεταξύ των δύο ομιλούμενων γλωσσών. Αν και η «γραμμή Jirecek» συνιστά μία απολύτως σχηματοποιημένη προσέγγιση, δεν είναι ανακριβής η θεώρηση της γλωσσικής διαφοροποίησης των Βαλκανίων μεταξύ βορείου και νοτίου τμήματος, αν και τα ακριβή όρια δεν είναι δυνατό να τεθούν και δεν λείπουν και οι σημαντικές εξαιρέσεις. Στα νότια εντοπίζονται οι λατινόφωνοι πληθυσμοί της Πίνδου και της Ροδόπης, οι μετέπειτα Βλάχοι. Στο Βορρά από την άλλη, στις πόλεις κατά μήκος των συνόρων που κατά καιρούς είχαν καταστραφεί από επιδρομές, όταν ανασυγκροτούνταν με εγκατάσταση πληθυσμού από αλλού, φαίνεται ότι αυτός ο πληθυσμός ήταν όλο και περισσότερο ελληνόφωνος. Το Σίρμιο, όταν αυτό ανακτήθηκε από το Βυζάντιο περί το 565, φαίνεται ότι κατοικήθηκε από μεταφερθέντες αποίκους. Η έστω μερική ελληνοφωνία των κατοίκων του Σιρμίου τον 6^ο αιώνα, γίνεται φανερή από ευρεθέν χάραγμα σε κεραμικό όστρακο (βρέθηκε τη δεκαετία του 1930, σήμερα στο μουσείο του Ζάγκρεμπ), που χαράχθηκε στα χρόνια της τριετούς πολιορκίας της πόλης από τους Αβάρους (579-82).¹²

Νωρίτερα έγινε λόγος για την συμβολική εξύψωση των ποταμών, ως κορυφαίων γεωγραφικών οροσήμεων, από τα χρόνια της ύστερης αρχαιότητας. Το ερώτημα λοιπόν που προκύπτει είναι αν εντοπίζεται κάποια ιδιαίτερη συμβολική θεώρηση του Δούναβη ως συνόρου της αυτοκρατορίας. Στις σύγχρονες πηγές και γενικά σε αυτές που αναφέρονται στην περίοδο που ο Δούναβης παρέμενε σύνορο του βυζαντινού κράτους, έως τα τέλη του 7^{ου} αιώνα που ο χώρος νότια του ποταμού μέχρι τον Αίμο καταλήφθηκε από τους Πρωτο-Βουλγάρους, δεν διακρίνεται κάτι τέτοιο. Η μόνη περίπτωση στην οποία ίσως διαφαίνεται έμμεσα η απόδοση κάποιας συμβολικής βαρύτητας στον Δούναβη είναι αυτή του Ψευδο-Καισαρίου, συγγραφέα του 6^{ου} αιώνα, που ταυτίζει τον Δούναβη με τον ποταμό Φυσών,¹³ ο οποίος αναφέρεται στη Γένεση ως ένας από τους τέσσερις μεγάλους ποταμούς που πήγαζαν στον Παράδεισο, και τον οποίο συνήθως ταύτιζαν με τον Ινδό ή τον Γάγγη (οι άλλοι τρεις ποταμοί είναι ο Νείλος, ο Τίγρης και ο Ευφράτης).¹⁴

Πολύ γενικά, οι λαοί που κυρίως θεωρούνται ότι βρέθηκαν υπό βυζαντινές επιρροές είναι οι Βούλγαροι και οι Σέρβοι. Οι Κροάτες, οι Βόσνιοι και πόσο μάλλον οι Σλοβένοι ελάχιστη έως μηδαμινή σχέση είχαν με το Βυζάντιο. Στην περίπτωση των Σέρβων και των Βουλγάρων είναι εμφανής η επίδραση του Βυζαντίου σε σειρά όψεων της κοινωνίας, του πολιτικού συστήματος και του πολιτισμού των δύο λαών. Ειδικότερα μπορούμε να επισημάνουμε την αποδοχή του ανατολικού εκκλησιαστικού τυπικού και του ορθόδοξου δόγματος, τη χρήση της σλαβονικής ως λειτουργικής και επίσημης γραπτής γλώσσας, που είναι ένα βυζαντινό κατά κάποιο τρόπο δημιούργημα (του Κυρίλλου και του Μεθοδίου), την εν πολλοίς υιοθέτηση του βυζαντινού δικαίου, βυζαντινών διοικητικών θεσμών, βυζαντινών μοντέλων στη λογιστική (κυρίως την εκκλησιαστική) και την τέχνη. Υπάρχουν όμως κάποιες παράμετροι που σχετικοποιούν την αμεσότητα αυτής της επίδρασης.

Η μελέτη αυτή δεν ξεκινάει με λογικές «αποδόμησης» ούτε με την συχνά θεωρούμενη ως αναγκαιότητα του να «πρέπει» να γραφτεί κάτι διαφορετικό και «ρηξικέλευθο», που συνήθως δεν υποστηρίζεται από τα δεδομένα. Ξεκινά όμως με επιφυλακτικότητα απέναντι στις σχηματοποιήσεις και με την παραδοχή ότι κατά περιπτώσεις υπάρχουν περισσότερα του ενός πλαίσια αναφοράς στα οποία να μπορούν να αναχθούν τα δεδομένα.

12 Βλ. παρακάτω, κεφ. 1, σ. 34-35

13 MPG, XXXVIII, στ. 985.

14 Μ.Σ. Κορδώσης, *ό.π.*, σ. 32.

Κεφ. 1. Αναδρομή στην αρχαιότητα

Έλληνες, Θράκες και Ιλλυριοί

Οι αρχαίοι λαοί της βαλκανικής χερσονήσου διακρίνονται κυρίως σε τρεις εθνότητες, τους Έλληνες, τους Θράκες και τους Ιλλυριούς, με αντίστοιχο χώρο κατοίκησης το νότιο, το ανατολικό και το δυτικό μέρος της χερσονήσου. Επρόκειτο για ινδοευρωπαϊκούς ως προς τη γλώσσα λαούς, που η εθνογένεσή τους συντελέστηκε στη διάρκεια της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ., μέσα από την εθνολογική συγχώνευση προϋπαρχόντων στον χώρο κατοίκων με επήλυδες, αφιχθέντες από τον Βορρά ή την Ανατολή στη διάρκεια αυτής της περιόδου. Και οι τρεις αυτοί λαοί ήταν φυλετικά οργανωμένοι, ένα στάδιο που οι περισσότεροι από τους Έλληνες ξεπέρασαν αρκετά νωρίς με την ανάπτυξη της πόλεως-κράτους, και πολιτικά πολυδιασπασμένοι, στοιχείο που ευνοούσε η γεωμορφολογία της Βαλκανικής Χερσονήσου με τις πολλές οροσειρές που διασπούν τον χώρο.

Ο αρχικός χώρος κατοίκησης των Ελλήνων ταυτίζεται με τις περιοχές της κεντρικής και νοτίου Ελλάδας, όπου άνθισε ο Μυκηναϊκός Πολιτισμός, με τα βόρεια όρια αυτού να εντοπίζονται στο χώρο της Δυτικής Μακεδονίας. Αρκετά νοτιότερα, στη Θεσσαλία, στη Στερεά Ελλάδα, και ιδίως στην Πελοπόννησο βρίσκονται τα επίκεντρα του Μυκηναϊκού Πολιτισμού. Από τη μυκηναϊκή εποχή ήδη, ο χώρος εγκατάστασης των Ελλήνων επεκτάθηκε στα νησιά του Ιονίου, στις Κυκλάδες, στην Κρήτη και στην Κύπρο, ενώ με τον Α΄ Αποικισμό, στα όρια 2^{ης} και 1^{ης} χιλιετίας π.Χ., ο ελληνικός χώρος επεκτάθηκε στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου και στα δυτικά μικρασιατικά παράλια. Η περαιτέρω επέκταση των Ελλήνων στους ιστορικούς πλέον χρόνους αφενός αναφέρεται στον Β΄ Ελληνικό Αποικισμό (7^{ος}-6^{ος} αι. π.Χ.), οπότε και ιδρύονται πολυάριθμες ελληνικές πόλεις – αποικίες – κατά μήκος των ακτών της Μεσογείου¹, και αφετέρου στη σταδιακή προσάρτηση από το μακεδονικό βασίλειο περιωχών που έως τότε κατοικούσαν από Θράκες, με την αφομοίωση του πληθυσμού τους.

Οι Θράκες ήταν κατά τον Ηρόδοτο ο πιο πολυπληθής λαός μετά τους Ινδούς, αλλά, όπως παρατηρεί ο ιστοριογράφος, η έλλειψη ενότητας τους εμπόδισε να εξελιχθούν σε μεγάλη δύναμη. Ο εκτεταμένος χώρος στον οποίο κατοικούσαν τα διάφορα θρακικά φύλα επιβεβαιώνει αυτή τη διαπίστωση του Ηροδότου, καθώς εκτεινόταν από τα Καρπάθια μέχρι τα παράλια του Αιγαίου και τα Στενά, περιλαμβάνοντας το σύνολο των Ανατολικών Βαλκανίων, και, στη συνέχεια, στη Μικρά Ασία, όπου στα βορειοδυτικά και κεντρικά της χώρας κατοικούσαν τα συγγενή των Θρακών φύλα των Μυσών, Βιθυνών και Φρυγών.

Η γλώσσα των Θρακών ουδέποτε απέκτησε γραπτή διατύπωση και παραμένει εν πολλοίς άγνωστη. Τα γλωσσικά τεκμήρια της ιστορίας των αρχαίων Θρακών κυρίως συνίστανται από τοπωνύμια και ανθρωπωνύμια, καθώς και από λίγες λέξεις που σώζονται σε ελληνογράμματα επιγραφές. Κατ' επέκταση, οι πηγές της ιστορίας τους είναι κυρίως ελληνικές, αργότερα και λατινικές, είτε αναφορές σε κείμενα είτε επιγραφές των ελληνικών πόλεων που σταδιακά ιδρύθηκαν στον θρακικό χώρο. Λόγω του έντονου ενδιαφέροντος της Αθήνας για τον έλεγχο των προσβάσεων στη Μαύρη Θάλασσα, οι ως επί το πλείστον αθηνοκεντρικές φιλολογικές πηγές της κλασικής εποχής μας επιτρέπουν να γνωρίζουμε πολύ περισσότερα για τους Θράκες κατά την περίοδο του 5^{ου} και 4^{ου} αιώνα π.Χ., παρά για τους Ιλλυριούς την ίδια εποχή. Οι πηγές της ιστορίας των Θρακών συμπληρώνονται από τα υλικά κατάλοιπα που φέρνει στο φως η αρχαιολογική έρευνα. Επ' αυτού παρατηρούμε ότι, επειδή η κοινωνική οργάνωση των Θρακών εν πολλοίς δεν ξεπέρασε το φυλετικό στάδιο, μέχρι και τα χρόνια της ρωμαϊκής κατάκτησης, και παρέμεινε προσανατολισμένη σε μια στοιχειώδη γεωργο-κτηνοτροφική οικονομία, με βασικό μοντέλο κατοίκησης το πρόχειρα κτισμένο χωριό, τα θρακικά αρχαιολογικά τεκμήρια κυρίως συνίστανται από κατάλοιπα οχυρώσεων και από ταφές.

Η έρευνα και μελέτη περί των αρχαίων Θρακών, που έχει καθιερωθεί ως ιδιαίτερος κλάδος των αρχαιολογικών σπουδών με την ονομασία «Θρακολογία», είναι περισσότερη αναπτυγμένη στην Βουλγαρία, κάτι που είναι άλλωστε απολύτως φυσικό, εφόσον οι Θράκες υπήρξαν οι κάτοικοι του χώρου στην αρχαιότητα και, κατ' επέκταση, η ιστορία τους θεωρείται μέρος της ιστορικής κληρονομιάς της χώρας. Πρέπει να επισημανθεί ότι στην περίπτωση της Βουλγαρίας η ιστορική έρευνα, και εν πολλοίς και ο δημόσιος λόγος περί ιστορίας, δεν έχει παρεκτραπεί σε υπερβολές περί υποτιθέμενης συμμετοχής των αρχαίων Θρακών στην εθνογένεση του βουλγαρικού λαού, φαινόμενο που συντελείται τον Μεσαίωνα. Ο λόγος περί των αρχαίων Θρακών στην Βουλγαρία δεν τους θέτει ως συστατικό της ιστορίας του βουλγαρικού λαού, με τον τρόπο που είναι ενταγμένοι οι αρχαίοι

1 Αν και η ίδρυση των ελληνικών αποικιών δεν αμφισβητούσε τον εν γένει μη ελληνικό χαρακτήρα της χώρας, στην οποία αυτές ιδρύονταν.

Έλληνες στην ελληνική ιστορία ή οι Δάκες στη ρουμανική ιστορία.

Τα δυτικά όρια του χώρου θρακικής παρουσίας περίπου ταυτίζονται με τον άξονα των ποταμών Αξιού και Μοράβα. Πέραν αυτού του άξονα, εντοπίζονται τα ιλλυρικά φύλα, αν και ενδιάμεσως του θρακικού και ιλλυρικού χώρου κατοικούσαν και κάποιοι λαοί που δεν κατατάσσονται σαφώς στην ιστοριογραφία μεταξύ των Θρακών ή των Ιλλυριών, όπως οι Τριβαλλοί και οι Δάρδανοι ή τα κελτικά φύλα των Σκορδίσκων και Σέρδων.²

Οι επαφές μεταξύ Θρακών και Ελλήνων ξεκινούν από τη μυκηναϊκή εποχή, στα πλαίσια της μυκηναϊκής εμπορικής εξάπλωσης και της προσπάθειας των Ελλήνων να αποκτήσουν ερείσματα και πρόσβαση στον Εύξεινο Πόντο. Οι επαφές με τους Θράκες άλλοτε έχουν τον χαρακτήρα της συνεργασίας, όπως ίσως δείχνει ο μύθος της Αργοναυτικής Εκστρατείας, στην οποία μαζί με τους Έλληνες ήρωες μετέχει και ο Θραξ Ορφεύς, και άλλοτε της αντιπαράθεσης, κάτι που προκύπτει από την ερμηνεία των μύθων και θρύλων περί του Τρωικού Πολέμου, στον οποίο οι Θράκες φέρονται ως σύμμαχοι των Τρώων.³ Η επικοινωνία των δύο λαών και των αντίστοιχων πολιτισμών τους γίνεται εντατικότερη από τον Β΄ Ελληνικό Αποικισμό και εξής, όταν σειρά ελληνικών αποικιών ιδρύονται στα θρακικά παράλια, κυρίως του Αιγαίου αλλά και του Ευξείνου.⁴ Κατά τον 7^ο π.Χ. αιώνα Ευβοείς αποικίζουν μαζικά τη Χαλκιδική, η οποία λαμβάνει χαρακτηριστικά την ονομασία της από τη Χαλκίδα (με την εξαίρεση της δωρικής Ποτίδαιας, η οποία υπήρξε αποικία των Κορινθίων). Άλλες ιωνικές κυρίως αποικίες ιδρύονται στη Θάσο και στην όλη θρακική ακτή, ενώ Μεγαρείς άποικοι ιδρύουν το Βυζάντιο. Πλέον η θρακική ακτή του Αιγαίου, εν πολλοίς και της Προποντίδας, ελέγχεται από μια σειρά ελληνικών πόλεων (σημαντικότερες η Απολλωνία, η Γαληψός, αργότερα η Αμφίπολη, η Νεάπολη, τα Άβδηρα, η Σηστός, η Πέρινθος, το Βυζάντιο). Στα παράλια του Ευξείνου οι ελληνικές αποικίες που ιδρύονται είναι λιγότερες (Μεσημβρία, Οδησσός, Ίστρος) με οικιστές τους Μιλησίους, οι οποίοι αποίκισαν γενικότερα τις ακτές του Ευξείνου Πόντου και τις μικρασιατικές. Η σχέση των ελληνικών πόλεων με τους εντόπιους θρακικούς πληθυσμούς ήταν σε κάποιο βαθμό απότοκο των προϋποθέσεων και των στοχεύσεων υπό τις οποίες πραγματοποιήθηκε εξαρχής ο αποικισμός. Στις ελληνικές αποικίες της αιγαιακής ακτής, όπου ο αποικισμός κυρίως αποσκοπούσε στην εξαγωγή πλεονάζοντος πληθυσμού από τις μητροπόλεις και στην απόκτηση γαιών απ' αυτό τον πληθυσμό, οι σχέσεις με τα γειτνιάζοντα θρακικά φύλα ήταν συχνά τεταμένες και συχνά οι ελληνικές πόλεις κατέβαλλαν κάποιο φόρο στους τοπικούς φυλάρχους σε αντάλλαγμα της ειρήνης. Στην περίπτωση των αποικιών της θρακικής ακτής του Ευξείνου, όπου οι αποικίες ιδρύθηκαν εξαρχής με κύριο στόχο το εμπόριο, οι σχέσεις ήταν ομαλότερες.⁵ Γενικότερα όμως, η γειτνίαση των Θρακών με τους Έλληνες των αποικιών συνεπαγόταν μια επικοινωνία σε πολλά επίπεδα, και στο εμπορικό αλλά και σ' αυτό των πολιτιστικών ανταλλαγών και αλληλεπιδράσεων,⁶ που σταδιακά συνέβαλε στον μελλοντικό γλωσσικό εξελληνισμό των νοτιών Θρακών.⁷

Η οικονομική ανάπτυξη της Αθήνας, ήδη στο δεύτερο μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ., επέφερε το αθηναϊκό ενδιαφέρον για απρόσκοπτη πρόσβαση στον Εύξεινο Πόντο, δεδομένου ότι οι παρευξείνιες περιοχές των Βαλκανίων αλλά και των περιοχών βόρεια του Δούναβη συνιστούσαν έναν από τους κύριους σιτοβολώνες της αρχαιότητας, όπως και της μεσαιωνικής εποχής αργότερα. Μια από τις πρώτες ενδείξεις αυτού του ιδιαίτερου αθηναϊκού ενδιαφέροντος είναι η ίδρυση της θρακικής αποικίας από τον Μιλτιάδη τον πρεσβύτερο, προς τα τέλη του 6^{ου} αιώνα π.Χ., της οποίας στη συνέχεια ηγήθηκε και ο Μιλτιάδης ο νεότερος, ο νικητής του Μαραθώνα. Παράλληλα, η επέκταση της περσικής αυτοκρατορίας των Αχαιμενιδών και πέραν των Στενών, σε ευρωπαϊκό έδαφος, έφερε τους Θράκες κάτω από την περσική επικυριαρχία κατόπιν της εκστρατείας του Δαρείου Α΄ το 513 π.Χ. μέχρι τον Δούναβη. Την περσική επικυριαρχία δέχτηκαν εύκολα οι νότιες θρακικές φυλές, επειδή τις εξυπηρετούσε στην αντιπαράθεση με τις ελληνικές πόλεις και, επιπλέον, συνεπαγόταν πλουτισμό για τους αρχηγούς τους από τις περσικές χρηματοδοτήσεις, ενώ οι παραδουνάβιοι Θράκες, οι Γέτες, πρόβαλαν αντίσταση.⁸ Οι επόμενες εξελίξεις στο γεωπολιτικό επίπεδο είναι άμεσα συνδεδεμένες με το αποτέλεσμα των περσικών πολέμων, οπότε με την ήττα των Περσών και την κατάληψη της Σηστού από τις δυνάμεις της ελληνικής συμμαχίας (478 π.Χ.) καταρρέει η όποια περσική επιρροή στη Θράκη, και με την κατίσχυση της Αθήνας στον ευρύτερο χώρο του Αιγαίου, που συνεπάχθηκε την ένταξη όλων των ελληνικών πόλεων των θρακικών παραλίων στην πρώτη αθηναϊκή συμμαχία. Μεταξύ των ίδιων των Θρακών, η περίοδος της περσικής επικυριαρχίας άφησε την εμπειρία της υπαγωγής σε μια

2 Papazoglou, *Central Balkan Tribes*, σ. 67-81 (Τριβαλλοί), 210-69 (Δάρδανοι), 345-54 (Σκορδίσκοι).

3 Hoddinott, *Οι Θράκες*, σ. 96.

4 Παπούλια, *Πολυμερισμός*, σ. 86, 89.

5 Hoddinott, *Οι Θράκες*, σ. 136-37, 147, 180.

6 Hoddinott, *Οι Θράκες*, σ. 180-87.

7 Παπούλια, *Πολυμερισμός*, σ. 89.

8 Hoddinott, *Οι Θράκες*, σ. 171-72.

ενιαία διακυβέρνηση, την οποία μετά την περσική αποχώρηση εκμεταλλεύτηκε ο ηγεμονικός οίκος της φυλής των Οδρυσών, που με τον Τήρη Α΄ πέτυχε να συγκροτήσει ένα ευρύτερο θρακικό «βασιλείο» (όπως αναφέρεται στις πηγές), το βασίλειο των Οδρυσών, του οποίου η επιρροή κατά καιρούς έφτανε μέχρι τον Δούναβη.⁹

Πέραν της υπαγωγής των ελληνικών πόλεων της Θράκης υπό την επιρροή τους (με την Α΄ και, κατά τον 4ο π.Χ. αιώνα, τη Β΄ Αθηναϊκή Συμμαχία), οι Αθηναίοι είχαν σε υψηλή πολιτική και διπλωματική προτεραιότητα τις σχέσεις τους με τους βασιλείς των Οδρυσών. Ιδιαίτερα επωφελής υπήρξε για τους Αθηναίους η συμμαχία με τον Οδρύση βασιλιά Σιτάλκη (c. 431-424 π.Χ.) και, στη συνέχεια, τον διάδοχό του Σεύθη Α΄ (424-410 π.Χ.), στη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου. Ενδεικτικά της ιδιαίτερης ισχύος που πρόσφερε στους Θράκες η σχετική έστω ενότητα που επέτυχε το βασίλειο των Οδρυσών είναι τα περιστατικά της θρακικής εισβολής, σε συνεννόηση με την Αθήνα, στο μακεδονικό βασίλειο του Περδίκκα Β΄ το 429 π.Χ. Οι Θράκες λεηλάτησαν τα μακεδονικά εδάφη, αλλά η πλήρης καταστροφή του μακεδονικού βασιλείου αποφεύχθηκε κατόπιν της επιλογής των Αθηναίων να μην συνδράμουν με τον στόλο τους τον Σιτάλκη, σε αντίθεση με την αρχική τους υπόσχεση, εφόσον προτίμησαν να μην ισχυροποιηθεί υπέρμετρα ο σύμμαχος τους Σιτάλκη, από το να καταστραφεί πλήρως ο εχθρός τους Περδίκκας.¹⁰ Τον 4ο π.Χ. αιώνα, και στα χρόνια της Β΄ Αθηναϊκής Συμμαχίας, οι σχέσεις των Αθηναίων με τους Οδρύσες έγιναν εχθρικές. Ο βασιλιάς Κότυς (384/83-359 π.Χ.) στράφηκε εναντίον της Αθήνας και εξελίχθηκε στον σημαντικότερο αντίπαλό της, καταφέροντας πολλά σοβαρά πλήγματα εις βάρος των αθηναϊκών συμφερόντων, μέχρι την εμφάνιση του Φιλίππου Β΄ της Μακεδονίας.¹¹ Με τον θάνατο του Κότυ, το βασίλειο των Οδρυσών εισέρχεται σε φάση κάμψης, καθώς τριχοτομήθηκε μεταξύ των τριών διαδόχων του, με τις αντίστοιχες επικράτειες αυτών να κυριεύονται κατά σειράν από τους πολύ ισχυρότερους πλέον Μακεδόνες.

Η στενή γεωπολιτική και οικονομική σχέση της Αθήνας με τον χώρο της Θράκης είχε ως συνέπεια την παρουσία ενός υψηλού ποσοστού Θρακών μεταξύ του όλου αθηναϊκού πληθυσμού. Επρόκειτο καταρχάς για δούλους, με πολλούς από τους ευρισκόμενους στην Αθήνα δούλους να προέρχονται από τη Θράκη λόγω του εθίμου των Θρακών να πωλούν κάποια από τα παιδιά τους.¹² Αρκετοί ήταν επίσης και οι καταγόμενοι από τη Θράκη μέτοικοι, ενώ και αρκετοί Αθηναίοι πολίτες είχαν μακρινή θρακική καταγωγή, καταγόμενοι από μετόικους ή και απελευθερούς που με τον καιρό πολιτογραφήθηκαν. Μια άλλη συνιστώσα του θρακικού στοιχείου στην Αθήνα ήταν οι μισθοφόροι. Από τις αρχές του 4ου αιώνα π.Χ., στη διάρκεια του Κορινθιακού πολέμου, που γενικεύτηκε η πρακτική της χρήσης ξένων μισθοφόρων για τη διεξαγωγή των πολέμων της Αθήνας, αυτοί ήταν κυρίως Θράκες. Μεταξύ των Θρακών ήταν άγνωστη η πολεμική πρακτική της οπλιτικής φάλαγγας, δεδομένου ότι αυτή συνδέεται κοινωνικο-ιστορικά με τον θεσμό της πόλεως-κράτους, οι Θράκες όμως ήταν ιδιαίτερα ικανοί ως ελαφροί πολεμιστές, ιδίως πελταστές. Επικεφαλής Θρακών πελταστών, ο Αθηναίος στρατηγός Ιφικράτης σημείωσε πολλές επιτυχίες, και αυτή η ιδιαίτερη σχέση του με το θρακικό στοιχείο τον οδήγησε, όταν εξορίστηκε από την Αθήνα, στην υπηρεσία του εχθρού της, του Οδρύση βασιλιά Κότυ. Θρακική ήταν και η πρώτη ξένη θεότητα που εισήχθη στο αττικό πάνθεον, η Βενδίς, με την οποία ξεκινά στην Αθήνα το φαινόμενο της εισαγωγής ξένων λατρειών, που θα ενταθεί κατά τον 4ο π.Χ. αιώνα. Η εισαγωγή της λατρείας της Βενδίδος στην Αθήνα πραγματοποιείται στη διάρκεια του μεγάλου λοιμού, το 428 π.Χ., και παραδίδεται ότι η καθιέρωσή της οφειλόταν σε συμβουλή του μαντείου της Δωδώνης ως μέτρο αποτροπής της νόσου.¹³ Τα ουσιαστικότερα αίτια της εισαγωγής της όμως οπωσδήποτε σχετίζονται με την υπολογίσιμη παρουσία των Θρακών μεταξύ του αθηναϊκού πληθυσμού.

Η τρίτη παράμετρος της σχέσης των Θρακών με τον ελληνικό κόσμο, μετά τη γειτνίαση με τις ελληνικές αποικίες και την ιδιαίτερη σχέση του θρακικού χώρου με την Αθήνα, αφορά στην επαφή με τους Μακεδόνες, στα πλαίσια της σταδιακής επέκτασης των τελευταίων σε θρακικά εδάφη.¹⁴ Με αρχικό εδαφικό πυρήνα τις περιοχές της Πιερίας, Ημαθίας και Αλμωπίας, κατά την αρχαϊκή εποχή, το μακεδονικό βασίλειο, ήδη από τις απαρχές της κλασικής περιόδου, παρουσιάζει τάσεις επέκτασης, καταρχάς προς τα ανατολικά, σε περιοχές όπου κατοικούσαν θρακικά φύλα. Ο Αλέξανδρος Α΄ επιτυγχάνει να κυριεύσει τη λεγόμενη Αμφαξίτιδα περιοχή, εκατέρωθεν του ποταμού Αξιού, ενώ επί των μετέπειτα Μακεδόνων βασιλέων πραγματοποιούνται περαιτέρω προσπάθειες επέκτασης στην περιοχή μεταξύ του Αξιού και του Στρυμόνα, άλλοτε επιτυχείς και άλλοτε όχι. Η μακεδονική κατίσχυση επέρχεται στα χρόνια του Φιλίππου Β΄, του οποίου η εμπνευσμένη ηγεσία επέτυχε να αξιοποιήσει

9 Hoddinott, *Οι Θράκες*, σ. 172-73.

10 Hoddinott, *Οι Θράκες*, σ. 177-79.

11 Hoddinott, *Οι Θράκες*, σ. 180.

12 Hoddinott, *Οι Θράκες*, σ. 177.

13 Hoddinott, *Οι Θράκες*, σ. 177-78.

14 Παπούλια, *Πολυμερισμός*, σ. 89-91.

στο έπακρο τους πλούσιους ανθρώπινους και οικονομικούς πόρους του μακεδονικού βασιλείου, σε συνδυασμό με την εισαγωγή μιας νέας πολεμικής τακτικής, της μακεδονικής φάλαγγας. Επί των ημερών του Φιλίππου Β΄ οι Μακεδόνες προσαρτούν εδάφη προς όλες τις κατευθύνσεις, υποτάσσοντας τη Θεσσαλία στο Νότο, τα ελληνικά και ιλλυρικά φύλα της Δυτικής ή Άνω Μακεδονίας στη Δύση, τις τελευταίες συμμάχους των Αθηναίων μεταξύ των παραλιακών πόλεων, τις πόλεις του Κοινού των Χαλκιδέων, και τα εδάφη του διασπασμένου βασιλείου των Οδρυσών στην Ανατολή, επεκτείνοντας την κυριαρχία τους μέχρι το Βυζάντιο. Ο διάδοχος του Φιλίππου, Αλέξανδρος Γ΄ (ή Αλέξανδρος ο Μέγας, 336-323 π.Χ.) συνεχίζει τις κατακτήσεις στη βαλκανική ενδοχώρα, πριν την έναρξη της μεγάλης εκστρατείας στην Ασία, και με τις νίκες του κατά των παραδουνάβιων Θρακών (Γετών) και των Τριβαλλών επεκτείνει τον χώρο της μακεδονικής επικυριαρχίας μέχρι τον Δούναβη.

Οι μακεδονικές κατακτήσεις στόχευαν εξαρχής στην προσάρτηση των θρακικών εδαφών, όσο και αν η προσάρτηση των πιο απομακρυσμένων περιοχών υπήρξε παροδική, και κατ' επέκταση επιδιώχθηκε η ενσωμάτωση αυτών. Ως μέσο για τον έλεγχο και την τελική ενσωμάτωση των νεοκατακτηθεισών περιοχών εφαρμόστηκε ο αποικισμός, και μάλιστα ο αποικισμός αστικής μορφής, με την ίδρυση πόλεων, στις οποίες αρχικά εγκαταστάθηκαν Μακεδόνες και άλλοι Έλληνες. Αυτή η πολιτική εγκαινιάστηκε από τον Φίλιππο Β΄ και συνεχίστηκε από επόμενους βασιλείς. Ήδη ο Φίλιππος ίδρυσε πόλεις σε θρακικές και ιλλυρικές περιοχές, των οποίων η ίδρυση ενείχε και ιδεολογική διάσταση, δεδομένου ότι οι ονομασίες παρέπεμπαν είτε στο πρόσωπο του ιδίου (Φίλιπποι, Φιλιπούπολη) είτε σε δυναστικά σύμβολα, όπως η Ηράκλεια Σιντική και η Ηράκλεια Λυγκιστική, που παρέπεμπαν στον Ηρακλή, από τον οποίο θεωρούσε ότι έλκει την καταγωγή του ο βασιλικός οίκος της Μακεδονίας, ίσως και το Άργος στην Ορεστιάδα, ονομασία που ενδέχεται να παραπέμπει στο Άργος της Πελοποννήσου, θεωρούμενο ως τόπο καταγωγής της δυναστείας. Η ίδρυση αυτών των ελληνικών κατά βάση πόλεων, και στην ενδοχώρα της Θράκης πλέον, συνιστά έναν ακόμη παράγοντα πολιτισμικών επιρροών, τον δεύτερο μετά τις παλαιές ελληνικές αποικίες των παραλίων.

Η ενιαία μακεδονική κυριαρχία στον εκτεταμένο χώρο των κατακτήσεων του Αλεξάνδρου Γ΄ υπήρξε βραχύβια. Στη διαίρεση που ακολούθησε τον θάνατο του τελευταίου, η Θράκη βρέθηκε στο μεγαλύτερο μέρος της υπό την κυριαρχία του Λυσιμάχου, με το όριο ανάμεσα στο κατεζοχήν μακεδονικό βασίλειο υπό τον Κάσσανδρο και στην επικράτεια του Λυσιμάχου να τίθεται κατά μήκος του Νέστου. Κατά τα πρότυπα του Φιλίππου Β΄ και του Αλεξάνδρου Γ΄ και ακολουθώντας ανάλογη πολιτική με τους άλλους επιγόνους και διαδόχους, ο Λυσιμάχος ίδρυσε την επώνυμή του πόλη, τη Λυσιμάχεια στη θρακική χερσόνησο, την οποία χρησιμοποιούσε ως έδρα της διακυβέρνησής του. Επί των ημερών του Λυσιμάχου, ο υποτελής του Σεύθης Γ΄, που παρουσιαζόταν ως συνεχιστής του οίκου των Οδρυσών, ακολουθώντας το πρότυπο των Μακεδόνων βασιλέων, ίδρυσε την επώνυμή του πόλη, τη Σευθόπολη, η οποία θεωρείται ως η πρώτη καθαρά θρακική πόλη, αν και ως προς τη δομή της διέφερε ουσιαστικά από τις ελληνικές πόλεις.¹⁵

Ο θάνατος του Λυσιμάχου στη μάχη του Κούρου Πεδίου (281 π.Χ.) και η μεγάλη γαλατική επιδρομή που ακολούθησε πολύ σύντομα σηματοδότησαν το τέλος της μακεδονικής κυριαρχίας στη Θράκη. Μετά την αποτυχία τους να κυριεύσουν τους Δελφούς και την τελική ήττα τους από τον Αντίγονο Γονατά στη Μακεδονία οι Γαλάτες απωθήθηκαν ανατολικότερα, όπου τμήμα τους κατέλαβε τη Θράκη και ίδρυσε εκεί το γαλατικό βασίλειο της Τύλιδος (279-277 π.Χ.), ενώ άλλο τμήμα πέρασε στη Μικρά Ασία και συγκρότησε εκεί το ομώνυμο κράτος στο κεντρικό μικρασιατικό υψίπεδο. Η κυριαρχία των Γαλατών δεν μετέβαλε τον εθνολογικό και πολιτισμικό χαρακτήρα της περιοχής, όπως πλέον διαμορφώνεται στους ελληνιστικούς χρόνους, με τους Θράκες να κυριαρχούν στην ύπαιθρο και ελληνικούς ή εξελληνισμένους πληθυσμούς στις πόλεις. Η επικράτεια του βασιλείου της Τύλιδος εντοπίζεται στις μεσόγειες περιοχές, ενώ οι παραλιακές πόλεις βρίσκονταν υπό την επικυριαρχία άλλοτε των Πτολεμαίων και άλλοτε των Αντιγονιδών. Η γαλατική κυριαρχία εξέλειψε το 218 π.Χ. και έδωσε τη θέση της σε μια γενικότερη πολιτική πολυδιάσπαση μεταξύ των Θρακών, την οποία εκμεταλλεύτηκε ο Φίλιππος Ε΄ της Μακεδονίας για να επεκτείνει εκ νέου τη μακεδονική επιρροή, ενώ μετά την τελική ήττα της Μακεδονίας από τους Ρωμαίους, η επιρροή της Ρώμης και στον θρακικό χώρο παρουσιάζεται συνεχώς αυξανόμενη. Η τυπική ενσωμάτωση της Θράκης στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία πραγματοποιήθηκε μεταξύ του 6 μ.Χ., όταν στην παραδουνάβια Θράκη ιδρύθηκε η ρωμαϊκή επαρχία Μοισία, και του 46 μ.Χ., οπότε και στη νότια Θράκη συγκροτήθηκε η ομώνυμη ρωμαϊκή επαρχία.¹⁶

Στην ευρύτερη ομάδα των θρακικών λαών ανήκαν και οι Δάκες, οι οποίοι κατοικούσαν βόρεια του Δούναβη και μέχρι τα Καρπάθια όρη. Η είσοδος των Δακών στο ιστορικό προσκήνιο πραγματοποιείται προς τα μέσα του 1^{ου} αιώνα π.Χ., όταν πλέον είναι οργανωμένοι σε ένα ισχυρό βασίλειο υπό την ηγεσία του Βοιρεβίστα. Το

15 Hoddinott, *Οι Θράκες*, σ. 210-14.

16 Hoddinott, *Οι Θράκες*, σ. 220-25.

δακικό βασίλειο διατηρήθηκε μέχρι τις αρχές του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. με τελευταίο βασιλιά τον Δεκάβαλο, οπότε και η Δακία καταλήφθηκε από τους Ρωμαίους μέχρι το 106 μ.Χ. με τις εκστρατείες του αυτοκράτορα Τραϊανού.¹⁷ Στον χώρο της Δακίας ιδρύθηκαν δύο ρωμαϊκές επαρχίες, οι οποίες διατηρήθηκαν μέχρι τη βασιλεία του Αυρηλιανού, οπότε και εγκαταλείφθηκαν, με τα ρωμαϊκά σύνορα να μετακινούνται στον Δούναβη. Δακικό κράτος δεν επανιδρύθηκε έκτοτε και ο χώρος της άλλοτε Δακίας παρέμεινε για αιώνες υπό τον έλεγχο σειράς λαών, αρχικά γερμανικών, στη συνέχεια ασιατικών, που διαδοχικά τον καταλάμβαναν. Το γεγονός ότι η ρουμανική εθνότητα, που εμφανίζεται στους μέσους χρόνους, είναι λατινόφωνη, ερμηνεύεται κατά γενικότερη αποδοχή ως αποτέλεσμα εκτεταμένου εκλατινισμού των Δακών στα χρόνια της ρωμαϊκής κυριαρχίας. Κατ' επέκταση, στην επικρατούσα ιστορική αντίληψη στη σύγχρονη Ρουμανία, οι Ρουμάνοι θεωρούνται αφενός άμεσοι απόγονοι των αρχαίων Δακών, ικανοποιώντας έτσι το ζητούμενο της όσο το δυνατόν παλαιότερης παρουσίας ενός λαού σε συγκεκριμένο χώρο, που είναι βασικό συστατικό των περισσότερων εθνικών ιδεολογιών, και αφετέρου γνήσιοι κληρονόμοι του ρωμαϊκού παρελθόντος.¹⁸

Σε ό,τι αφορά στους Ιλλυριούς, η γενικότερη ιστορία τους είναι πολύ λιγότερο γνωστή απ' ότι των Θρακών, τουλάχιστον μέχρι την ελληνιστική εποχή, λόγω της πιο περιορισμένης σχέσης τους με τον ελληνικό κόσμο. Ελληνικές αποικίες υπήρξαν στα ιλλυρικά παράλια, αλλά ήταν λίγες, οι κερκυραϊκές Απολλωνία και Επίδαμνος (σημ. Δυρράχιο) και, ακόμη βορειότερα, στα νησιά της δαλματικής ακτής, η Ίσσα (σημ. Viš), η Φάρος (σημ. Hvar) και η Κέρκυρα Μέλαινα (σημ. Korcula), που ιδρύθηκαν πολύ αργότερα με πρωτοβουλία του τυράννου των Συρακουσών Διονυσίου Α'.¹⁹ Κατ' επέκταση, η ελληνική πολιτισμική επίδραση στους Ιλλυριούς ήταν πολύ μικρότερη από ότι στους Θράκες και άρχισε να γίνεται αισθητή μόνο σε νότια ιλλυρικά φύλα κατά την ελληνιστική εποχή, όταν αυτά βρέθηκαν κάτω από την επιρροή των Μακεδόνων. Έχει επίσης υποστηριχθεί ότι αυτές οι ελληνικές αποικίες δέχτηκαν περισσότερες επιρροές από τους Ιλλυριούς απ' όσες μετέδωσαν σ' αυτούς, υπόθεση που υποστηρίζεται από τα ιλλυρικά ονόματα που έχουν βρεθεί σε επιγραφές της Απολλωνίας και της Επιδάμνου ή από τα δύο νεκροταφεία της Απολλωνίας, ελληνικό και ιλλυρικό.²⁰

Μία σωζόμενη μυθική γενεαλογία των Ιλλυριών αντικατοπτρίζει σε κάποιο βαθμό την εικόνα των Ελλήνων περί των καταβολών και των εθνολογικών συγγενειών του γειτονικού τους λαού. Σε αυτή την γενεαλογία, που παραδίδεται από τον Αππιανό (2^{ος} αι. μ.Χ.), ο Ιλλυριός, ομώνυμος γενάρχης του ιλλυρικού λαού, φέρεται να είναι γιος του κύκλωπα Πολύφημου και με τους αδερφούς του, Κέλτη και Γάλα, να μετακινούνται από τη Σικελία στις αντίστοιχες χώρες κατοίκησης των λαών των οποίων υπήρξαν γεννήτορες. Αυτό που προκύπτει απ' αυτή την γενεαλογία είναι ότι στην αντίληψη των Ελλήνων, τουλάχιστον όπως αυτή διατυπώνεται κατά τη ρωμαϊκή εποχή, οι Ιλλυριοί είναι ένας «δυτικός λαός», συγγενής των Κελτών και των Γαλατών, άσχετα αν υπάρχει πραγματική εθνολογική συγγένεια μεταξύ των Ιλλυριών και των κελτικών λαών ή όχι. Σ' αυτή την αντίληψη οι Ιλλυριοί δεν φαίνονται να έχουν κάποια συγγένεια με τους πολύ εγγύτερους Θράκες, αν και ενδεχομένως μια τέτοια συγγένεια υπήρξε, όπως υποθέτει ο John Fine στην κριτική του επί των θεωριών του Georgien περί της εθνογένεσης των βαλκανικών λαών.²¹ Αυτή η απουσία συσχέτισης των Ιλλυριών με τους Θράκες στην ελληνική αντίληψη περί εθνολογικών συγγενειών μπορεί να θεωρηθεί ότι δείχνει την ανυπαρξία μιας αίσθησης των Βαλκανίων ως ενιαίου χώρου. Αντίθετα, αυτή η αίσθηση θα προκύψει μεταξύ των Ρωμαίων, οι οποίοι, εμπνεόμενοι από το γεγονός ότι οι πρώτοι λαοί που υπέταξαν τα Βαλκάνια ήταν ιλλυρικοί, αργότερα θα χρησιμοποιήσουν τον όρο «ιλλυρικών» ως ονομασία της Βαλκανικής Χερσονήσου γενικότερα.

Επιστρέφοντας στη μυθική γενεαλογία των Ιλλυριών που παραθέτει ο Αππιανός, ως τέκνα του Ιλλυριού φέρονται οι επώνυμοι γενάρχες κάποιων από τα επιμέρους φύλα που ήταν πιο γνωστά στους Έλληνες, Τριβαλλός, Ταυλάντιος, Δάρδανος, Σκορδίσκος κ.α. Σ' αυτή την εκδοχή, παρουσιάζονται ως ιλλυρικά κάποια φύλα που άλλες μαρτυρίες τα φέρουν να είναι θρακικά, καθώς και οι Σκορδίσκοι, για τους οποίους υποστηρίζεται ότι ήταν κελτικός λαός. Οι ανακολουθίες αυτές αφενός δείχνουν τη σύγχυση που υπήρχε σχετικά με τον εθνολογικό χαρακτήρα κάποιων απ' αυτούς τους λαούς και αφετέρου μπορούν να ερμηνευτούν ως ενδείξεις μιας πιθανής γενικότερης συγγένειας μεταξύ των λαών της Βαλκανικής Χερσονήσου κατά την αρχαιότητα. Σύμφωνα με άλλη ελληνική

17 Hoddinott, *Οι Θράκες*, σ. 255-62.

18 Κραναγάλο παράδειγμα η μάρκα ρουμανικών αυτοκινήτων Dacia, δηλαδή Δακία.

19 Stipčević, *The Illyrians*, σ. 37-40. Wilkes, *Οι Ιλλυριοί*, σ. 152-60.

20 Stipčević, *The Illyrians*, σ. 38. Wilkes, *Οι Ιλλυριοί*, σ. 155.

21 Ο Georgien έχει υποστηρίξει ότι οι Αλβανοί δεν προέρχονται από τους Ιλλυριούς, όπως είναι γενικά παραδεκτό, αλλά από τους Δάκες, και κατ' επέκταση η παρουσία τους στον χώρο όπου εντοπίζονται ιστορικά είναι αποτέλεσμα μετανάστευσης. Την υπόθεσή του αυτή βάσισε στο γεγονός της ύπαρξης ορισμένων κοινών λέξεων στα αλβανικά και στα ρουμάνικα, οι οποίες δεν υπάρχουν σε καμιά άλλη γλώσσα. Επ' αυτών των παρατηρήσεων ο Fine αντιπαραθέτει την πιθανότητα η ιλλυρική και η δακική (και κατ' επέκταση η θρακική) να ήταν συγγενείς γλώσσες.

εκδοχή περί των καταβολών των Ιλλυριών, ο πρώτος βασιλιάς της ιλλυρίδας χώρας υπήρξε ο Κάδμος, ο οποίος εγκαταστάθηκε μεταξύ του ιλλυρικού φύλου των Εγγελέων, όταν αναχώρησε από την Θήβα. Σ' αυτή την εκδοχή, ο Ιλλυριός, επώνυμος ήρωας του ομώνυμου λαού, υπήρξε γιος του Κάδμου. Για τον Κάδμο παραδιδόταν ότι, όταν γέρασε, μεταμορφώθηκε σε φίδι, οπότε ο συγκεκριμένος γενεαλογικός μύθος περί των Ιλλυριών πρέπει να συσχετίζεται με το γεγονός ότι το φίδι υπήρξε σημαντικό θρησκευτικό σύμβολο μεταξύ αρκετών ιλλυρικών λαών, όπως προκύπτει από συνεχείς εντοπισμούς του σε αρχαιολογικά τεκμήρια.²²

Ο χώρος των λαών που είναι γενικά γνωστοί ως Ιλλυριοί εκτείνεται από τα όρια της Ηπείρου, όπου για τα τρία κυριότερα ηπειρωτικά φύλα, Μολοσσούς, Χάονες και Θεσπρωτούς, υπάρχει μια γενικότερη ομοφωνία στη σύγχρονη έρευνα ότι ήταν ελληνικά (ή εξελληνισμένα σε μια πολύ πρώιμη χρονική φάση)²³, μέχρι και τον κόλπο της Βενετίας. Συνίσταται από πολλούς διακριτούς λαούς, φυλετικά οργανωμένους, που συνήθως, αν κρίνουμε από αποσπασματικές αναφορές ελληνικών κειμένων σε «βασιλείς» κάποιων απ' αυτούς τους λαούς, θα πρέπει να είχαν ένα σύστημα φυλετικής μοναρχίας. Όπως και οι Θράκες, δεν είχαν αναπτύξει πόλεις και τα αρχαιολογικά τεκμήρια αυτών των λαών συνίστανται κυρίως από οχυρώσεις και ταφές. Οι σχέσεις τους με τους Έλληνες είναι κυρίως εμπορικού χαρακτήρα, ήδη από τον 6^ο π.Χ. αιώνα, που προσδιορίζονται στην εξαγωγή σιτηρών, κτηνοτροφικών προϊόντων, σιδηρομεταλλευμάτων και σκλάβων, και στην εισαγωγή βιοτεχνικών προϊόντων και τεχνέργων, που ήταν ιδιαίτερα δημοφιλή μεταξύ των ιλλυρικών ελίτ (όπως φαίνεται από τα ευρήματα των νεκροπόλεων), και επηρέασαν και τις τοπικές τεχνολογίες.²⁴ Ενίοτε έχουν εχθρικές σχέσεις με τα γειτνιάζοντα ηπειρωτικά ελληνικά φύλα και το βασίλειο των Μακεδόνων, στην περίπτωση μάλιστα των τελευταίων το ιλλυρικό φύλο των Δαρδάνων καταγράφεται ως ο «κατεξοχήν» εχθρός κατά την ελληνιστική εποχή.

Την περίοδο της μακεδονικής κατίσχυσης, στα χρόνια του Φιλίππου Β' (359-336 π.Χ.) και Αλεξάνδρου Γ' (336-323 π.Χ.), οι μακεδονικές κατακτήσεις επικεντρώθηκαν γενικότερα προς τα ανατολικά και τα βορειοανατολικά Βαλκάνια, με την χώρα των Θρακών να υποτάσσεται σχεδόν στο σύνολό της και την επικυριαρχία του μακεδονικού βασιλείου να φτάνει στον Δούναβη. Οι Μακεδόνες βασιλείς δεν επέδειξαν ανάλογο ενδιαφέρον για εκτεταμένες κατακτήσεις στα δυτικά Βαλκάνια και οι κατακτήσεις τους στον χώρο των Ιλλυριών υπήρξαν πιο περιορισμένες. Κατά τη μεγάλη προληπτική εκστρατεία του στα Βαλκάνια, πριν την έναρξη της εκστρατείας στην Ασία, ο Αλέξανδρος Γ', μετά τις νίκες του επί των Γετών και των Τριβαλλών, κατά την κάθοδό του διήλθε από τον χώρο σειράς ιλλυρικών φύλων, τα οποία και έπληξε. Η εκστρατεία αυτή πάντως δεν κατέληξε σε προσάρτηση ιλλυρικών περιοχών, και γενικότερα οι μακεδονικές κατακτήσεις αυτής της περιόδου περιορίζονται στον ιλλυρικό χώρο στις επικράτειες των Λυγκιστών και των Δασσαρητών, περιοχές που γενικά παρέμειναν υπό τον έλεγχο των Μακεδόνων μέχρι και τη ρωμαϊκή κατάκτηση. Στις περιοχές αυτές ιδρύθηκαν από τους Μακεδόνες βασιλείς και πόλεις, όπως η Ηράκλεια Λυγκιστική (σημ. Μοναστήρι), η Αντιπάτρεια (σημ. Μπεράτι) και η Αντιγόνεια, με βάση το ίδιο μοντέλο που παρατηρείται και στη Θράκη.

Αν μεταξύ των Θρακών η συγκρότηση μιας τρόπον τινά ενιαίας αρχής, η οποία επιβλήθηκε σε περισσότερα φύλα από αυτό της αρχικής της προέλευσης, συντελέστηκε σχετικά νωρίς με το βασίλειο των Οδρυσών (πρώτες δεκαετίες 5^{ου} π.Χ. αιώνα), μεταξύ των Ιλλυριών η εξέλιξη αυτή καθυστέρησε και λαμβάνει χώρα μετά τα μέσα του 3^{ου} π.Χ. αιώνα, πιθανότατα υπό την επίδραση μακεδονικών επιρροών. Τότε συγκροτείται το βασίλειο της Ιλλυρίας, υπό τον ηγεμονικό οίκο των Αρδιαίων, και με πρώτο βασιλιά τον Αγρώνα περιλαμβάνει αρκετά ιλλυρικά φύλα σε εκτεταμένο χώρο, από την Απολλωνία μέχρι και το μέσο των δαλματικών ακτών, συμπεριλαμβάνοντας τις ελληνικές πόλεις της Ίσσας, της Φάρου και της Κέρκυρας Μέλαινας, με το επίκεντρό του να βρίσκεται στην περιοχή της λίμνης της Σκόδρας.²⁵ Λόγω της πειρατείας που ασκούσαν στην Αδριατική κάποια ιλλυρικά φύλα υποταγμένα σε αυτό το βασίλειο και των επιδρομών τους στην Ιταλία, γρήγορα προκλήθηκε πόλεμος μεταξύ αυτού και της Ρώμης, που κατέληξε στην κατάληψη από τους Ρωμαίους μιας παράλιας ζώνης από την Απολλωνία έως και την Επίδαμνο (229 π.Χ.), που συνιστά ένα πρώτο ρωμαϊκό προγεφύρωμα στα Βαλκάνια.

Η ύπαρξη αυτού του προγεφυρώματος προκάλεσε ιδιαίτερη ανησυχία στη Μακεδονία, της οποίας η ισχύς είχε αναβιώσει υπό τον Φίλιππο Ε', και αποτέλεσε την βασική αιτία της αρχικής σύγκρουσής του με τη Ρώμη και της συμμαχίας του με τον Αννίβα. Η στάση του ιλλυρικού βασιλείου απέναντι στη Μακεδονία και στη σύγκρουσή της με τη Ρώμη, που ακολούθησε, υπήρξε μεταβαλλόμενη. Υπό τους πρώτους βασιλείς, Αγρώνα, Τεύτα και Δημήτριο τον Φάριο, το ιλλυρικό βασίλειο διατηρούσε φιλικές σχέσεις με τη Μακεδονία και συνέπραττε στους πολέμους της εναντίον των δύο συμπολιτειών. Από το 217 π.Χ. οι επόμενοι Ιλλυριοί βασιλείς, Σκερδιλαΐδας

22 Stipčević, *The Illyrians*, σ. 14-15.

23 Stipčević, *The Illyrians*, σ. 31. Wilkes, *Οι Ιλλυριοί*, σ. 143-45.

24 Wilkes, *Οι Ιλλυριοί*, σ. 146-51.

25 Wilkes, *Οι Ιλλυριοί*, σ. 208-12.

και Πλευράτος, ακολούθησαν αντιμακεδονική πολιτική και στη διάρκεια του πρώτου (212-205 π.Χ.) και του δεύτερου μακεδονικού πολέμου (201-197 π.Χ.) είτε συνέπραξαν με τη Ρώμη είτε ακολούθησαν καιροσκοπική στάση. Ο επόμενος και τελευταίος βασιλιάς, ο Γένθιος, προτίμησε κατά τον τρίτο μακεδονικό πόλεμο να εναντιωθεί στη Ρώμη και να συμμαχήσει με τον Περσέα της Μακεδονίας, με αποτέλεσμα να κοσμήσει τον θρίαμβο του υπάτου Λευκίου Ανικίου Γάλλου στη Ρώμη (167 π.Χ.), ενώ η επικράτεια του έως τότε ιλλυρικού βασιλείου διαιρέθηκε σε τρεις μερίδες υπό τον άμεσο έλεγχο της Ρώμης, κατά το ίδιο πρότυπο που ακολούθηθηκε και στην κατακτημένη Μακεδονία.²⁶ Η ρωμαϊκή κατάκτηση των ιλλυρικών χώρων συνεχίστηκε με σειρά εκστρατειών, στη διάρκεια του 2^{ου} και του 1^{ου} π.Χ. αιώνα, στα βόρεια εναντίον λαών, όπως οι Ιστροι, οι Ιάποδες, οι Λιβυρνοί και οι Δαλμάτες, και στα εσώτερα, για να ολοκληρωθεί το 9 μ.Χ.²⁷

Τα ρωμαϊκά Βαλκάνια

Με την επιβολή της ρωμαϊκής κυριαρχίας το σύνολο της Βαλκανικής Χερσονήσου βρέθηκε για πρώτη, και μόνη, φορά υπό ενιαία κρατική υπαγωγή. Η σημασία των Βαλκανίων για τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία έγκειτο κυρίως στη θέση τους ως ενδιάμεσο χώρο ανάμεσα στην Ιταλία και τις ασιατικές επαρχίες. Για την εξασφάλιση του ελέγχου της αχανούς αυτοκρατορίας τους, οι Ρωμαίοι βασίστηκαν κυρίως στον αποικισμό των επαρχιών, στην ανάπτυξη ενός οδικού δικτύου που εξασφάλιζε τη σχετικά ταχεία επικοινωνία, μεταφορά αγαθών και μετακίνηση στρατευμάτων, καθώς και στην ενσωμάτωση των πολλών διαφορετικών λαών της αυτοκρατορίας, μέσω της εκτεταμένης αλλά ελεγχόμενης απόδοσης της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη, που συνιστούσε ζηλευτό επίτευγμα για τους κατοίκους των επαρχιών και αντικείμενο άμιλλας ως προς την επίδειξη νομιμοφροσύνης και παροχής υπηρεσιών προς τη ρωμαϊκή διοίκηση, ιδίως εκ μέρους των μελών των κατά τόπους ελίτ.²⁸

Η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία ήταν μια αστικοποιημένη αυτοκρατορία, υπό την έννοια ότι στις πόλεις βρισκόταν το επίκεντρο της πολιτικής και του πολιτισμού. Για τον λόγο αυτό ο ρωμαϊκός αποικισμός στις επαρχίες κατά βάση συνίστατο από την ίδρυση ρωμαϊκών πόλεων, αποικιών (*coloniae*), στις οποίες εγκαθίσταντο συνήθως είτε απόμαχοι στρατιώτες είτε Ρωμαίοι και γενικά Ιταλοί από τα φτωχότερα στρώματα του πληθυσμού, και πάντως πρόσωπα που στο σύνολό τους κατείχαν την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη. Δευτερευόντως, ο ρωμαϊκός αποικισμός των επαρχιών αφορούσε την εγκατάσταση παραστρατιωτικών σωμάτων σε στρατηγικής σημασίας θέσεις της υπαίθρου, όπως στα ορεινά περάσματα. Σε ό,τι αφορά στα Βαλκάνια, η ίδρυση ρωμαϊκών πόλεων διαφοροποιείται ως προς τα χαρακτηριστικά της μεταξύ Νότου και Βορρά. Στα νότια Βαλκάνια, στον ελληνικό κυρίως χώρο, επανιδρύθηκαν ως ρωμαϊκές αποικίες μια σειρά από σημαντικές πόλεις του παρελθόντος, που είχαν καταστραφεί κατά την ρωμαϊκή κατάκτηση ή κατά τους μυθριδατικούς πολέμους και τις εμφύλιες συγκρούσεις μεταξύ των Ρωμαίων δικτατόρων κατά τον 1^ο αιώνα π.Χ., ή ιδρύθηκαν νέες πόλεις προς τιμήν των Ρωμαίων δικτατόρων και αργότερα των αυτοκρατόρων. Οι ρωμαϊκές αποικίες στον χώρο των νότιων Βαλκανίων περιλαμβάνουν πόλεις όπως η Κόρινθος, η Πέλλα, το Δίον, οι Φίλιπποι, η Νικόπολις, οι Στόβοι στην Παιονία, η Αδριανούπολη. Στις αποικίες αυτές εγκαταστάθηκαν κυρίως ελληνικοί ή ελληνόφωνοι πληθυσμοί, έχοντας όμως την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη, και έτσι ο εθνολογικός τους χαρακτήρας δεν διαφοροποιήθηκε σε σχέση με το παρελθόν. Λατινικός αποικισμός, αντίθετα, πραγματοποιήθηκε στα βόρεια Βαλκάνια. Εκεί, οι περισσότερες ρωμαϊκές πόλεις ιδρύθηκαν στις δαλματικές ακτές, Ιάδειρα (Zadar), Σαλώνα (Split), Ραούσιον (Dubrovnik) κ.α., με κέντρο την Σαλώνα, και άλλες κατά μήκος του συνόρου (*limes*) του Δούναβη, όπως το Σίρμιο, η Σιγγιδών / *Sigindunum* (σημ. Βελιγράδι), το Βιμινάκιον, οι Νόβαι / *Noviodunum*, το Δορόστολον. Στις ανατολικές ακτές του Ευξείνου Πόντου διατηρούνταν οι παλιές ελληνικές αποικίες (Κάλαις, Οδησσός, Μεσημβρία, Αγχίαλος), ενώ το εσωτερικό των βορείων Βαλκανίων ήταν η λιγότερη αστικοποιημένη περιοχή της χερσονήσου, με λίγες μόνο πόλεις να εντοπίζονται κατά μήκος των κύριων οδικών αξόνων, όπως οι Σκούποι (σημ. Σκόπια), η Ναϊσσός, η Σερδική (σημ. Σόφια).

Άλλος παράγοντας που βοήθησε στην συνοχή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ήταν η ανάπτυξη ενός συγκροτημένου οδικού δικτύου. Στην εν γένει ορεινή Βαλκανική Χερσόνησο, οι έως τότε φυσικές οδοί, το σχετικά ομαλό έδαφος που σχηματιζόταν εκατέρωθεν της κοίτης των ποταμών, έλαβαν τη μορφή πραγματικών δρόμων, πλακόστρωτων, με στήλες ενδεικτικές των αποστάσεων (*miliaria*) τοποθετημένες ανά διαστήματα, και με πανδοχεία κατά μήκος αυτών. Κυριότερος οδικός άξονας στα ρωμαϊκά Βαλκάνια ήταν η Εγνατία οδός (*via Egnatia*), που

26 Wilkes, *Οι Ιλλυριοί*, σ. 212-33.

27 Wilkes, *Οι Ιλλυριοί*, σ. 241-71.

28 Αυτό ισχύει μέχρι το 212 μ.Χ., οπότε με το διάταγμα του Καρακάλλα (*constitutio antoniniana*) η ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη δόθηκε στο σύνολο των ελεύθερων κατοίκων της αυτοκρατορίας.

άρχισε να οργανώνεται από το 126 π.Χ. με μέριμνα του Γαΐου Εγνατίου, από τον οποίο έλαβε και την ονομασία της, και συνέδεε τις αδριατικές ακτές, από την Απολλωνία και το Δυρράχιο, με το Βυζάντιο, συνιστώντας τον κυριότερο άξονα επικοινωνίας μεταξύ της Ιταλίας και της πρωτεύουσας Ρώμης, με τη ρωμαϊκή Ανατολή. Άλλες σημαντικές οδοί ήταν ο διαγώνιος άξονας, η κατόπιν «βασιλική» ή «στρατιωτική οδός», που συνέδεε το Βυζάντιο με τον *limes* του Δούναβη στην Παννονία, διερχόμενη από την Αδριανούπολη, τη Φιλιππούπολη, τη Σερδική, τη Ναϊσσό, τη Σηγγιδώνα και, τέλος, το Σίρμιο. Η σημασία αυτής της οδού αυξήθηκε ιδιαίτερα μετά την ίδρυση της Νέας Ρώμης / Κωνσταντινούπολης και τον χωρισμό ανατολικού και δυτικού τμήματος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Σειρά παράλληλων οριζόντιων οδών συνέδεαν τις δαλματικές πόλεις, κυρίως τη Σαλώνα, με το σύνορο του Δούναβη, ενώ ο κυριότερος κάθετος άξονας ήταν η οδός που ακολουθούσε τον ρου του Μάργου (Μοράβα) και στη συνέχεια του Αξιού, από τον Δούναβη μέχρι τον Θερμαϊκό κόλπο. Ευρισκόμενη στο σημείο συμβολής δύο οδών μεγάλης σπουδαιότητας, της Εγνατίας και της οδού Μοράβα–Αξιού, η Θεσσαλονίκη αναδεικνυόταν όλο και περισσότερο κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, για να εξελιχθεί σε μία από τις σημαντικότερες πόλεις των Βαλκανίων.

Κορυφαία ιστορική εξέλιξη των ρωμαϊκών χρόνων υπήρξε η εμφάνιση και η αρχική διάδοση του χριστιανισμού. Η νέα θρησκεία φαίνεται ότι άρχισε να διαδίδεται αρκετά νωρίς στις ελληνικές πόλεις του βαλκανικού Νότου, ήδη από τους αποστολικούς χρόνους. Παραδίδεται η επίσκεψη Αποστόλων σε πόλεις του ελληνικού χώρου, ενώ από τις επιστολές του Αποστόλου Παύλου τεκμαίρεται η ύπαρξη χριστιανικών κοινοτήτων σε πόλεις όπως οι Φίλιπποι, η Θεσσαλονίκη και η Κόρινθος, ήδη από τα μέσα του 1^{ου} μ.Χ. αιώνα. Αυτή η πρώιμη διάδοση του χριστιανισμού στις ελληνικές πόλεις μπορεί να εξηγηθεί από την ήδη μακρά επαφή αυτών με τον χώρο της ελληνιστικής ανατολής, που εκτός των άλλων τις είχε καταστήσει ανοιχτές σε διαδικασίες θρησκευτικού συγκρητισμού. Σ' αυτά τα πλαίσια, στις πόλεις αυτές είχε ήδη διαδοθεί η εβραϊκή θρησκεία και υπήρχαν εβραϊκές κοινότητες, γεγονός που λειτουργούσε ως υπόβαθρο για την εισαγωγή και του χριστιανισμού, δεδομένου ότι οι κήρυκες της νέας θρησκείας ξεκινούσαν τη διδασκαλία τους από τις συναγωγές, για να επεκταθούν στη συνέχεια και στον υπόλοιπο πληθυσμό. Για τις αγροτικές περιοχές και τη βόρεια Βαλκανική δεν υπάρχουν πληροφορίες ούτε για την εισαγωγή του χριστιανισμού ούτε για τους ρυθμούς διάδοσής του. Οπωσδήποτε στις περιοχές αυτές ο χριστιανισμός θα εισήχθη αργότερα απ' ότι στις πόλεις του βαλκανικού Νότου, μέχρι τον 4^ο αιώνα πάντως δεν θα πρέπει να υπήρχε περιοχή των Βαλκανίων που να έχει μείνει ανεπηρέαστη από τη νέα θρησκεία.

Τα Βαλκάνια στην ύστερη αρχαιότητα (4ος-6ος αι.)

Στην διάρκεια του 3^{ου} μ.Χ. αιώνα η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία διήλθε μια μεγάλη και έντονη κρίση, δημογραφική, οικονομική, πολιτική και, τελικά, κρίση αξιών, που έθεσε σε δοκιμασία τη συνοχή της. Οι συχνές εναλλαγές αυτοκρατόρων, συνήθως κατόπιν στρατιωτικών πραξικοπημάτων, έφεραν τον στρατό στο προσκήνιο ως την κύρια δύναμη επηρεασμού των πολιτικών εξελίξεων, ενώ η γενικευμένη απουσία των αυτοκρατόρων της περιόδου από τη Ρώμη, στην οποία κάποιιοι δεν βρέθηκαν ποτέ στη διάρκεια της βασιλείας τους, αποδυνάμωσε τη σχέση της πρωτεύουσας με την άσκηση της αυτοκρατορικής εξουσίας. Η Ρώμη βέβαια διατηρούσε τη θέση της στην ρωμαϊκή πολιτική ιδεολογία και παρέμενε το συμβολικό κέντρο της αυτοκρατορίας, και της όλης οικουμένης, ενώ και εν τοις πράγμασι παρέμενε πάντα έδρα της συγκλήτου, που συνιστούσε τον δεύτερο πυλώνα εξουσίας την περίοδο του ρωμαϊκού *principatus* (περιορισμένης μοναρχίας) μέχρι και τα τέλη του 3^{ου} αι. μ.Χ.

Οι βαλκανικές επαρχίες της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας δεν έμειναν ανεπηρέαστες από την κρίση του 3^{ου} αιώνα. Εδώ η ρωμαϊκή αυτοκρατορία γνώρισε μια πρώτη εδαφική υποχώρηση, όταν επί αυτοκράτορα Αυρηλιανού εγκαταλείφθηκαν οι δύο δακικές επαρχίες βόρεια του Δούναβη. Αλλά και το σύνορο του Δούναβη δεν ήταν πλέον ασφαλές, εφόσον κατά καιρούς το διαπερνούσαν γερμανικά φύλα και έπλητταν με τις επιδρομές τους τις ρωμαϊκές επαρχίες, ακόμη και σε μεγάλο βάθος πέρα από τα σύνορα, όπως έγινε με την ιδιαίτερα καταστροφική επιδρομή των Ερούλων.

Τα προβλήματα που είχαν ταλανίσει την αυτοκρατορία κατά τον 3^ο αιώνα επιδίωξε να επιλύσει ο αυτοκράτορας Διοκλητιανός (284-304) με σειρά ριζικών μεταρρυθμίσεων στην οργάνωση του κράτους. Ο Διοκλητιανός πιθανώς καταγόταν από τη Σαλώνα της Δαλματίας, όπως τεκμαίρεται από την ιδιαίτερη εύνοια που έδειξε προς την πόλη αυτή, όπου έκτισε και μεγαλοπρεπές ανακτορικό συγκρότημα, το «παλάτι του Διοκλητιανού», που τα ερείπια του εντυπωσιάζουν και σήμερα. Ως προς την καταγωγή του, υποστηρίζεται από ιλλυριολόγους ότι αυτή ανάγεται στο ιλλυρικό φύλο των Δουκλετίων, αν και μία πιο ορθή ετυμολόγηση του ονόματός του δείχνει ότι ήταν κατά βάση ελληνικό, παράγωγο του Διοκλής («Δίος κλέος»), με λατινική κατάληξη, οπότε ο αυτοκράτορας ενδεχομένως προερχόταν από εξελληνισμένους προγόνους. Ο Διοκλητιανός άλλαξε τον τρόπο διακυβέρνησης

της αυτοκρατορίας, εισάγοντας συγκεντρωτικές και απολυταρχικές πρακτικές, με χαρακτηριστικότερη τη μείωση των εξουσιών και αρμοδιοτήτων της συγκλήτου και τη συγκέντρωση όλο και περισσότερων εξουσιών στον θεσμό του αυτοκράτορα. Σε αυτά τα πλαίσια οι συγκλητικές επαρχίες καταργήθηκαν και το σύνολο των επαρχιών κατέστησαν αυτοκρατορικές. Ο μεγάλος αριθμός των σχετικά μικρών επαρχιών κατανεμήθηκε σε υψηλότερης βαθμίδας μονάδες επαρχιακής διοίκησης, τις διοικήσεις (*doeocesis*), από τις οποίες ιδρύθηκαν δώδεκα σε όλη την αυτοκρατορία, καθεμία από τις οποίες περιελάμβανε αρκετές παλαιές επαρχίες (*provinciae*). Στον χώρο των Βαλκανίων ιδρύθηκαν τέσσερις διοικήσεις:

1. Θράκης (από το Αιγαίο και την Προποντίδα μέχρι τον Δούναβη, με δυτικό όριο τον ποταμό Νέστο),
2. Δακίας (στα κεντρικά εδάφη των βορείων Βαλκανίων μέχρι την Σηγγιδώνα),
3. Μακεδονίας (τα εδάφη νότια της γραμμής Δυρραχίου–Στόβων, από την Αδριατική μέχρι τον Νέστο, και το σύνολο της Ελληνικής Χερσονήσου προς Νότο),
4. Παννονίας (τα βορειοδυτικά Βαλκάνια μέχρι τον Δράβο, και την περιοχή βορειότερα αυτών μέχρι τον Δούναβη).

Η εισαγωγή του αυτοκρατορικού συγκεντρωτισμού από τον Διοκλητιανό πυροδότησε μια σειρά από περαιτέρω εξελίξεις, που σηματοδοτούν πλέον την περίοδο από τα τέλη του 3^{ου} αιώνα και μέχρι τον 7^ο ως μια μεταβατική εποχή, κατά την οποία συντελείται το πέρασμα από τη ρωμαϊκή αρχαιότητα στο Βυζάντιο και στον μεσαιωνικό κόσμο. Οι χαρακτηριστικότερες από αυτές τις εξελίξεις είναι αφενός η ανάγκη για μοίρασμα της άσκησης της εξουσίας ανάμεσα σε περισσότερους από έναν αυτοκράτορες, που οδήγησε στην οριστική διάκριση ανατολικού και δυτικού τμήματος της αυτοκρατορίας το 395, και αφετέρου η ανάγκη καθιέρωσης μιας μονοθεϊστικής θρησκείας ως κατάλληλου ιδεολογικού πλαισίου για τη νομιμοποίηση της αυτοκρατορικής απολυταρχίας, που, μετά από βραχύβιους πειραματισμούς με διάφορες θεότητες, οδήγησε στην υποστήριξη του χριστιανισμού από τον επόμενο αυτοκράτορα Κωνσταντίνο (307-330) και τους διαδόχους του. Ήδη ο Διοκλητιανός, συνειδητοποιώντας ότι με τις συγκεντρωτικές πλέον εξουσίες του ο αυτοκράτορας δεν μπορούσε να ελέγχει το σύνολο της αχανούς αυτοκρατορίας μόνος, εισήγαγε την *тетραρχία*, δηλαδή το μοίρασμα της άσκησης της εξουσίας ανάμεσα στον ίδιο και σε τρεις συναυτοκράτορες, έναν που έφερε τον τίτλο του αυγούστου και δύο που έφεραν τον ελαφρά υποδεέστερο του καίσαρα, με τον καθένα να αναλαμβάνει τη διακυβέρνηση επιμέρους εδαφικού τμήματος της αυτοκρατορίας. Ο ίδιος ο Διοκλητιανός, αναγνωρίζοντας τη σημασία του ανατολικού τμήματος της αυτοκρατορίας ως πιο ζωτικού και αναπτυγμένου, κράτησε τη διακυβέρνηση των ανατολικότερων εδαφών, Μικρά Ασία, Συρία, Αίγυπτος, με έδρα του τη Νικομήδεια. Από τις τέσσερις βαλκανικές διοικήσεις, οι τρεις, Θράκη, Δακία, Μακεδονία, αποτέλεσαν τη μερίδα του καίσαρα Γαλερίου, με έδρα τη Θεσσαλονίκη, ενώ η διοίκηση Παννονίας προσαρτήθηκε στον χώρο αρμοδιότητας του αυγούστου Μαξιμιανού, που κυβερνούσε την Ιταλία και τη ρωμαϊκή Αφρική. Τα δυτικότερα μέρη της αυτοκρατορίας (Γαλατία, Ιβηρική Χερσόνησος, Βρετανία) κυβερνούσε ο καίσαρας Κωνσταντίος Χλωρός. Η παραπάνω διάκριση, αλλά και άλλες μεταγενέστερες, όπως μεταξύ των τριών γιων του Κωνσταντίνου, δεν συνιστούσαν διάσπαση του κράτους, η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία παρέμενε ενιαία, αλλά διάκριση της άσκησης της αυτοκρατορικής διακυβέρνησης σε επιμέρους εδαφική βάση. Η ίδια αρχή τυπικά ισχύει και μετά το 395, όταν η διακυβέρνηση της αυτοκρατορίας διαιρείται οριστικά σε δύο τμήματα, ανατολικό και δυτικό, μετά τη βασιλεία του Θεοδοσίου Α΄, που υπήρξε ο τελευταίος μονοκράτωρ.

Γενικά, ο 4^{ος} αιώνας υπήρξε περίοδος εναλλαγών ανάμεσα σε φάσεις μονοκρατορίας και συγκυβέρνησης συναυτοκρατόρων με διάκριση εδαφικής βάσης. Η τετραρχία του Διοκλητιανού δεν είχε συνέχεια, λόγω συγκρούσεων μεταξύ των επιγόνων των πρώτων τετραρχών, και αυτός που τελικά επικράτησε, ο Κωνσταντίνος, βασιλεύσε και κυβέρνησε μόνος. Για να ανταπεξέλθει στη διακυβέρνηση της τεράστιας έκτασης της αυτοκρατορίας, προτίμησε αντί του ορισμού συναυτοκρατόρων να εισάγει έναν νέο θεσμό επαρχιακής διοίκησης, ακόμη υψηλότερης βαθμίδας από τις διοικήσεις, τις επαρχότητες ή υπαρχίες (*praefecturae*), με διοικητή τον έπαρχο των πραιτορίων ή ύπαρχο, σε καθεμία από τις οποίες συμπεριλήφθηκαν από τρεις έως πέντε διοικήσεις. Οι επαρχότητες ήταν τέσσερις, Ανατολής, Ιλλυρικού, Ιταλίας, Δύσης. Στα χρόνια της τετραρχίας το συμβολικό κύρος της πόλεως της Ρώμης είχε εξυψωθεί ακόμη περισσότερο, δεδομένου ότι κανείς από τους συναυτοκράτορες δεν έδρευε σ' αυτή. Ο Κωνσταντίνος, συμμερίζομενος τις διαπιστώσεις του Διοκλητιανού για την μεγαλύτερη σημασία του ανατολικού τμήματος της αυτοκρατορίας, αποφάσισε την ίδρυση μιας δεύτερης ή Νέας Ρώμης στο ανατολικό τμήμα, και για την θέση της επιλέχθηκε η παλαιά πόλη του Βυζαντίου, αρχαία μεγαρική αποικία στον Βόσπορο, που είχε επανιδρυθεί από τον Σεπτίμιο Σεβήρο. Εξαρχής στην Νέα Ρώμη (ή Κωνσταντινούπολη) ιδρύθηκαν θεσμοί αντίγραφα αυτών της παλαιάς, όπως η σύγκλητος, ενώ σταδιακά και στη διάρκεια ενός αιώνα από την ίδρυση της είχε ανέλθει στο ίδιο επίπεδο με την παλαιά Ρώμη αποκτώντας το σύνολο των θεσμών και των συμβόλων της τελευταίας.

Σε αντίθεση με τους Έλληνες, οι Ρωμαίοι είχαν την αίσθηση των Βαλκανίων ως ενιαίου χώρου, όπως δείχνει η χρήση του όρου «Ιλλυρικών» ως γενικευτικός χαρακτηρισμός για τη Βαλκανική Χερσόνησο, που από τη βασιλεία του Κωνσταντίνου καθιερώνεται και θεσμικά για να δηλώνει το μεγαλύτερο μέρος αυτής. Στην επαρχότητα του Ιλλυρικού συμπεριλήφθηκαν οι τρεις από τις τέσσερις διοικήσεις του βαλκανικού χώρου, οι διοικήσεις Δακίας, Μακεδονίας και Παννονίας, ενώ η διοίκηση της Θράκης προσαρτήθηκε στην επαρχότητα της Ανατολής. Ο λόγος για αυτή τη σύνδεση της Θράκης με την Ανατολή, αντί του Ιλλυρικού, πιθανώς δεν είναι άσχετος με την ίδρυση της Νέας Ρώμης. Η ιδέα περί της ίδρύσεως μιας δεύτερης Ρώμης στο ανατολικό μέρος της αυτοκρατορίας έπρεπε ίσως να τονίζεται και θεσμικά, με τη συμπερίληψη του χώρου στον οποίο βρισκόταν στην κατεξοχήν ανατολική επαρχότητα, αντί σε μια μικρότερη και σχετικά ασταθή όπως του Ιλλυρικού. Αν και η Νέα Ρώμη, όπως και η παλαιά, δεν περιλαμβάνονταν στις επαρχότητες, αλλά διατηρούσε ίδιαν διοίκηση υπό τον αντίστοιχο έπαρχο πόλεως (*praefectus urbis*), δεν μπορούσε να μην ληφθεί υπόψη ο ευρύτερος γεωγραφικός χώρος στον οποίο βρίσκονταν, αναφορικά με τέτοιους προβληματισμούς.

Πρωτεύουσα της επαρχότητας του Ιλλυρικού ήταν η Θεσσαλονίκη, καθ' όλο το διάστημα από την αρχική ίδρυσή της μέχρι και τον 7^ο αιώνα, οπότε τυπικά εξακολουθεί να υφίσταται. Η άποψη που είχε διατυπωθεί παλαιότερα, ότι για ένα μεγάλο διάστημα πρωτεύουσα της επαρχότητας του Ιλλυρικού ήταν το Σίρμιο,²⁹ φαίνεται πως δεν ευσταθεί. Η μεγάλη πλέον σημασία της Θεσσαλονίκης ως μίας πολυπληθούς μεγαλουπόλεως και αναπτυγμένου οικονομικού κέντρου επιβεβαιώνεται και από την ανάδειξή της ως κορυφαίου διοικητικού κέντρου, κάτι ιδιαίτερα εμφανές από τους χρόνους που ο καίσαρας Γαλέριος την είχε καταστήσει έδρα του.

Κορυφαία ιστορική εξέλιξη της περιόδου του 4^{ου} αιώνα είναι και η σταδιακή υιοθέτηση και επισημοποίηση της χριστιανικής θρησκείας από το ρωμαϊκό κράτος. Μετά από τις ευνοϊκές υπέρ των Χριστιανών πολιτικές του Κωνσταντίνου, οι επόμενοι αυτοκράτορες είναι πλέον Χριστιανοί (πλην Ιουλιανού), αν και του αρειανικού δόγματος ως επί το πλείστον, μέχρι τον Θεοδοσίο Α' (379-395), ο οποίος και καθιστά τυπικά επίσημη την χριστιανική θρησκεία, λαμβάνοντας καταπιεστικά μέτρα εναντίον των παλαιότερων «εθνικών» λατρειών, ενώ επιβάλλει και την ορθοδοξία της Νίκαιας καθιστώντας παράνομο το αρειανικό δόγμα. Με τις εξελίξεις αυτές η χριστιανική εκκλησία γίνεται θεσμός της αυτοκρατορίας, παράλληλος των κρατικών, αποκτώντας ταυτόχρονα και εσωτερική θεσμική δομή και ιεραρχία. Στην τέταρτη οικουμενική σύνοδο της Χαλκηδόνας (451) κατοχυρώνεται νομικά η ήδη ισχύουσα πρακτική της συγκρότησης επισκοπών σε κάθε πόλη της αυτοκρατορίας, ενώ στις πρωτεύουσες των επαρχιών οι επίσκοποι αναβαθμίζονται, φέρουν τον τίτλο του μητροπολίτη επισκόπου και έχουν ανώτερη αρμοδιότητα από τους λοιπούς επισκόπους της επαρχίας. Με τον ίδιο τρόπο, οι επίσκοποι κάποιων πόλεων βαρύνοντας σημασία, χαρακτηριζόμενοι ως αρχιεπίσκοποι ή πατριάρχες, αναβαθμίζονται ακόμη περισσότερο, ώστε να έχουν υπό την αρμοδιότητά τους εκτεταμένες περιοχές και πολλές επαρχίες, που συνιστούν το αντίστοιχο «κλίμα» καθενός από αυτούς. Έτσι μέχρι το πρώτο μισό του 5^{ου} αιώνα συγκροτούνται, σε χρονική σειρά, τα πατριαρχεία Ρώμης, Αλεξανδρείας, Αντιοχείας, Κωνσταντινουπόλεως και Ιεροσολύμων.

Η συζήτηση περί των επισκοπών, ως του βασικού εκκλησιαστικού θεσμού, εμπλέκεται στο γενικότερο ζήτημα των αλλαγών που αρχίζουν να συντελούνται στις ρωμαϊκές πόλεις αυτή την περίοδο. Η ρωμαϊκή πόλη έχει θεσμική υπόσταση και είναι αυτοδιοικούμενη, με την τοπική εξουσία να ασκείται από τους προκρίτους, τους λεγόμενους *βουλευτές* (*curiales*), από τη συμμετοχή τους στην τοπική *βουλή* (*curia*), το συμβούλιο που διαχειρίζεται τις τοπικές υποθέσεις. Κατά κανόνα πρόκειται για γαιοκτήμονες, με μεγάλη κτηματική περιουσία στην περιφέρεια των πόλεων, που συνιστούν την επαρχιακή αριστοκρατία της εποχής. Παραδοσιακά στις πόλεις υπήρχε έντονη δημόσια ζωή, με τους κατοίκους τους να συμμετέχουν σε διάφορες δημόσιες εκδηλώσεις. Βασικά συστατικά των ρωμαϊκών πόλεων ήταν το βουλευτήριο, η αγορά, το θέατρο, τα λουτρά, οι ναοί και λατρευτικοί χώροι. Η καθιέρωση του χριστιανισμού και η θεσμοθέτηση της εκκλησίας, την ανέδειξαν σε βασικό παράγοντα διαμόρφωσης νέων κοινωνικών πρακτικών και πολιτισμικών τάσεων. Το νέο αρχιτεκτονικό και πολεοδομικό στοιχείο της περιόδου είναι ο χριστιανικός ναός, στις πόλεις και στην ύπαιθρο, που συνιστά ένα από τα ορόσημα του αστικού χώρου είτε πρόκειται για νεόχτιστα κτήρια είτε για μετατραπέντες ναούς εθνικών λατρειών ή και άλλα δημόσια κτήρια. Ιδίως στις πόλεις που κατά διαστήματα υφίστανται καταστροφές από εχθρικές επιδρομές ή σεισμούς, η ανασυγκρότησή τους διακρίνεται και από πολεοδομικές αλλαγές που καθιστούν εμφανές το χριστιανικό στίγμα.

Αν στις ελληνικές πόλεις του Νότου η διάδοση του χριστιανισμού εντοπίζεται από αρκετά νωρίς, στα χρόνια της ύστερης αρχαιότητας η νέα θρησκεία έχει πλέον διαδοθεί στο σύνολο της Βαλκανικής Χερσονήσου. Η επισημοποίηση του χριστιανισμού και η οργάνωση του θεσμού της εκκλησίας οπωσδήποτε συνετέλεσαν τα μέγιστα σε αυτό. Μέχρι και τον 5^ο-6^ο αιώνα σε όλες τις πόλεις της Βαλκανικής, περισσότερο και λιγότερο σημαντικές,

29 Lemerle, *Invasions et migrations*, σ. 267.

έχουν συγκροτηθεί επισκοπές, και το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού πρέπει να έχει εκχριστιανιστεί, έστω και επιφανειακά ή στο πλαίσιο ενός έντονου συγκρητισμού με τις παλαιότερες λατρείες, ιδίως στις αγροτικές και ορεινές περιοχές. Το παράδειγμα του Αγίου Ιερωνύμου (τέλη 4^{ου}-αρχές 5^{ου} αιώνα) προσθέτει τα λατινόφωνα βόρεια Βαλκάνια στις περιοχές από τις οποίες προέρχονται σημαντικοί θεολόγοι και εκκλησιαστικές προσωπικότητες.

Ο επίσκοπος καθίσταται μία από τις κύριες αρχές των πόλεων και δεν αρκείται στην διοίκηση των εκκλησιαστικών πραγμάτων, αλλά διεκδικεί όλο και αυξανόμενο ρόλο στη γενικότερη διοίκησή τους, συχνά σε ανταγωνισμό με τους βουλευτές. Αυτός δεν είναι ο μόνος ανταγωνισμός που παρατηρείται στις ρωμαϊκές ή πρωτοβυζαντινές πόλεις αυτή την εποχή. Η καθιέρωση της συγκεντρωτικής αυτοκρατορικής διακυβέρνησης θέτει σε πίεση τις εξουσίες και τις αρμοδιότητες των βουλευτών των πόλεων, που σταδιακά συρρικνώνονται υπέρ της όλο και μεγαλύτερης παρέμβασης των αξιωματούχων της αυτοκρατορικής διοίκησης. Ένα πρώιμο παράδειγμα αυτού του ανταγωνισμού, ανάμεσα στην αυτοκρατορική απολυταρχία και την τάση των πόλεων να διαφυλάξουν την αυτονομία τους, ίσως μπορεί να διαγνωστεί σε ένα χαρακτηριστικό μνημείο της εποχής. Το λεγόμενο μικρό τόξο του Γαλερίου, που φιλοτεχνήθηκε στη Θεσσαλονίκη στα χρόνια που έδρευε εκεί ο καίσαρας της τετραρχίας, κοσμείται στις άκρες του από τα ανάγλυφα πορτρέτα του ίδιου και της συζύγου του Βαλερίας Γαλερίας. Η ολίγον μεταγενέστερη επέμβαση στη μορφή της αυτοκράτειρας, ώστε να παραπέμπει πλέον σε μια απεικόνιση της ίδιας της πόλεως προσωποποιημένης, μπορεί ενδεχομένως να ερμηνευθεί ως ενέργεια των τοπικών αρχών της πόλεως, που ήθελαν με αυτό τον τρόπο να τονίσουν την υπόσταση της ίδιας της πόλεως, ότι βρίσκεται σε ανάλογο επίπεδο με αυτό του αυτοκράτορα. Στην ίδια τη Θεσσαλονίκη αργότερα παρατηρείται η αντίθεση της πόλεως στις πολιτικές του αυτοκράτορα Θεοδοσίου Α΄, που οδηγεί στην σφαγή υπολογίσιμου αριθμού κατοίκων. Ακόμη και τον 7^ο αιώνα, στα Θαύματα του Αγίου Δημητρίου εντοπίζονται αναφορές που δείχνουν τον συνεχόμενο ανταγωνισμό ανάμεσα στους προκρίτους της πόλεως και την κρατική αρχή, τον έπαρχο των πραιτορίων Ιλλυρικού.

Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα πόλεως νέου τύπου, απολύτως προσαρμοσμένης ως προς τη δομή και τη φυσιογνωμία της στις συνθήκες της εποχής, δίνει η επώνυμη πόλη του αυτοκράτορα Ιουστινιανού Α΄ (527-562), η Πρώτη Ιουστινιανή στην επαρχία Δαρδανίας, ιδρυμένη στην περιοχή από την οποία καταγόταν ο αυτοκράτορας και αντιπροσωπεύουσα φιλόδοξες επιδιώξεις του ίδιου ως προς τον ρόλο που θα έπαιζε ως διοικητικό κέντρο. Θεωρείται ότι η Πρώτη Ιουστινιανή αντανακλά την ιδανική μορφή πόλεως, σύμφωνα με τις επιδιώξεις των αυτοκρατόρων για τη μορφή που θα έπρεπε πλέον να έχουν οι πόλεις. Στην πόλη δεν χτίστηκε θέατρο, καθώς η επ' οποιαδήποτε αφορμή συνάθροιση των κατοίκων δεν είναι πλέον επιθυμητή.

Όπως και πολιτικό, έτσι και εκκλησιαστικό κέντρο του Ιλλυρικού ήταν η Θεσσαλονίκη, της οποίας ο αρχιερέας έφερε τον τίτλο του αρχιεπισκόπου και είχε ανώτερη αρμοδιότητα από τους λοιπούς μητροπολίτες και επισκόπους της επαρχότητας. Ενδεικτική της αντίθεσης του βαλκανικού Βορρά με τον Νότο είναι και η εκκλησιαστική διγλωσσία που παρατηρείται. Αν και το Ιλλυρικό τυπικά υπαγόταν στο σύνολό του στο κλίμα της Ρώμης, η λατινική λειτουργία τελούνταν μόνο στο βορειότερο τμήμα, στις διοικήσεις Δακίας και Παννονίας, και στις βορειότερες επαρχίες της διοικήσεως Μακεδονίας, ενώ στις νοτιότερες επαρχίες η εκκλησιαστική γλώσσα ήταν η ελληνική. Αυτή η διαφοροποίηση δεν είναι άσχετη με τη γενικότερη διάκριση των Βαλκανίων σε ελληνόφωνο Νότο και λατινόφωνο Βορρά. Στα χρόνια της ύστερης αρχαιότητας, η γλωσσική αφομοίωση των παλαιών βαλκανικών λαών από τις δύο κυρίαρχες κουλτούρες, ελληνική και λατινική, είχε πλέον συντελεστεί. Οι μόνες γνωστές εξαιρέσεις είναι οι πρόγονοι του αλβανικού λαού, για τον οποίο υπάρχει γενικότερη ομοφωνία, υποστηριζόμενη από αρχαιολογικά τεκμήρια, ότι προέρχονται από Ιλλυριούς και διατηρούν μια εκδοχή της ιλλυρικής γλώσσας, καθώς και το θρακικό φύλο των Βέσσων της Ροδόπης, των οποίων η αφομοίωση δεν είχε ολοκληρωθεί μέχρι τον 4^ο ή τον 5^ο αιώνα, οπότε και τέθηκε το ζήτημα της τέλεσης της λειτουργίας στη γλώσσα τους, η *liturgia bessica*, που όμως τελικά δεν θεσπίστηκε.³⁰ Γενικά, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι οι Θράκες εξελληνίστηκαν, ιδίως τα νότια φύλα τα ευρισκόμενα νοτίως του Αίμου,³¹ και οι Ιλλυριοί εκλατινίστηκαν. Οι προϋποθέσεις της γλωσσικής αφομοίωσης των αρχαίων βαλκανικών λαών ανάγονται αρκετούς αιώνες παλαιότερα. Έχει ήδη τονιστεί ότι οι Θράκες, ιδίως οι νότιοι, ήρθαν από πολύ νωρίς σε επαφή με τον ελληνικό πολιτισμό, κάτι που γενικά δεν ισχύει για τους Ιλλυριούς, που βρέθηκαν εξαρχής κάτω από τη λατινική πολιτιστική επιρροή, χωρίς να έχει προηγηθεί αντίστοιχη ελληνική. Τα όρια του ελληνόφωνου με τον λατινόφωνο χώρο μπορούν πολύ γενικά να τοποθετηθούν κατά μήκος του Αίμου και στη συνέχεια στην νοητή επέκταση αυτής της γραμμής, που περνά βόρεια από τους Στόβους (γενικά ελληνόφωνη πόλη) και καταλήγει στην Αδριατική κάπου στο ενδιάμεσο Απολλωνίας και Δυρραχίου. Πρόκειται για την λεγόμενη «γραμμή Jireček», από το όνομα του Τσέχου ιστορι-

30 Παπούλια, *Πολυμερισμός*, σ. 92.

31 Παπούλια, *Πολυμερισμός*, σ. 92.

κού του 19^{ου} αιώνα που την εισηγήθηκε. Η νοητή γραμμή Jireček δίνει μια πολύ γενικευτική εικόνα των ορίων της γλωσσικής διαφοροποίησης των Βαλκανίων. Οποσδήποτε υπήρχαν σημαντικές εξαιρέσεις. Μαρτυρίες για λατινόφωνα τμήματα του πληθυσμού υπάρχουν αναφορικά με περιοχές πολύ νοτιότερες αυτής της γραμμής, όπως άλλωστε δείχνει και η μετέπειτα παρουσία των λατινόφωνων Βλάχων. Αλλά και πολύ βορειότερα αυτής εντοπίζονται περιπτώσεις ελληνοφωνίας.

Με το θέμα της ελληνοφωνίας στα βόρεια Βαλκάνια έχει συνδεθεί και το γνωστό χάραγμα του Σιρμίου, σημαντικό τεκμήριο της αβαρικής πολιορκίας της πόλεως (579-582). Σε όστρακο, που σήμερα φυλάσσεται στο μουσείο του Ζάγκρεμπ, έχει χαραχθεί η ακόλουθη προσευχή - παράκληση: «Χριστέ Κύριε βοήτι της πόλεως κ' έρυσον τον άβαριν και πύλαξον την ρωμανίαν και τον γράψαντα, αμήν».³² Τα φωνητικά λάθη (χρήση του -τ αντί του -θ, του -π αντί του -φ), δίνουν μια ένδειξη ότι αυτός που χάραξε τη φράση πιθανότατα δεν είχε ως μητρική γλώσσα την ελληνική, ενδεχομένως ήταν δίγλωσσος ή ότι προερχόταν από κάποιον ξεελληνισμένο πληθυσμό μεταξύ του οποίου τα ελληνικά ομιλούνταν με φωνητικές παραφθορές. Στην πρώτη περίπτωση θα μπορούσε να διατυπωθεί το ερώτημα, γιατί μια τόσο προσωπική του δήλωση να μην την εκφράσει στη μητρική του γλώσσα; Η απάντηση είναι ότι προφανώς επρόκειτο για πιστό της χαλκηδόνειας ορθοδοξίας, και, εφόσον απευθύνεται στο Θείο, θεώρησε πρόπον να χρησιμοποιήσει την δέουσα «ιερή γλώσσα», επίσης ενδέχεται η όποια μητρική του γλώσσα να μην είχε γραπτή διατύπωση. Επ' αυτών μπορεί να επισημανθεί ότι το Σίρμιο είχε επανειλημμένα κατακτηθεί και ανακτηθεί από αντιπάλους της αυτοκρατορίας στη διάρκεια του 5^{ου} και 6^{ου} αιώνα, και κατ' επέκταση ο παλιός λατινόφωνος πληθυσμός του δεν θα διατηρούνταν στην πόλη. Στα χρόνια της τριετούς αβαρικής πολιορκίας (579-582), οι Βυζαντινοί είχαν πρόσφατα ανακτήσει την πόλη από τους Γέπιδες, μόλις το 565,³³ και ο τότε πληθυσμός του πιθανότατα θα συνίστατο από πρόσφατα εγκατεστημένους επήλυδες, μεταξύ των οποίων και ο άνθρωπος (ίσως ιερωμένος) που χάραξε την προσευχή στο όστρακο.

Με την ίδρυση της Πρώτης Ιουστινιανής συνδέονται μια σειρά από διοικητικές αλλαγές που ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός Α' σχεδίαζε για το Ιλλυρικό. Με την Νεαρά αρ. 11 (535) προβλεπόταν εκεί η θέσπιση έδρας αρχιεπισκοπής, στην οποία θα υπάγονταν οι επαρχίες Δακίας Παραποτάμιας, Δακίας Μεσογειακής, Άνω Μοισίας, Δαρδανίας, Πραιβαλιτάνας και Άνω Μακεδονίας, αποσπώμενες από την αρμοδιότητα της Θεσσαλονίκης, αν και αυτή η ρύθμιση δεν εφαρμόστηκε ποτέ στην πράξη.³⁴ Αν και δεν μπορεί να υποστηριχθεί με ασφάλεια ότι ο Ιουστινιανός προέβη σε αυτό τον σχεδιασμό λαμβάνοντας υπόψη τέτοιες παραμέτρους, επισημαίνεται ότι η σχεδιαζόμενη νέα εκκλησιαστική διοίκηση της Πρώτης Ιουστινιανής θα περιελάμβανε το τμήμα του Ιλλυρικού όπου τελούνταν η λατινική λειτουργία, ενώ στη Θεσσαλονίκη θα έμενε ο χώρος της αντίστοιχης ελληνικής. Αυτή την αλλαγή στην εκκλησιαστική διοίκηση των Βαλκανίων προβλεπόταν ίσως να ακολουθήσει και αντίστοιχη στην κρατική διοίκηση. Πάντως οι όποιοι σχεδιασμοί σ' αυτή την κατεύθυνση τελικά δεν εφαρμόστηκαν. Μια άλλη μεταρρύθμιση που εφαρμόστηκε όμως από τον ίδιο αυτοκράτορα, ήταν η αφαίρεση των επαρχιών Κάτω Μοισίας και Σκυθίας, που βρίσκονταν κοντά στις εκβολές του Δούναβη, από τη διοίκηση Θράκης και η διοικητική ενοποίησή τους με τις νήσους του ανατολικού Αιγαίου, την Καρία και την Κύπρο, στα πλαίσια μιας νέας διοικητικής μονάδας, της *quaestura exercitus*. Αυτή η ενέργεια δεν είναι τόσο παράδοξη όσο μπορεί να φαίνεται αρχικά, δεδομένου ότι απ' αυτές τις νησιωτικές και παράλιες περιοχές τροφοδοτούνταν τα στρατεύματα που έδρευαν σε αυτό το τμήμα του συνόρου του Δούναβη και η ενιαία διοικητική υπαγωγή τους καθιστούσε ευχερέστερο τον ανεφοδιασμό τους.

Από τα μέσα του 4^{ου} αιώνα και εξής, ξεκινά μία εποχή σοβαρών εξωτερικών προβλημάτων για τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, στη διάρκεια της οποίας το ευρωπαϊκό τμήμα της υφίσταται συνεχείς επιδρομές από γερμανικούς ή τουρκογενείς νομαδικούς λαούς. Πιεζόμενοι από τους Ούννους, πρώτα οι Βησιγότθοι και έναν αιώνα αργότερα οι Οστρογότθοι, αναγκάζονται να μετακινηθούν από τον χώρο της σημερινής Ουκρανίας και εισβάλουν αρχικά στα Βαλκάνια διασπώντας τη ρωμαϊκή άμυνα στον Δούναβη. Έναν αιώνα μετά τη μεγάλη επιδρομή των Ερούλων, η εισβολή των Βησιγόθων αναστατώνει τη Βαλκανική Χερσόνησο, φτάνοντας μέχρι την Κόρινθο, και στη διάρκεια της οποίας ο αυτοκράτορας Ουάλης φονεύεται στη μάχη της Αδριανούπολης (378). Οι ρωμαϊκές αρχές διαχειρίζονται το γοτθικό πρόβλημα με το να παραχωρούν σε πρώτη φάση στους εισβολείς εκτεταμένο χώρο προς εγκατάσταση νότια του Δούναβη, στις οποίες οι Γότθοι εγκαθίστανται ως υπόσπονδοι (*foederati*), αναγνωρίζοντας τη ρωμαϊκή επικυριαρχία και αναλαμβάνοντας την άμυνα του ρωμαϊκού συνόρου. Μεγάλοι αριθμοί κατατάσσονται στον ρωμαϊκό στρατό και κάποιοι από τους επικεφαλής τους λαμβάνουν υψηλά αξιώματα και εμπράκτως μετέχουν στην άσκηση της εξουσίας (π.χ. Στιλίχων, Γαϊνάς). Σε επόμενη φάση, οι αρχές

32 Παρατίθεται στο Ζακυθινός, *Σλάβοι*, σ. 26.

33 Lemerle, *Invasions et migrations*, σ. 289.

34 Lemerle, *Invasions et migrations*, σ. 267-69. Dagron, *Villes*, σ. 3-4.

του ανατολικού τμήματος της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας παροτρύνουν τους Γότθους να κατευθυνθούν προς τη Δύση, όπου και θα παραμείνουν ιδρύοντας τα βασίλεια τους στις άλλοτε ρωμαϊκές χώρες. Έναν αιώνα μετά την εισβολή των Βησιγότθων, θα ακολουθήσουν οι Οστρογότθοι, αφού έχουν μεσολαβήσει οι επιδρομές των Ούννων του Αττίλα. Με τον ίδιο τρόπο (εγκατάσταση ως υποσπόνδων, στη συνέχεια παρότρυνση να κινηθούν δυτικά) θα αντιμετωπιστούν και οι Οστρογότθοι. Γενικά, οι ρωμαϊκές αρχές μπορούσαν να έρθουν ευκολότερα σε κάποια συνεννόηση με τους Γότθους, που είχαν ήδη εκχριστιανιστεί αλλά στην αρειανική εκδοχή του χριστιανισμού, από ότι με τα τουρκογενή νομαδικά φύλα, όπως οι Ούννοι. Τον 6^ο αιώνα οι εισβολές στα Βαλκάνια συνεχίζονται κυρίως από τουρκογενή φύλα που έχουν αυτονομηθεί μετά την πτώση της ισχύος των Ούννων, με κυριότερα τους Κουτρίγουρους, τους Βουλγάρους και άλλα. Το βόρειο τμήμα της διοικήσεως Παννονίας και η διοίκηση Νωρικού δυτικότερα έχουν πλέον αφαιρεθεί από την αυτοκρατορία και κατέχονται από τα γερμανικά φύλα των Λομβαρδών και των Γεπιδών, και έτσι το ρωμαϊκό σύνορο κατεβαίνει στον Σάβο μέχρι τη συμβολή του με τον Δούναβη. Σειρά πόλεων καταστρέφονται και εκτεταμένες περιοχές, ιδίως στα πεδινά και κατά μήκος των κύριων οδικών αξόνων αποδυναμώνονται πληθυσμιακά. Στις καταστροφές των εχθρικών επιδρομών έρχεται να προστεθεί και άλλος παράγοντας φθοράς του πληθυσμού, οι επιδημίες της πανώλης με αρχική εκδήλωση την πανδημία του 542. Ο Ιουστινιανός Α΄ ήταν ο τελευταίος αυτοκράτορας που επιχείρησε να ανορθώσει αυτές τις συντελεσθείσες καταστροφές, με την επανίδρυση πολλών πόλεων, καθώς και φρουριών και άλλων οχυρωματικών έργων, για τα οποία εξυμνείται, οπωσδήποτε με δόση υπερβολής, από τον Προκόπιο στο *Περί Κτισμάτων*. Οι επόμενοι αυτοκράτορες δεν διαθέτουν πλέον τα οικονομικά μέσα για να επανορθώσουν τις καταστροφές που θα προκαλέσουν επόμενες επιδρομές.

Στα χρόνια του Ιουστινιανού εμφανίζεται ένας νέος λαός στο σύνορο του Δούναβη, ινδοευρωπαϊκός και όχι νομαδικός, οι Σκλαβινοί (Σλάβοι), που και αυτοί αρχίζουν να πραγματοποιούν επιδρομές στα ρωμαϊκά εδάφη είτε σε ακολουθία των Κουτρίγουρων είτε ανεξάρτητα. Τότε πρωτοεμφανίζονται και οι Άβαροι, τουρκογενείς νομάδες, που αρχικά θα έρθουν σε συμφωνίες με την αυτοκρατορία. Κατά τη βασιλεία του Ιουστίνου Β΄ θα εγκατασταθούν βόρεια των τότε διαμορφωμένων ρωμαϊκών συνόρων στην Παννονία, απ' όπου θα εκτοπίσουν τους Λομβαρδούς, με αποτέλεσμα την εισβολή των τελευταίων στην Ιταλία, και θα υποτάξουν τους Γέπιδες. Ο χώρος της εγκατάστασης των Αβάρων γενικά ταυτίζεται με τη σημερινή Ουγγαρία, η ισχύς τους όμως όλο και θα ενδυναμώνεται με αποτέλεσμα να υποτάξουν σειρά λαών της ανατολικής Ευρώπης μέχρι και τη ρωσική στέπα. Ο χαγάνος των Αβάρων Βαϊανός θα διατηρήσει γενικά φιλικές σχέσεις με το Βυζάντιο, και κατά βυζαντινή παραγγελία θα πλήξει τις φυλές των Σκλαβινών. Στη συνέχεια όμως οι Άβαροι θα υιοθετήσουν εχθρική στάση απέναντι στο Βυζάντιο και θα αρχίσουν επιδρομές στην βυζαντινή επικράτεια, συμπαρασύροντες σε αυτές τους Σκλαβινούς και άλλους υποταγμένους σ' αυτούς λαούς. Το μεγάλο στρατηγικό πρόβλημα του Βυζαντίου τότε, όπως και σε επόμενους αιώνες, ήταν η ανάγκη διμέτρου αγώνα στα ανατολικά σύνορα, που τότε κύριος αντίπαλος ήταν η περσική αυτοκρατορία των Σασσανιδών, και στα βόρεια βαλκανικά σύνορα εναντίον επικίνδυνων αντιπάλων πέραν αυτών. Η τακτική των βυζαντινών αυτοκρατόρων απέναντι σ' αυτά τα δεδομένα ήταν να κλείνουν με διπλωματικά μέσα το ένα μέτωπο για να επικεντρώσουν τις προσπάθειες τους στο άλλο. Ο αυτοκράτορας Μαυρίκιος (582-602), απασχολημένος στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του με τον πόλεμο κατά των Περσών, βίωσε την πραγματοποίηση αβαροσλαβικών επιδρομών στα Βαλκάνια. Το 591 πέτυχε τη σύναψη συνθήκης ειρήνης με την περσική αυτοκρατορία, που του επέτρεψε να μεταφέρει επαρκή στρατεύματα στα Βαλκάνια και να ασφαλίσει το σύνορο του Δούναβη. Οι συνθήκες διεξαγωγής όμως αυτού του πολέμου, με την συνεχή παραμονή του στρατού σε ετοιμότητα, και κατά τις χειμερινές περιόδους, και την συχνή παρουσία στην βόρεια όχθη του ποταμού, προκάλεσαν τη δυσαρέσκεια των στρατευμάτων, λόγω της κόπωσης, τα οποία τελικά στασίασαν και κινήθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, όπου εκθρόνισαν τον Μαυρίκιο και ανέβασαν στον θρόνο τον εκατόνταρχο Φωκά. Ο Πέρσης αυτοκράτορας Χοσρόης είδε αυτό το γεγονός ως αφορμή για να κηρύξει ολοκληρωτικό πόλεμο στο Βυζάντιο, ο οποίος διήρκεσε μέχρι το 626, και στη διάρκεια του οποίου τα βόρεια βαλκανικά σύνορα έμειναν αφύλακτα. Τίποτε δεν μπορούσε να εμποδίσει πλέον το νέο κύμα αβαροσλαβικών επιθέσεων.

Εικόνα: Ο χάρτης βασίζεται σε αυτόν που παρατίθεται στο Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Οι βαλκανικοί λαοί κατά τους μέσους χρόνους*, Ιωάννινα 1987, με επεξεργασία από τον συγγραφέα του παρόντος.

Κεφ. 2. Η εγκατάσταση των σλαβικών φύλων στα Βαλκάνια

Οι Σλάβοι αποτέλεσαν και αποτελούν υπο-ομάδα μεταξύ των ινδοευρωπαϊκών λαών που ομιλούν συγγενείς μεταξύ τους γλώσσες, αναγόμενες στο μακρινό παρελθόν σε μια κοινή γλώσσα, την Παλαιοσλαβική.¹ Η διάκριση επιμέρους σλαβικών λαών, που οδήγησε στην ιστορική, αλλά και σύγχρονη, κατανομή των λαών αυτών σε τρεις επιμέρους ομάδες, ανατολικοί Σλάβοι (Ρώσοι, Λευκορώσοι, Ουκρανοί), δυτικοί Σλάβοι (Πολωνοί, Τσέχοι, Σλοβάκοι), και νότιοι Σλάβοι (Βούλγαροι, «Σλαβομακεδόνες», Σέρβοι, Μουσουλμάνοι της πρώην Γιουγκοσλαβίας, Κροάτες, Σλοβένοι), πιθανότατα είχε αρχίσει να συντελείται την εποχή που εμφανίζονται στο ιστορικό προσκήνιο, καθώς κάποιοι από τους πρώτους συγγραφείς που αναφέρονται στην ύπαρξή τους (Προκόπιος, Jordanes) κάνουν λόγο για δύο λαούς, τους Σκλαβινούς και τους Άντες, που είναι εμφανώς συγγενείς, αλλά δεν ταυτίζονται. Αυτές οι μαρτυρίες των μέσων του 6^{ου} αιώνα τοποθετούν γενικά και τους δύο λαούς στην περιοχή της βόρειας πλευράς του Δούναβη να συνορεύουν με την βυζαντινή επικράτεια, χωρίς να διακρίνουν ιδιαίτερο χώρο εγκατάστασης του ενός ή του άλλου. Μεταξύ σύγχρονων μελετητών έχουν διατυπωθεί απόψεις για την ταύτιση αυτών των δύο λαών με κάποιες από τις μετέπειτα διακριτές ομάδες των σλαβικών λαών, ανατολικούς, δυτικούς ή νότιους Σλάβους. Έχει, επίσης, εκφραστεί η άποψη από τον Βούλγαρο ιστορικό Zlatarski ότι πρόκειται για τις δύο υπο-ομάδες των νότιων Σλάβων, τη σερβοκροατική και τη βουλγαρο-μακεδονική.² Αν και οι υπάρχουσες πληροφορίες δεν επιτρέπουν παρά μόνο την εικασία, η άποψη του Zlatarski περί ταύτισης των Αντών με μία από τις δύο κύριες σλαβικές υπο-ομάδες που εγκαταστάθηκαν στα Βαλκάνια, δεν φαίνεται να ευσταθεί ιδιαίτερα. Το σύνολο των πηγών που αναφέρονται στην εγκατάσταση των Σλάβων στα Βαλκάνια κάνουν λόγο για Σκλαβινούς, ενώ οι Άντες, αν και μαρτυρούνται πρώτοι να πραγματοποιούν επιδρομή στα βυζαντινά εδάφη το 518, μέχρι τις αρχές του 7^{ου} αιώνα χάνονται και δεν ξαναμαρτυρούνται, τουλάχιστον με αυτή την ονομασία. Αντίθετα, δεν μπορεί να μην ληφθεί υπόψη η σχετική φωνητική συνάφεια ανάμεσα στην ονομασία Άντες και σ' αυτή των Wenden, σλαβικού λαού που μαρτυρείται τον 7^ο αιώνα εγκαταστημένος περί τη Βοημία. Αν λοιπόν μπορούμε να αποτολμήσουμε μια εικασία για ενδεχόμενη ταύτιση των Σκλαβινών και των Αντών με κάποια από τις μεγάλες υπο-ομάδες των μετέπειτα σλαβικών λαών, τότε είναι λογικότερο να θεωρήσουμε ότι οι Σκλαβινοί ταυτίζονται με τους νότιους Σλάβους συνολικά, και οι Άντες πιθανότερα με τους δυτικούς Σλάβους.

Για το παρελθόν των Σλάβων, πριν εμφανιστούν τον 6^ο αιώνα ως Σκλαβινοί και Άντες στο βόρειο σύνορο της βυζαντινής αυτοκρατορίας, απολύτως τίποτα δεν είναι γνωστό. Η ιδέα ότι μπορεί οι Άντες να συσχετίζονται με τους Venedi, που αναφέρονται από τον Τάκιτο, τον Πλίνιο και τον Πτολεμαίο να κατοικούν περί τον Βιστούλα, την οποία προτείνει ο Jordanes,³ είναι απλή εικασία του, που προκύπτει από την σχετική ηχητική συνάφεια που βρίσκει στις δύο ονομασίες. Εν τη ανυπαρξία ιστορικών μαρτυριών, απάντηση στο ερώτημα περί των καταβολών των Σλάβων επιδίωξε να δώσει η γλωσσολογία, όπως άλλωστε και στις περιπτώσεις άλλων λαών που εμφανίζονται όψιμα στο ιστορικό προσκήνιο. Την γλωσσολογική προσέγγιση αξιοποίησε στο έπακρο ένας βοτανολόγος, ο Πολωνός Jozef Rostafinski (1850-1928). Διαπιστώνοντας οι ότι ονομασίες κάποιων δέντρων σε όλες τις σλαβικές γλώσσες είναι δάνειες, και αντιθέτως ότι υπάρχει κοινή σλαβική λέξη για κάποια άλλα, πρότεινε ότι η αρχική κοιτίδα των Σλάβων πρέπει να βρισκόταν σε κάποια περιοχή της ανατολικής Ευρώπης όπου δεν φύονται τα πρώτα αλλά φύονται τα δεύτερα. Την περιοχή αυτή εντόπισε περί τα έλη του Pripet μεταξύ της σημερινής Λευκορωσίας και Ουκρανίας.⁴ Έκτοτε η ιδέα ότι οι Σλάβοι προέρχονται από τα έλη του Pripet, από όπου διασπάστηκαν κινούμενοι προς διάφορες κατευθύνσεις, έχει καθιερωθεί περίπου ως κανόνας σε ό,τι αφορά στη σλαβική προϊστορία. Πρόκειται για μια ενδιαφέρουσα θεωρία, εξαιρετικά εμπνευσμένη ως προς τη σύλληψή της, που όμως σε καμία περίπτωση δεν δίνει πειστική απάντηση στο πρόβλημα των καταβολών των Σλάβων. Όπως το θέτει σωστά ο Florin Curta, στην πιο πρόσφατη εκτενή μελέτη της πρώιμης ιστορίας και αρχαιολογίας των Σλάβων (αν και με μια θεωρητικολογία που μάλλον συσκοτίζει την προσέγγισή του): «η ιστορία των Σλάβων αρχίζει από την στιγμή που πρωτομαρτυρούνται ιστορικά, δεν αρχίζει στα έλη του Pripet κάποια

1 Η ακριβής έννοια του όρου «παλαιοσλαβική» είναι αυτή της αρχικής γλώσσας των Σλάβων, κατά το προϊστορικό παρελθόν τους, πριν διασπαστούν σε επιμέρους ομάδες. Ο όρος χρησιμοποιείται πολύ συχνά για να δηλώσει την εκδοχή των σλαβικών γλωσσών που κωδικοποίησαν και κατέστησαν γραπτή οι Κύριλλος και Μεθόδιος τον 9^ο αιώνα στην Μοραβία, και η οποία χρησιμοποιείται έκτοτε στην σλαβική λειτουργία και κατέστη για καιρό η επίσημη γραπτή γλώσσα των ορθόδοξων σλαβικών λαών. Αυτή η δεύτερη χρήση του όρου «παλαιοσλαβική» δεν είναι ακριβής και θα ήταν σωστότερο να χρησιμοποιείται ο όρος «σλαβονική» ή «εκκλησιαστική σλαβική».

2 Παρατίθεται στο Fine, Early Medieval Balkans, σσ. 26, 36-37.

3 Jordanes, Getica, § 34.

4 Curta, Making of Slavs, σσ. 8.

απροσδιόριστη χρονική στιγμή του παρελθόντος, αλλά στο βυζαντινό σύνορο του Δούναβη τον 6^ο αιώνα».

Παλαιές θεωρίες περί πρώιμης εγκατάστασης των Σλάβων στα Βαλκάνια, διατυπωμένες τον 19^ο αιώνα στα πλαίσια του πανσλαβισμού ή επιμέρους εθνικισμών σλαβικών λαών, όπως του Drinon που θέλει τους Σλάβους να βρίσκονται στα Βαλκάνια ήδη από τον 2^ο αιώνα μ.Χ., δεν έχουν άλλη αξία παρά ως αντικείμενα μελέτης καθ' εαυτές, ως δείγματα της ιστορικής σκέψης της εποχής και των παραμέτρων που τη διαμόρφωναν. Το ίδιο και οι διάφορες θεωρίες περί σλαβικής καταγωγής του Ιουστινιανού, που εμπνέονται από ένα υποτιθέμενο κείμενο του 6^{ου} αιώνα που πλαστογράφησε ένας Δαλματός μοναχός τον 17^ο αιώνα,⁵ ή του Βελισαρίου, από παρετυμολόγηση του ονόματος του ως Belii Ćar (= «λευκός βασιλεύς ή άρχων»). Ανοικτό όμως ζήτημα της έρευνας παραμένει το αν η εγκατάσταση των Σλάβων στα Βαλκάνια πραγματοποιείται από τις αρχές του 7^{ου} αιώνα ή αν είχε ξεκινήσει ήδη στη διάρκεια του 6^{ου} αιώνα.

Πριν όμως θίξουμε το ζήτημα της εγκατάστασης των Σλάβων στα Βαλκάνια, θα επιχειρήσουμε μια υπόθεση για το αν η παρουσία τους βόρεια του βυζαντινού συνόρου τον 6^ο αιώνα ήταν πρόσφατη ή εκτεινόταν σε πιο μακρό χρόνο. Το γεγονός ότι οι συγγραφείς που πρώτοι αναφέρονται στους Σκλαβινούς και τους Άντες, όπως ο Προκόπιος, ο Jordanes, και ο συγγραφέας του *Στρατηγικού του Μαυρικού*, επιδιώκουν να αναζητήσουν τις καταβολές τους ή δίνουν γι' αυτούς πολλές εθνογραφικού χαρακτήρα πληροφορίες, όπως για τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά τους, τον τρόπο ζωής, τις λατρείες τους, την οργάνωσή τους, τα ήθη και έθιμα τους, δείχνει ότι ήταν ένας άγνωστος λαός και προφανώς νεοεμφανισθείς στις περιοχές εγγύς της βυζαντινής επικράτειας.⁶ Σε σχέση με την παρατήρηση του Curta, ότι η έμφαση και έκταση που δίνει το *Στρατηγικό του Μαυρικού* στην αναφορά περί των Σκλαβινών οφείλεται στην ιδιαίτερη επικινδυνότητά τους ως αντιπάλων,⁷ δεν θα συμφωνήσω. Σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε τους Σκλαβινούς πιο επικίνδυνο αντίπαλο για το Βυζάντιο από τους Αβάρους π.χ., τους Πέρσες ή τους Λομβαρδούς. Αυτή η έμφαση και έκταση είναι πολύ πιθανότερο να οφείλεται στο ότι ήταν ένας νέος και άγνωστος λαός, με διαφορετικές εκτός των άλλων τακτικές του μάχεσθαι από άλλους γνωστότερους αντιπάλους, με τους οποίους ενδεχομένως καταπιάνονταν και παλαιότερα ανάλογα εγχειρίδια. Η άφιξη των Σκλαβινών και των Αντών στις περιοχές όπου φέρονται εγκαταστημένοι περί τα μέσα του 6^{ου} αιώνα πρέπει να ήταν σχετικά πρόσφατη και αποτέλεσμα μετανάστευσης, άγνωστο από πού. Αν η άποψη περί της ιρανικής ετυμολόγησης του ονόματος των Αντών και άλλων επιμέρους σλαβικών λαών, όπως των Σέρβων και των Κροατών, είναι σωστή, τότε έχει ενδεχομένως κάποια βάση η άποψη περί προηγούμενης κατοίκησης τους στην Ουκρανία, όπου και μπορεί να βρέθηκαν υπό την κυριαρχία του ιρανικού φύλου των Σαρματών.⁸ Πιθανότατα οι αναστατώσεις που προκλήθηκαν στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη από τις πολλές και συνεχείς μετακινήσεις λαών και τις μεταξύ τους συγκρούσεις, Γόθων, Ούννων και άλλων νομάδων κ.ο.κ., προκάλεσαν και την μετακίνηση των Σλάβων από κάποιον προηγούμενο χώρο εγκατάστασης. Μια άλλη ερμηνεία αυτών των μετακινήσεων σλαβικών πληθυσμών τις συσχετίζει όχι τόσο με πολεμικές αναστατώσεις όσο με το γεγονός των πρωτόγονων καλλιεργητικών πρακτικών τους, που, αγνοώντας την αγρανάπαυση, εξαντλούσαν τα εδάφη και τα καθιστούσαν μη παραγωγικά, με αποτέλεσμα να προκύπτει η ανάγκη μετακίνησης προς άλλους τόπους.

Ο Προκόπιος κάνει εκτενή αναφορά στους Σλάβους στο έβδομο βιβλίο του *Υπέρ των Πολέμων*, που η συγγραφή του ολοκληρώθηκε το 551. Αν και διακρίνονται οι δύο λαοί, Σκλαβινοί και Άντες, αυτοί παρουσιάζονται ως πλήρως ομότροποι και το σύνολο των παρατηρήσεων του συγγραφέα αναφέρεται και στους δύο λαούς αδιακρίτως. Φέρονται να μην έχουν αρχηγούς, αλλά να διατελούν «εν δημοκρατία» και να συναποφασίζουν όλοι από κοινού για τις υποθέσεις τους.⁹ Οι δύο λαοί παρουσιάζονται ομόγλωσσοι και λατρεύοντες μία κύρια ουράνια θεότητα, την Αστραπή, στην οποία θυσιάζουν βόδια και άλλα. Από αυτή την αναφορά συνάγεται ότι η θρησκεία των πρώιμων Σλάβων ήταν η κοινή στους ινδοευρωπαϊκούς λαούς της ουράνιας θεότητας που θεωρείτο ότι αποκαλυπτόταν από την αστραπή και τον κεραυνό, γνωστής με την ονομασία Perun (ο Ζεός των αρχαίων Ελλήνων, ο Thor των γερμανικών και σκανδιναβικών λαών). Λάτρευαν επίσης ποτάμιες νύμφες και άλλες κατώτερες θεότητες, στις οποίες επίσης πραγματοποιούσαν θυσίες. Ο Προκόπιος αναφέρει επίσης ότι ζουν σε «οικτρές καλύβες», αναφορά που παραπέμπει στην γνωστή υπόσκαφη σλαβική κατοικία, την λεγόμενη *casa*,

5 Bryce, J. (1887) «Life of Justinian by Theophilus», English Historical Review, 2, σσ. 657-86.

6 Κατά τον Curta, Making of Slavs, σσ. 38-39, η εικόνα του Προκοπίου για τους Σλάβους αντιπαράκειται με αυτή του Jordanes, με τον πρώτο να τους θεωρεί νεοφανεείς και τον δεύτερο να τους αποδίδει μια μακρά ιστορία. Σε κάθε περίπτωση, για τους βυζαντινούς ήταν ένας νέος και άγνωστος λαός, και πιστεύω ότι σε αυτό το δεδομένο ανταποκρίνεται και η αναφορά του Jordanes στο υποτιθέμενο παρελθόν τους και η μυθιστορία που τους αποδίδει.

7 Curta, Making of Slavs, σσ. 50-51.

8 Fine, Early Medieval Balkans, σσ. 26, 56-57.

9 «... οὐκ ἄρχονται πρὸς ἄνδρὸς ἑνός, ἀλλ' ἐν δημοκρατία ἐκ παλαιοῦ βιοτεύουσι, καὶ διὰ τοῦτο αὐτοῖς τῶν πραγμάτων ἀεὶ τὰ τε ζῦμφορα καὶ τὰ δύσκολα ἐς κοινὸν ἄγεται». Προκόπιος, *Υπέρ των Πολέμων*, VII, 14.

και ότι κατοικούσαν «σποράδην» και για αυτό καταλάμβαναν εκτεταμένο χώρο στις περιοχές εγκατάστασής τους. Αυτή η τελευταία αναφορά μπορεί να σημαίνει είτε ότι η οικισμοί τους δεν ήταν πυκνοδομημένοι, αλλά απλώνονταν σε μεγάλη έκταση, είτε ότι οι κώμες τους ήταν διασκορπισμένες σε μεγάλη έκταση, χωρίς κάποιο κέντρο. Στη συνέχεια αναφέρεται στα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά τους, στο ήθος και στον χαρακτήρα τους, παρουσιάζοντας τους στερεότυπα ως «πονηρούς» και «κακούργους».¹⁰

Ο Jordanes στο έργο του *Getica* αναπαράγει και διασώζει την χαμένη ιστορία των Γόθων του Κασσιόδωρου. Η αναφορά του στους Σλάβους (*Slavi* και *Antes*) συνιστά ιδίαν του παρέκβαση στην κύρια ροή του κειμένου.¹¹ Και αυτού η συγγραφή πραγματοποιείται στα μέσα του 6^{ου} αιώνα, σε μια περίοδο που ο συγγραφέας βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη, και πιθανότατα μετά από την συγγραφή του *Υπέρ των Πολέμων* του Προκοπίου, εφόσον ο Jordanes φαίνεται να απαντά σε κάποιες από τις αναφορές του τελευταίου.¹² Στο σημείο στο οποίο ο Προκόπιος αναφέρει ότι αδιακρίτως οι Σκλαβινοί και οι Άντες δεν έχουν αρχηγούς και τελούν «εν δημοκρατία» μπορεί να αντιπαραβληθεί η αναφορά του Jordanes σε έναν «βασιλέα» των Αντών. Κατά τα λοιπά, η αναφορά του Jordanes δεν παρέχει τόσο εθνογραφικές πληροφορίες όσο εκτιμήσεις για τις καταβολές των δύο λαών. Η μαρτυρία του Jordanes, αν και σημαντική και σε ορισμένα σημεία αντίθετη στις αναφορές του Προκοπίου, δεν έχει αξιοποιηθεί στην ελληνική βιβλιογραφία, η οποία δίνει έμφαση μόνο στις ελληνικές πηγές.

Από τις παλαιότερες μαρτυρίες για τους Σλάβους είναι και αυτή του Ψευδο-Καισαρίου, στο έργο *Πεύσεις και Αποκρίσεις*, χρονολογούμενη μετά το 558, εφόσον ο συγγραφέας φαίνεται πως σε κάποιο σημείο ανάγει στο πέραςμα του παγωμένου Δούναβη από τους Κουτριγούρους κατά την εισβολή τους εκείνου του έτους. Για τον ανώνυμο συγγραφέα, που χρησιμοποιεί το όνομα του Καισαρίου, αδερφού του Γρηγορίου Ναζιανζηνού (4^{ος} αι.), εικάζεται ότι ήταν μοναχός στην Κωνσταντινούπολη. Αναφέρεται σε δύο λαούς, τους Σκλαβινούς και τους «Φυσωνίτες», ονομασία που έχει προταθεί ότι παραπέμπει στους Άντες.¹³ Στην σύντομη αναφορά του τονίζει κάποιες διαφορές στα ήθη και χαρακτηριστικά των δύο αυτών λαών. Οι συνήθειες που αναφέρονται μάλλον αντιπροσωπεύουν στερεότυπες εικόνες της «βαρβαρότητας» και δύσκολα μπορούν να θεωρηθούν ότι έχουν κάποια βάση. Έτσι, οι μεν Σκλαβινοί φέρονται να τρέφονται μόνο με θηράματα κυνηγίου και με γυναικείο γάλα, ενώ οι «Φυσωνίτες» να απέχουν τελείως από την κρεοφαγία. Περισσότερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά του στα περί της πολιτικής οργάνωσης, στην οποία επίσης διαφοροποιούνται οι δύο λαοί. Οι Σκλαβινοί φέρονται ως «ανηγεμόνευτοι», δύσκολα δεχόμενοι την όποια αρχή, που συνηθίζουν να φονεύουν τους αρχηγούς τους, ενώ οι «Φυσωνίτες» παρουσιάζονται ως ευκόλως δεκτικοί στην εξουσία οποιουδήποτε («και τῶ τυχόντι ὑποταττόμενοι και ὑπέικοντες»)¹⁴ Βασική επιδίωξη του Ψευδο-Καισαρίου είναι να δείξει την αντίθεσή του στην δημοφιλή τότε θεωρία των «επτά κλιμάτων», κατά την οποία τα χαρακτηριστικά κάθε λαού ορίζονται από τον αστέρα που ορίζει το αντίστοιχο «κλίμα» της γης. Έτσι, στο όλο έργο του δείχνει τις αντιθέσεις ανάμεσα σε λαούς που ζουν στο ίδιο «κλίμα».¹⁵ Κατά συνέπεια, οι «Φυσωνίτες» του Ψευδο-Καισαρίου δεν είναι οι Άντες αλλά ένας λαός που υποθετικά ζει κοντά στον Δούναβη μαζί με τους Σκλαβινούς, κάτι που τονίζει και ο ίδιος αναφέροντας ότι οι «Φυσωνίτες» ονομάζονται και Δουνάβιοι, ενώ η ονομασία τους προκύπτει από την ονομασία του βιβλικού ποταμού Φυσών, ενός από τους τέσσερις που πηγάζουν στον Παράδεισο, τον οποίο ο Ψευδο-Καισάριος ταυτίζει με τον Δούναβη. Μπορεί οι «Φυσωνίτες» να παραπέμπουν στους εκλατινισμένους δακικούς πληθυσμούς της περιοχής, με εξωπραγματικές αναφορές ως προς τα έθιμα τους, μπορεί όμως να είναι και ένας τελείως φανταστικός λαός που απλά αναφέρεται για να εξυπηρετήσει τις επιδιώξεις της συγγραφής.

Το *Στρατηγικό του Μαυρικού* είναι το πιο ύστερο από τα κείμενα που παρέχουν εθνογραφικές πληροφορίες για τους Σλάβους. Στα περισσότερα χειρόγραφα παραδίδεται το όνομα του συγγραφέα ως Μαυρίκιος, χωρίς άλλες διευκρινίσεις, για τον λόγο αυτό πολλοί μελετητές, θεωρώντας ότι εννοείται ο αυτοκράτορας Μαυρίκιος, αντιμετωπίζουν το έργο ως ψευδώνυμο. Πρόκειται για έργο των τελών του 6^{ου} αιώνα ή των αρχών του 7^{ου}, χρονολόγηση που τεκμαίρεται από την αναφορά ότι οι Σλάβοι κατέχουν την άλλη πλευρά (τη βόρεια) του Δούναβη, άρα ότι συντάχθηκε πριν από την κάθοδό τους στα Βαλκάνια. Το *Στρατηγικό του Μαυρικού* κάνει επίσης λόγο για Σκλαβινούς και Άντες, παρουσιάζοντάς τους να έχουν τα ίδια χαρακτηριστικά. Ως στρατιωτικό εγχειρίδιο, δίνει καταρχάς πληροφορίες για τον οπλισμό και τις πολεμικές τακτικές τους, οι οποίες προστίθενται στις λίγες σχετικές αναφορές του Προκοπίου και τις συμπληρώνουν. Ο Προκόπιος αναφέρει ότι οι Σλάβοι μάχονται πεζοί,

10 Προκόπιος, *Υπέρ των Πολέμων*, VII, 14, 22-30.

11 Jordanes, *Getica* § 32-37, σσ. 62 ff.

12 Curta, *Making of Slavs*, σσ. 39.

13 Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Μ. (1995). Πηγές της βαλκανικής ιστορίας (6ος-10ος αιώνας), Θεσσαλονίκη, σσ. 9.

14 MPG, XXXVIII, 985.

15 Curta, *Making of Slavs*, σσ. 43-44.

οπλισμένοι με ακόντια, και για αμυντικό οπλισμό χρησιμοποιούν μικρά ασπίδια, ενώ δεν γνωρίζουν τους θώρακες. Το *Στρατηγικό* συμπληρώνει ότι χρησιμοποιούν τόξα με δηλητηριασμένα βέλη, καθώς και την τακτική τους να κρύβονται κάτω από το νερό, όταν διώκονται ή για να αιφνιδιάσουν τους αντιπάλους τους. Δεν γίνεται αναφορά στο γεγονός ότι γνώριζαν και πραγματοποιούσαν αμφίβιες επιχειρήσεις με μονόξυλα, το οποίο γνωρίζουμε από την συμμετοχή τους κατ' αυτόν τον τρόπο στην μεγάλη αβαρο-περσική πολιορκία της Κωνσταντινούπολης, αλλά και από αναφορά των *Θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου* σε επιδρομή που πραγματοποίησαν στα νησιά.¹⁶ Στα περί της πολιτικής τους οργάνωσης αναφέρεται ότι έχουν πολλούς αρχηγούς, προφανώς η κάθε φυλή τον δικό της, που όμως δεν ομονοούν, ενώ συνολικά δεν δέχονται την εξουσία κάποιας άλλης δύναμης. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά στη συμπεριφορά τους απέναντι στους αιχμαλώτους τους, κατά την οποία δεν τους κρατούν ως δούλους για πολύ, αλλά μετά από κάποιο διάστημα τους αφήνουν ή να φύγουν ή να ζήσουν ελεύθερα μαζί τους. Η αναφορά αυτή ενδεχομένως έχει αξία για την προσέγγιση των όρων συνύπαρξης ή γειτνίασης των Σλάβων με τον παλαιό πληθυσμό μετά την εγκατάστασή τους στα Βαλκάνια. Για την κατοίκησή τους δηλώνεται ότι κατοικούν κοντά σε δάση, ποτάμια ή λίμνες, που επιβεβαιώνει την αντίστοιχη πληροφορία του *Jordanes* και μπορεί, επίσης, να συσχετισθεί με την αναφορά του Προκοπίου ότι λατρεύουν νύμφες των ποταμών. Εκεί καταφεύγουν και σε περίπτωση κινδύνου και για το λόγο αυτό, προσθέτει το *Στρατηγικό*, οι οικισμοί τους βρίσκονται σε κοντινή απόσταση μεταξύ τους, ώστε οι πρώτοι που θα δεχτούν τυχόν επίθεση να προλάβουν να ειδοποιήσουν τους άλλους να διαφύγουν. Αυτή η πληροφορία έρχεται βέβαια σε αντίθεση με τη μαρτυρία του Προκοπίου περί της «σποράδην» κατοίκησής τους. Το *Στρατηγικό* τέλος πληροφορεί για την ενασχόλησή τους με τη γεωργία, κυρίως την καλλιέργεια κεχριού και αλήρου.¹⁷

Συνδυάζοντας τις παραπάνω μαρτυρίες, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι την εποχή που πρωτοεμφανίζονται στο ιστορικό προσκήνιο οι Σλάβοι βρίσκονται σε μια φάση ιστορικής εξέλιξης, που μπορεί να συγκριθεί με αυτή της πρώιμης εποχής του σιδήρου σε σχέση με τον μεσογειακό κόσμο. Σαφώς και δεν ισχύει η πληροφορία του Ψευδο-Καισαρίου για τους Σκλαβινούς, ότι τρέφονται με θηράματα, αντίθετα βιοπορίζονται ασκώντας γεωργοκτηνοτροφικές δραστηριότητες, όπως πληροφορεί άμεσα το *Στρατηγικόν* και έμμεσα ο Προκόπιος, που αναφέρει ότι θυσιάζουν στην θεότητά τους βόδια. Την αποκατάσταση του τρόπου ζωής τους έχει φωτίσει και η αρχαιολογική έρευνα, για την περίοδο της εγκατάστασης στην περιοχή του κάτω ρου του Δούναβη. Από τα αρχαιολογικά ευρήματα έχει διαπιστωθεί η τότε χρήση από τους Σλάβους ενός συγκεκριμένου τύπου κατοικίας, της λεγόμενης *casa* (λατινική δάνεια λέξη), υπόσκαφης και φτιαγμένης από ξύλινες δοκούς, η καύση των νεκρών και η τοποθέτηση της τέφρας σε νεκρικά αγγεία, καθώς και η χρήση χειροποίητης μόνο κεραμικής, που δείχνει άγνοια του κεραμικού τροχού.¹⁸

Ως προς την πολιτική τους οργάνωση, οι αναφορές στον άναρχο χαρακτήρα τους δείχνουν καταρχάς την μη δεκτικότητά τους στην επιβολή της εξουσίας άλλων δυνάμεων επ' αυτών παρά την ανυπαρξία αρχής μεταξύ τους. Οι τρεις από τους τέσσερις συγγραφείς αναφέρονται στην ύπαρξη αρχηγών μεταξύ αυτών, οπότε η αναφορά του Προκοπίου ότι τελούν εν πλήρη «δημοκρατία» είναι συζητήσιμη. Επ' αυτού, ο *Curta* λαμβάνει σοβαρά υπόψη τη μαρτυρία του Προκοπίου και εξετάζει την πιθανότητα της ανυπαρξίας αρχηγών στα χρόνια της συγγραφής του τελευταίου, οι οποίοι όμως προέκυψαν μέχρι το 578, οπότε και αναφέρονται πλέον ονόματα αρχηγών στις πηγές (όπως ο Δαυρίτας/*Dobriča*, ο Αρδάγαστος/*Radogost*, ο Μουσώκιος, ο Πηράγαστος), αν και με πλήρη ασάφεια ως προς την έκταση και το περιεχόμενο της αρχής τους. Σ' αυτή τη μεταγενέστερη χρονική φάση τοποθετείται και η συγγραφή του *Στρατηγικού*, στο οποίο φέρονται να υπάρχουν πολλοί αρχηγοί μεταξύ των Σλάβων, όχι όμως μια ενιαία αρχή μεταξύ αυτών. Σε σχέση με την αναφορά του *Jordanes* στον «βασιλιά» των Αντών *Baz*, αυτή χαρακτηρίζεται μυθολογική,¹⁹ ενώ και η αναφορά του Ψευδο-Καισαρίου στο γεγονός ότι οι Σκλαβινοί συνήθιζαν να φονεύουν τους αρχηγούς τους μπορεί να θεωρηθεί φανταστική, κρίνοντας από το όλο περιεχόμενο της σχετικής με αυτούς αναφοράς του. Πιθανολογείται έτσι ότι η αναφορά του Προκοπίου περί «δημοκρατίας» μπορεί να είναι ακριβής και ότι οι πρώτοι αρχηγοί να προέκυψαν στο μεσοδιάστημα μεταξύ c. 550 και 578 κατόπιν εσωτερικών εξελίξεων και διεργασιών στις σλαβικές κοινωνίες.²⁰

Καταρχάς πρέπει να ξεκαθαριστούν τα επίπεδα συσσωμάτωσης, στα οποία μπορεί να ίσχυε είτε αυτή η «δημοκρατία» είτε η ύπαρξη προσώπων σε θέση αρχής, δηλαδή στις διευρυμένης οικογένειας, στου χωριού, στις πατριάς ή, τέλος, στις φυλές; Ο *Curta* δεν καταπιάνεται με αυτό το ερώτημα, με αποτέλεσμα η σχετική

16 Miracles de Saint Démétrius, I, σσ. 179.

17 (Ψευδο-Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν* XI § 4, σσ. 370 ff.

18 Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Μ. Βαλκανικοί λαοί, σσ. 33-36.

19 *Curta*, Making of Slavs, σσ. 118.

20 *Curta*, Making of Slavs, σσ. 115, 118.

παρατήρησή του να μένει ελλιπώς τεκμηριωμένη και, τελικά, να μένει τόσο ασαφής όσο και η μαρτυρία του ίδιου του Προκοπίου. Η αναφορά του Προκοπίου πάντως περί «δημοκρατίας» ενισχύεται από το γεγονός ότι όλες οι σλαβικές λέξεις που δηλώνουν τον φορέα ανώτερης αρχής (όπως *knjz, zupan, kometu, kral*) είναι δάνειες από άλλες γλώσσες, σλαβικός αντίθετα είναι ο όρος *vetje (veče)*, που δηλώνει τη συνάθροιση και συνιστά τον αρχαιότερο σλαβικό θεσμό.²¹ Επιπλέον, οι μικροί αριθμοί εισβολέων που αναφέρονται στις σλαβικές επιδρομές μέχρι και τα μέσα του 6^{ου} αιώνα — σε μία περίπτωση οι εισβολείς είναι αρχικά 3000 και στη συνέχεια διασπώνται σε δύο ομάδες των 1800 και 1200 —²² δείχνουν απουσία συγκροτημένης ηγεσίας. Από το 578, οπότε και αναφέρονται ονόματα αρχηγών των εισβολέων, οι αριθμοί αυτών είναι αισθητά μεγαλύτεροι. Στην περίπτωση της σλαβικής επιδρομής του 578, ο Μένανδρος Προτήκτωρ αναφέρει πως οι εισβολείς ήταν περισσότεροι από εκατό χιλιάδες.²³ Όσο και αν πρόκειται για εξόφθαλμη υπερβολή, η αναφορά ενός τέτοιου αριθμού έχει ενδεχομένως αξία ως ένδειξη του υπολογισμού αριθμού των εισβολέων, ο οποίος κρινόταν ως μεγάλος μεταξύ των συγχρόνων και οπωσδήποτε μεγαλύτερος σε σύγκριση με προηγούμενες επιδρομές του ίδιου λαού.

Οπωσδήποτε, όσο η οργάνωση των σλαβικών κοινωνιών προχωρούσε από ένα χαμηλότερο επίπεδο συσσωμάτωσης σε υψηλότερο, θα προέκυπτε η ανάγκη ορισμού προσώπων σε θέσεις αρχής, που θα αντιπροσώπευαν τα χαμηλότερα επίπεδα συσσωμάτωσης στα *veče* των υψηλότερων. Οι επιμέρους ομάδες Σλάβων, με ιδιαίτερα ονόματα, για τις οποίες γίνεται λόγος στα *Θαύματα του Αγίου Δημητρίου*, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 7^{ου} αιώνα,²⁴ όταν αυτές εγκαθίστανται στα νότια Βαλκάνια, μπορούν να θεωρηθούν ότι ταυτίζονται με φυλές, άρα μέχρι τις αρχές του 7^{ου} αιώνα, πιθανόν και από πολύ παλαιότερα,²⁵ οι Σλάβοι θα βρίσκονταν στο υψηλότερο προ-κρατικό επίπεδο συσσωμάτωσης, αυτό της φυλής. Στο *Στρατηγικό του Μαυρικού* γίνεται, γενικά, λόγος για αρχηγούς μεταξύ των Σλάβων και αυτό που πλέον δηλώνεται ότι απουσίαζε από αυτούς ήταν η ενιαία «εθνική» και κρατική αρχή. Οπότε θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι η σχετική πληροφορία του *Στρατηγικού* αναφέρεται σε αρχηγούς φυλών. Από την άλλη όμως, όταν πλέον προκύπτουν σαφέστερες πληροφορίες σχετικά με την ηγεσία των σλαβικών φυλών, σε προχωρημένη φάση του 7^{ου} αιώνα, αυτές είναι αντικρουόμενες μεταξύ τους και σε κάθε περίπτωση δεν δείχνουν την επικράτηση ενός γενικού και καθολικού μοντέλου. Ειδικότερα, στο τέταρτο θαύμα της συλλογής του ανώνυμου συγγραφέα των *Θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου*, που χρονολογείται περί το 675, γίνεται λόγος αφενός για τον «ρήγα» Περβούνδο, αρχηγό της φυλής των Ρυγκίνων, που έτσι φέρονται να έχουν μοναρχική ηγεσία, αφετέρου όμως για την φυλή των Δρογουβιτών δηλώνεται ότι είχε πολλούς «ρήγες», που συσκέπτονταν για να καθορίσουν την κοινή στάση της φυλής.²⁶

Ειδικά για τους αρχηγούς των Σκλαβινών, που αναφέρονται ονομαστικά στις αφηγηματικές πηγές του προχωρημένου 6^{ου} αιώνα να ηγούνται στις πολεμικές επιχειρήσεις (π.χ. Δαυρίτας, Αρδάγαστος κ.ά.), δεν είναι σαφής η φύση της ηγεσίας τους. Είναι πιθανότερο να επρόκειτο για προσωρινούς στρατιωτικούς αρχηγούς, που ορίζονταν από ομάδα φυλών για να ηγηθούν στον πόλεμο, παρά για φυλάρχους με σταθερή και συνεχή εξουσία επί μίας ή περισσότερων φυλών. Σ' αυτή την κατεύθυνση συντείνουν οι πληροφορίες των *Θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου* για τον Χάτζωνα, που ορίστηκε από ομάδα σλαβικών φυλών να ηγηθεί επίθεσης στη Θεσσαλονίκη περί το 615.²⁷ Και για την περίπτωση φυλάρχων όμως, όπως ο προαναφερθείς Περβούνδος ή ο αρχηγός των Σεβέρων Σκλαβούνος, που μαρτυρείται το 764 (όταν η συγκεκριμένη σλαβική φυλή ήταν υποταγμένη στους Πρωτο-Βουλγάρους), δεν γνωρίζουμε κάτι για τον τρόπο επιλογής τους, αν ήταν κληρονομικοί αρχηγοί ή εκλέγονταν, αν ήταν ισόβιοι ή αν κατά καιρούς άλλαζαν.

Η σχέση των Σκλαβινών, της ομάδας δηλαδή των σλαβικών φυλών που βρίσκονται στο σύνορο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, μ' αυτή είναι εξαρχής εχθρικές. Από τότε που πρωτομαρτυρούνται, οι Σλάβοι πραγματοποιούν επιδρομές στα βυζαντινά εδάφη είτε μόνοι είτε ακολουθώντας άλλους επιδρομείς, όπως τους Κουτρίγουρους. Ο Προκόπιος στα *Ανέκδοτα* δίνει ιδιαίτερη έμφαση στις επιδρομές ειδικά των Σκλαβινών, αναφέροντας ότι σχεδόν κάθε χρόνο επέδραμαν στα εδάφη της αυτοκρατορίας και κάθε φορά συγκέντρωναν περισσότερους από διακόσιες χιλιάδες αιχμαλώτους, προκαλώντας την λεγόμενη «σκυθική ερημία».²⁸ Το στοιχείο της υπερβολής είναι εμφανέστατο σ' αυτές τις αναφορές. Οπωσδήποτε, κατά την βασιλεία και του Ιουστινιανού τα βαλκανικά

21 Μαλιγκούδης, Σλάβοι, σσ. 40-42.

22 Προκόπιος, *Υπέρ των Πολέμων*, VII 38.7.

23 Μένανδρος Προτήκτωρ, *Ιστορία*, σσ. 192.

24 *Miracles de Saint Démétrius*, I, σσ. 179.

25 Ο Μαλιγκούδης θεωρεί ότι μεταξύ των Σλάβων η συνένωση γενών και πατριών σε φυλές είχε ήδη συντελεστεί περί τον 3ο-4ο αιώνα. Μαλιγκούδης, Σλάβοι, σσ. 40-41.

26 *Miracles de Saint Démétrius*, I, σσ. 230 ff., 255.

27 *Miracles de Saint Démétrius*, I, σσ. 193.

28 Προκόπιος, *Ανέκδοτα*, XVIII 20-21.

εδάφη της αυτοκρατορίας δέχτηκαν επιδρομές από διάφορους λαούς, Κουτρίγους, Ούννους, Βούλγαρους, Γέπιδες και Σλάβους. Δεν μπορεί να γίνει δεκτό όμως ότι οι εντονότερες και πλέον καταστροφικές επιδρομές ήταν των Σλάβων, που ήταν οι υποδεέστερα οργανωμένοι από όλους τους άλλους λαούς που προαναφέρθηκαν και που δεν επιβεβαιώνεται από άλλες πηγές. Η συγκεκριμένη αναφορά του Προκοπίου θεωρούμε ότι δηλώνει τη σκοπιμότητα του συγγραφέα. Στα *Ανέκδοτα*, η οπτική του απέναντι στον Ιουστινιανό είναι αρνητική, και από τον έπαινο, που είναι εμφανής στο *Υπέρ των Πολέμων* και στο *Περί Κτισμάτων*, περνά στον ψόγο κατά του αυτοκράτορα. Εκτιμούμε ότι με τη συγκεκριμένη αναφορά του, θέλοντας να τονίσει την υποτιθέμενη ανικανότητα ή αδιαφορία του αυτοκράτορα να υπερασπιστεί την αυτοκρατορία, αποδίδει ειδικά στους Σλάβους, τον πλέον πρωτόγονο από τους εχθρούς, όπως τον έχει περιγράψει ο ίδιος στο *Υπέρ των Πολέμων*, την υποτιθέμενη καταστροφή ενός μεγάλου μέρους της αυτοκρατορίας.

Όσο και αν η αναφορά του Προκοπίου στα *Ανέκδοτα* είναι υπερβολική και εξωπραγματική, οι Σλάβοι ήταν και αυτοί ένας εχθρός που απασχολούσε τις βυζαντινές αρχές. Η πρώτη επιδρομή, την οποία φέρονται να πραγματοποιούν οι Άντες, χρονολογείται στο 518.²⁹ Το 545 το Βυζάντιο πετυχαίνει τη σύναψη διαρκούς ειρήνης μαζί τους και δεν αναφέρονται άλλες επιδρομές τους. Αναφέρονται όμως επιθέσεις των Σκλαβινών, σε μία από τις οποίες μάλιστα οι επιδρομείς προχωρούν πολύ νότια και καταλαμβάνουν την πόλη Τόπειρο της Θράκης.³⁰ Μετά το 550 η ανασυγκρότηση του αμυντικού συστήματος της αυτοκρατορίας στα Βαλκάνια από τον Ιουστινιανό, που περιγράφεται με λεπτομέρεια από τον Προκόπιο στο *Περί Κτισμάτων*, φαίνεται πως λειτούργησε και δεν αναφέρονται άλλες επιδρομές μέχρι το 578, με την εξαίρεση της επιδρομής των Κουτρίγους του 557/58. Το 578 πραγματοποιήθηκε εκτεταμένη επιδρομή των Σκλαβινών, που τον αριθμό τους ο Μένανδρος Προτήκτωρ ανεβάζει με μεγάλη δόση υπερβολής στις εκατό χιλιάδες. Ο αυτοκράτορας Τιβέριος επιδίωξε να τους αντιμετωπίσει στρέφοντας εναντίον αυτών τους νεοαφιχθέντες τότε και εγκαταστημένους στην Παννονία Αβάρους. Κατόπιν συμφωνίας με τον βυζαντινό αυτοκράτορα,³¹ ο χαγάνος Βαϊανός επέδραμε εναντίον των Σλάβων της βόρειας πλευράς του Δούναβη και πέτυχε την υποταγή τους. Σύντομα όμως οι Αβανοί στράφηκαν εναντίον του Βυζαντίου και με αρχή την τριετή πολιορκία (579-582) που κατέληξε στην άλωση του Σιρμίου εξελίχθηκαν σε έναν από τους πιο επικίνδυνους εχθρούς της αυτοκρατορίας, πραγματοποιώντας ιδιαίτερα καταστροφικές επιδρομές. Σε αυτές τις επιδρομές, που κύριος φορέας τους ήταν οι Αβανοί, ακολουθούσαν και οι Σλάβοι, γι' αυτό αναφέρονται γενικά ως αβαροσλαβικές επιδρομές.

Οι αβαροσλαβικές επιδρομές εκδηλώνονται με ιδιαίτερη ένταση τη δεκαετία του 580, κατά την πρώτη περίοδο της βασιλείας του Μαυρικού (582-602), όταν λόγω του πολέμου με τους Πέρσες στα ανατολικά δεν ήταν εφικτό να δοθεί προτεραιότητα στην άμυνα των Βαλκανίων. Κατά τον Ιωάννη Εφέσου το 581 Αβανοί και Σλάβοι επέδραμαν στην «Ελλάδα», τη Θράκη και την περιοχή της Θεσσαλονίκης. Από πολύ μεταγενέστερη μαρτυρία του Μιχαήλ του Σύρου (12^{ος} αιώνας), που ενδεχομένως προέρχεται από τον Ιωάννη Εφέσου, σ' αυτές τις επιδρομές οι Αβανοί επέδραμαν στην Κόρινθο, από όπου απέσπασαν το κιβώριο της μητρόπολης. Αυτή η πληροφορία θα μπορούσε να συνδυαστεί με την επίσης μεταγενέστερη του *Περί Κτίσεως της Μονεμβασίας Χρονικού* (10^{ος}-11^{ος} αι.) για μεγάλη επιδρομή και κατάληψη της Πελοποννήσου από τους Αβάρους (εννοούνται και οι Σλάβοι) το 587, έχει όμως αποδειχθεί ότι στην αναφορά περί Κορίνθου του Μιχαήλ του Σύρου υπάρχει σύγχυση με την Πέρινο, αρχαιοπρεπής ονομασία της Ηράκλειας της Θράκης.³² Ο Curta υποστηρίζει ότι στα πλαίσια των γεγονότων που αναφέρει ο Ιωάννης Εφέσου, και στο χρονικό διάστημα 581 με 584, πραγματοποιείται η πρώτη σλαβική επίθεση εναντίον της Θεσσαλονίκης, νυκτερινή από 5000 άνδρες που αναφέρονται ως επίλεκτοι και γνωστή από τα *Θαύματα του Αγίου Δημητρίου*, την οποία ο Lemerle τοποθετεί σε μεταγενέστερο χρόνο της αβαρικής πολιορκίας της πόλης του 586, που επίσης αναφέρεται στην προαναφερθείσα πηγή.³³ Μετά τη σύναψη συνθήκης ειρήνης με την περσική αυτοκρατορία το 591, ο Μαυρίκιος μπόρεσε να μεταφέρει επαρκή στρατεύματα στα βόρεια σύνορα και έτσι υπήρξε παύση των εχθρικών επιθέσεων που διήρκεσε μέχρι το 605, αφού και μετά την ανατροπή του Μαυρικού ο νέος αυτοκράτορας Φωκάς διατήρησε τον στρατό στο βόρειο

29 Προκόπιος, *Υπέρ των Πολέμων*, VII 40.5-6.

30 Προκόπιος, *Υπέρ των Πολέμων*, VII 38.7.

31 Κατά τον Μένανδρο Προτήκτορα, της πρεσβείας ηγείτο ο έπαρχος των νήσων Ιωάννης, ο οποίος διοικούσε και «αλλυριδες πόλεις»: Μένανδρος Προτήκτωρ, *Ιστορία*, σσ. 192. Πρόκειται εμφανώς για τον τότε διοικητή της quaestura exercitus, και για μία ακόμη μνεία αυτής της επαρχιακής μονάδας.

32 Ζακυθηνός, *Σλάβοι*, σσ. 36-37. Ο Curta, *Making of Slavs*, σσ. 49, 94-96, μη γνωρίζοντας την μελέτη του Ζακυθηνού, δέχεται ως πιθανή την αναφορά του Μιχαήλ του Σύρου περί λεηλασίας της Κορίνθου, όπως και γενικότερα την συμπερίληψη του κυρίως ελληνικού χώρου στις περιοχές που δέχτηκαν τις αβαροσλαβικές επιθέσεις αυτής της περιόδου.

33 *Miracles de Saint Démétrius*, I, σσ. 100 ff. Curta, *Making of Slavs*, σσ. 92-94.

βαλκανικό σύνορο. Τα στρατεύματα αποσύρθηκαν μόνο όταν η κατάσταση στο ανατολικό μέτωπο, όπου είχε ξεκινήσει εκ νέου ο πόλεμος με τους Πέρσες, άρχισε να γίνεται ιδιαίτερα επικίνδυνη. Η συνέχιση του ολοκληρωτικού πλέον πολέμου στα ανατολικά και οι κατακτήσεις των Αράβων, που ακολούθησαν την βυζαντινή νίκη επί των Περσών, απέτρεψαν τον επόμενο αυτοκράτορα Ηράκλειο (610-642) από το να ασχοληθεί με την άμυνα των Βαλκανίων. Έως το 618 οι Άβαροι φέρονται να έχουν καταστρέψει την Ναϊσσό και την Σερδική,³⁴ κατά μήκος της βασιλικής οδού, και το 626 πραγματοποίησαν από κοινού με τους Πέρσες τη μεγάλη πολιορκία της Κωνσταντινούπολης, στην οποία μετείχαν και οι Σλάβοι, που πραγματοποίησαν αμφίβια επίθεση με μονόξυλα στον Κεράτιο κόλπο. Η συντριβή των Αβάρων στα τείχη της Κωνσταντινούπολης σήμανε και το τέλος της ισχύος τους. Την ήττα των Αβάρων εκμεταλλεύτηκαν σειρά λαών υποταγμένων σ' αυτούς για να αποτινάξουν την κυριαρχία τους, όπως οι Σλάβοι Wenden της κεντρικής Ευρώπης, που υπό την ηγεσία του Φράγκου Samo, ίδρυσαν ένα βραχύβιο πρώτο σλαβικό κράτος, οι Βούλγαροι υπό τον Κοβράτο, οι Κροάτες και οι Σέρβοι.

Κατά τις πρώτες δεκαετίες του 7^{ου} αιώνα συντελείται η μεγάλη ποιοτική αλλαγή στη σχέση του Βυζαντίου με τους Σλάβους. Από επιδρομείς που επιτίθενται στην αυτοκρατορία και μετά επιστρέφουν πέραν των συνόρων της, τώρα πλέον εγκαθίστανται στα βαλκανικά εδάφη της. Βασικές παράμετροι του ιστορικού πλαισίου της εποχής, που διευκολύνουν την εγκατάσταση των Σλάβων, είναι ο κίνδυνος που αντιμετωπίζει η αυτοκρατορία στα ανατολικά, από τους Πέρσες και στη συνέχεια τους Άραβες, η οικονομική δυσπραγία που σε συνδυασμό με την έλλειψη πληθυσμιακού πλεονάσματος δεν επέτρεπε την ανασυγκρότηση των βαλκανικών επαρχιών, καθώς επίσης και η φθορά του πληθυσμού των Βαλκανίων από συνεχείς επιδρομές στη διάρκεια του 6^{ου} και των αρχών του 7^{ου} αιώνα αλλά και των προηγούμενων και, επιπλέον, από τις επιδημίες. Αυτή η φθορά υπήρξε εντονότερη στις πεδινές περιοχές, ιδίως των βορείων Βαλκανίων, και κατά μήκος των μεγάλων οδικών αξόνων.

Ανοικτό στην έρευνα παραμένει το ερώτημα του αν η εγκατάσταση των Σλάβων στα Βαλκάνια, νότια του Δούναβη, πρωτοσυντελείται τον 7^ο αιώνα ή αν είχε ήδη ξεκινήσει στη διάρκεια του 6^{ου}. Η πλέον διαδεδομένη άποψη είναι αυτή που υποστηρίζει τον 7^ο αιώνα ως περίοδο της αρχικής εγκατάστασης των Σλάβων. Η άποψη αυτή βασίζεται σε παραμέτρους του γενικότερου ιστορικού πλαισίου, όπως το γεγονός της παρουσίας των βυζαντινών στρατευμάτων στον Δούναβη από το 591, που διασφάλισε το σύνορο και θα παρεμπόδιζε μια κάθοδο των Σλάβων. Μόνο όταν αποχώρησε ο στρατός, ήταν πλέον εφικτή μία τέτοια κάθοδος. Η άποψη αυτή είναι λογική, παρουσιάζει όμως και προβλήματα. Όταν αναφερόμαστε στον Δούναβη ως βυζαντινό σύνορο τον 6^ο αιώνα, εννοείται ο κάτω ρους του Δούναβη, μετά την συμβολή του με τον Σάβο. Σ' αυτό το μέρος του συνόρου τοποθετείται, κατά τις πηγές, η παρουσία του βυζαντινού στρατού και οι επιχειρήσεις του εναντίον των Σλάβων της άλλης πλευράς. Δυτικότερα, εκεί όπου η βυζαντινή επικράτεια συνόρευε με την κατεξοχήν επικράτεια των Αβάρων, δεν γνωρίζουμε πού ακριβώς μπορεί να βρισκόταν το σύνορο στη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών του 6^{ου} αιώνα ούτε αν υπήρχε όντως ένα σαφές σύνορο και αν αυτό ήταν ο Σάβος ή όχι. Οι Άβαροι είχαν κυριεύσει το στρατηγικότερο σημείο της όλης αυτής περιοχής, το Σίρμιο, από το 582, και τη Σηγγιδώνα περί το 584. Κατά την αντεπίθεση του Μαυρικού, οι Βυζαντινοί ανέκτησαν τη Σηγγιδώνα αλλά όχι το Σίρμιο. Γνωρίζουμε μεν ότι γενικότερα στις βυζαντινές αναφορές περί Δούναβη εννοείται και ο Σάβος από το σημείο της συμβολής των δύο ποταμών και μετά. Είναι όμως μάλλον απίθανο τα βυζαντινά στρατεύματα που από το 591 βρίσκονταν στον Δούναβη να είχαν αναπτυχθεί και κατά μήκος και του Σάβου, δηλαδή κατά μήκος του συνολικού φυσικού ορίου της Βαλκανικής Χερσονήσου. Γεγονός είναι ότι μεταξύ του 591 και της δεκαετίας του 610 δεν αναφέρονται επιδρομές ούτε των Αβάρων, πλην ελάχιστων εξαιρέσεων, άρα με κάποιο τρόπο ο βυζαντινός στρατός κάλυπτε και αυτή την πλευρά. Δεν γνωρίζουμε την ακριβή διάταξη των στρατευμάτων στον Δούναβη, προφανώς όμως θα ήταν διατεταγμένα έτσι ώστε να εμποδίζουν την πρόσβαση των Αβάρων και στη Βασιλική Οδό και στην οδό Μοράβα-Αξιού. Τα βορειοδυτικά Βαλκάνια όμως είχαν μείνει εκτεθειμένα σε κάθε περίπτωση. Καταγράφονται μάλιστα επιθέσεις των Αβάρων κατά τη δεκαετία του 590 στην επαρχία Δαλματίας, η οποία δεν περιοριζόταν στις ακτές αλλά περιλάμβανε μεγάλη έκταση και στην ενδοχώρα, που ταυτίζεται με μεγάλο μέρος της σημερινής Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, και έχει αποδειχθεί από αρχαιολογικές μαρτυρίες η εγκατάσταση Αβάρων εκεί. Έτσι δεν μπορεί να αποκλειστεί η εγκατάσταση και Σλάβων στα βορειοδυτικά Βαλκάνια μέσω της αβαρικής επικράτειας.

Σε κάθε περίπτωση, η άποψη που τοποθετεί την αρχική εγκατάσταση των Σλάβων στα Βαλκάνια ήδη τον 6^ο αιώνα αναφέρεται σε εποχή αρκετά προγενέστερη του 591. Ουσιαστικά βασίζεται σε κάποια τοπωνύμια των βορείων Βαλκανίων, που παραδίδονται στο *Περί Κτισμάτων* του Προκοπίου, τα οποία ετυμολογούνται ως σλαβικά, τοποθετώντας έτσι αυτή την αρχική εγκατάσταση πριν από τα μέσα του 6^{ου} αιώνα. Τα τοπωνύμια αυτά βρίσκονται κυρίως στην κοιλάδα του Μοράβα και στην περιοχή μεταξύ του Δούναβη και του Αίμου και υποστηρίζεται ότι η πρόωμη εγκατάσταση Σλάβων εκεί αφορούσε *φοιδεράτους* (υπόσπονδους) της Βυζαντινής

34 Miracles de Saint Démétrius, I, σσ. 200.

Αυτοκρατορίας.³⁵ Αρκετοί μελετητές θεωρούν ότι ένα δεύτερο κύμα σλαβικής εγκατάστασης στα Βαλκάνια πραγματοποιήθηκε στα χρόνια των έντονων αβαροσλαβικών επιδρομών επί Τιβερίου και Μαυρικού, μεταξύ 581 και 591, βασιζόμενοι στην αναφορά του Ιωάννη Εφέσου περί συνεχούς παραμονής των Σλάβων επιδρομέων στη βυζαντινή επικράτεια.³⁶ Η μαρτυρία του Ιωάννη Εφέσου όμως κατά βάση δηλώνει την παρουσία επιδρομικών σωμάτων και η περαιτέρω ερμηνεία της, ότι μπορεί να υπονοεί και γενικότερη εγκατάσταση πληθυσμού, δεν είναι κάτι παραπάνω από εικασία.³⁷ Δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα κάποιες ομάδες σλαβικού πληθυσμού να εγκαταστάθηκαν στα Βαλκάνια στη διάρκεια αυτών των επιδρομών, θα επρόκειτο όμως για μικρούς αριθμούς, εφόσον όλες οι περιγραφές των βυζαντινών επιχειρήσεων μετά το 591 φέρουν τον μεγάλο όγκο των Σλάβων να βρίσκονται βόρεια του Δούναβη. Και, οπωσδήποτε, αυτή η υποθετική εγκατάσταση στη συγκεκριμένη χρονική φάση θα αφορά μόνο τις βορειότερες περιοχές της Βαλκανικής Χερσονήσου. Η παλαιότερη μαρτυρία των *Θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου* περί σλαβικής εγκατάστασης σε βυζαντινά εδάφη, σχετιζόμενη με γεγονότα που συνέβησαν περί το 615, δείχνει έναν πληθυσμό εν κινήσει που δεν έχει βρει ακόμη οριστικό χώρο εγκατάστασης.

Σε κάθε περίπτωση, το αν η εγκατάσταση των Σλάβων στα Βαλκάνια ξεκίνησε είκοσι ή τριάντα χρόνια νωρίτερα ή αργότερα είναι ήσσονος σημασίας θέμα. Στα νότια Βαλκάνια αυτή η εγκατάσταση πραγματοποιείται οπωσδήποτε από τη δεύτερη δεκαετία του 7^{ου} αιώνα και εξής. Στα *Θαύματα του Αγίου Δημητρίου*, σύγχρονη πηγή του 7^{ου} αιώνα, και γενικά αξιόπιστη, αναφέρεται ότι η τρίτη κατά σειρά σλαβική επίθεση στη Θεσσαλονίκη, που χρονολογείται περί το 615, πραγματοποιήθηκε από ομάδα σλαβικών φυλών, που όρισαν κοινό ηγέτη κάποιον Χάτζωνα. Κατά τις προηγούμενες επιθέσεις, την πρώτη του 586, που πραγματοποιήθηκε από μεγάλη εκστρατευτική δύναμη Σλάβων και Αβάρων κατ' εντολή του ίδιου του χαγάνου των Αβάρων, και την δεύτερη περί το 605 από 5000 «επίλεκτους» Σλάβους, που πραγματοποίησαν νυκτερινή αιφνιδιαστική επίθεση, και στις δύο περιπτώσεις οι επιδρομείς, μετά την αποτυχία τους να κυριεύσουν την πόλη, αποχώρησαν. Στην περίπτωση της τρίτης επίθεσης, δηλώνεται ότι οι πέντε σλαβικές φυλές που συνασπίστηκαν για να κυριεύσουν την πόλη, Δρογουβίτες, Σαγουδάτοι, Βελεγεζίτες, Βερζίτες και Βαϊουνίτες, συνίσταντο από το σύνολο του πληθυσμού τους, και τα γυναικόπαιδα, και ότι στόχευαν να εγκατασταθούν στην πόλη αφού την κυριεύσουν.³⁸ Από τη μαρτυρία αυτή βγαίνει το ασφαλές συμπέρασμα ότι οι παραπάνω φυλές αναζητούσαν τόπο εγκατάστασης, σε αντίθεση όμως με την αναφορά του ανώνυμου συγγραφέα του κειμένου, δεν μπορούμε να δεχτούμε ότι αυτός θα ήταν ο αστικός χώρος της Θεσσαλονίκης, αφού ακόμη τότε οι Σλάβοι εγκαθίσταντο σε περιοχές με τα χαρακτηριστικά που αναφέρονται στο *Στρατηγικό του Μαυρικού*, δηλαδή σε μεσόγειες περιοχές κοντά σε δάση, λίμνες και ποτάμια. Σε συνέχεια αυτού δεν μπορεί να γίνει δεκτή και η υπόθεση του Lemerle, ότι στόχευαν να χρησιμοποιήσουν τη Θεσσαλονίκη ως κέντρο μιας σλαβικής ομοσπονδίας,³⁹ αφού πέραν των παραπάνω, οι σλαβικές φυλές δεν βρίσκονταν τότε σε τόσο προχωρημένο επίπεδο οργάνωσης και συνεργασίας. Αφού απέτυχαν να κυριεύσουν την πόλη, προφανώς για να τη λεηλατήσουν, οι πέντε αυτές φυλές κινήθηκαν προς εύρεση τόπων εγκατάστασης, που συμβαίνει να είναι γνωστοί. Οι Δρογουβίτες εγκαταστάθηκαν εγγύτερα στη Θεσσαλονίκη, στην ευρύτερη περιοχή μεταξύ της τελευταίας και της Βέροιας, οι Σαγουδάτοι νοτιότερα στα Πιέρια όρη, όπου σε μεταγενέστερες περιόδους βρισκόταν η επισκοπή Πέτρας, που σε ένα *τακτικό* δηλώνεται ως «επισκοπή Πέτρας ή Σαγουδανίας», οι Βελεγεζίτες στη Μαγνησία,⁴⁰ οι Βερζίτες νοτιότερα στην κεντρική Ελλάδα, ενώ για τους Βαϊουνίτες υποστηρίζεται ότι εγκαταστάθηκαν στη Θεσπρωτία, από τη φωνητική συνάφεια του ονόματός τους με το τοπωνύμιο Βαγενετία, που γίνεται γνωστό σε μετέπειτα εποχές.

Στα ίδια χρονικά πλαίσια άλλα σλαβικά φύλα, που είτε γίνονται γνωστά τα ονόματά τους είτε όχι, εγκαταστάθηκαν σε διάφορα σημεία σε όλο το μήκος και πλάτος των Βαλκανίων. Αναφέρουμε ενδεικτικά τους Σεβέρεις και τις Επτά Γενεές στην περιοχή μεταξύ Δούναβη και Αίμου, έτερη ομάδα Βερζιτών στον χώρο της βορειοανατολικής Μακεδονίας και έτερη ομάδα Δρογουβιτών στον χώρο της μετέπειτα Βουλγαρίας, τα διάφορα φύλα που αναφέρονται από τον Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο ότι εγκαταστάθηκαν στα βορειοδυτικά Βαλκάνια,⁴¹ τους Ρυγγίνους, τους Στρυμωνίτες και τους Σμολεάνους, στον χώρο της ανατολικής Μακεδονίας, τους Μηλιγγούς και τους Εζεριτες στη Λακωνία. Άλλες σλαβικές εγκαταστάσεις δηλώνονται στις πηγές χωρίς

35 Fine, *Early Medieval Balkans*, σσ. 28-29.

36 Curta, *Making of Slavs*, σσ. 94 (σημ. 69).

37 Curta, *Making of Slavs*, σσ. 113.

38 *Miracles de Saint Démétrius*, I, σσ. 179-80.

39 Lemerle, P. «Les miracles de St. Démétrius et l'histoire balkanique», στο *Miracles de Saint Démétrius*, τ. II, σσ. 171-93.

40 *Miracles de Saint Démétrius*, I, σσ. 254-55.

41 Βλ. παρακάτω, κεφ. 4.

να αναφέρονται τα ονόματα των φυλών, όπως οι Σλάβοι της Θράκης, εναντίον των οποίων εκστράτευσαν οι αυτοκράτορες Κωνσταντίνος Β΄ (642-668) και Ιουστινιανός Β΄ (685-702, 705-711),⁴² ή οι Σλάβοι που αναφέρονται από τον Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο ότι κατοικούσαν στα περίχωρα της Πάτρας, αναφορικά με γεγονότα του 9^{ου} αιώνα. Σε άλλες περιπτώσεις, η σλαβική εγκατάσταση σε μια περιοχή τεκμαίρεται από τον μεγάλο αριθμό και την πυκνότητα σλαβικών τοπωνυμίων που έχουν διατηρηθεί σε μεταγενέστερες εποχές (Θράκη, Μακεδονία, δυτική Θεσσαλία, ΒΔ Πελοπόννησος).

Αν και η φάση των αβαροσλαβικών επιδρομών της περιόδου 578 με 591, όπως και η περίοδος της βυζαντινής αντεπίθεσης, που ακολούθησε ως το 602, τυγχάνουν ιδιαίτερης προσοχής στις ιστοριογραφικές πηγές της περιόδου, η επόμενη φάση της σλαβικής εγκατάστασης στα Βαλκάνια χαρακτηρίζεται από κενό ιστοριογραφικής πληροφόρησης. Αυτή η έλλειψη πληροφοριών μπορεί να εξηγηθεί καταρχάς από το γεγονός ότι για το μεγαλύτερο μέρος του 7^{ου} αιώνα και όλο τον 8^ο δεν υφίσταται σύγχρονο βυζαντινό ιστοριογραφικό κείμενο. Τα δύο κείμενα που εξιστορούν τα γεγονότα αυτής της μακράς περιόδου, η *Χρονογραφία* του Θεοφάνη και η *Ιστορία Σύντομος* του πατριάρχη Νικηφόρου, είναι αμφοτέρωθεν μεταγενέστερα, συνταχθέντα τη δεύτερη δεκαετία του 9^{ου} αιώνα. Επιπλέον, η σλαβική εγκατάσταση δεν συνοδεύτηκε από μεγάλα και δραματικά γεγονότα, όπως αλώσεις πόλεων κ.λπ., τα οποία είχαν ήδη συντελεστεί κατά την προηγούμενη φάση των αβαροσλαβικών επιδρομών. Η σλαβική εγκατάσταση ήταν ήσσονος σημασίας γεγονός για τις προτεραιότητες των αυτοκρατόρων, και κατ'επέκταση για την προσοχή των ιστοριογράφων, σε σχέση με τους κινδύνους που αντιμετώπιζε η αυτοκρατορία από την Ανατολή ή με την εγκατάσταση των Βουλγάρων στα βορειοανατολικά Βαλκάνια λίγο αργότερα. Έτσι, τα δύο ιστοριογραφικά κείμενα της περιόδου δεν αναφέρονται στην παρουσία των Σλάβων, παρά μόνο ευκαιριακά και αφού αυτή είχε ήδη συντελεστεί, στα πλαίσια της αναφοράς σε κάποια από τις λίγες εκστρατείες βυζαντινών αυτοκρατόρων εναντίον *σκλαβινίων*, όπως είχε επικρατήσει να ονομάζονται οι περιοχές σλαβικής εγκατάστασης. Η ελλιπής ιστοριογραφική κάλυψη αυτών των εξελίξεων αντισταθμίζεται σε μικρό βαθμό από τις μαρτυρίες άλλων πηγών, είτε σύγχρονων της περιόδου, όπως τα *Θαύματα του Αγίου Δημητρίου*, μια αποδεδειγμένα αξιόπιστη πηγή, είτε μεταγενέστερων, όπως το *Περί Κτίσεως της Μονεμβασίας Χρονικόν* (10^{ου}-11^{ου} αι.), με προβλήματα ως προς την ακρίβεια των πληροφοριών που δίνει, ή σποραδικές αναφορές στα έργα του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου (944-959), καθώς και διάσπαρτες πληροφορίες σε άλλα κείμενα. Οι πληροφορίες αυτές όμως δεν είναι παρά αποσπασματικές και στην καλύτερη των περιπτώσεων, που κάποιο κείμενο δίνει μεγαλύτερη έμφαση σ' αυτό το θέμα, η πληροφόρηση που παρέχει είναι τοπικά εστιασμένη, με αποτέλεσμα το μεγαλύτερο μέρος των πληροφοριών που υπάρχουν να αφορούν είτε στη Θεσσαλονίκη και την ενδοχώρα της, χώρο εστιασμού των *Θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου*, είτε στην Πελοπόννησο, στην οποία επικεντρώνονται και το *Περί Κτίσεως της Μονεμβασίας Χρονικόν*, όπως είναι άλλωστε φυσικό, αλλά και οι περισσότερες αναφορές στο έργο του Κωνσταντίνου Ζ΄.

Την αποσπασματική και πεπερασμένη πλέον πληροφόρηση των γραπτών πηγών συμπληρώνουν τα πορίσματα της αρχαιολογικής έρευνας. Στη φάση μάλιστα που έχει φτάσει η έρευνα περί των σλαβικών εγκαταστάσεων, μόνο η αρχαιολογία μπορεί να προσφέρει νέα γνώση και να συμβάλει ουσιαστικά στην περαιτέρω διερεύνηση του ζητήματος, αναφορικά είτε με την τεκμηρίωση της σλαβικής παρουσίας είτε με την τύχη του παλαιότερου πληθυσμού. Και η αρχαιολογική έρευνα όμως παρουσιάζει σειρά σοβαρών προβλημάτων. Με την εξαίρεση των θέσεων αρχαίων πόλεων, στις οποίες γίνονται συστηματικές ανασκαφές, οπουδήποτε αλλού η εύρεση τεκμηρίων της περιόδου που μας απασχολεί εδώ, όπως και οποιασδήποτε άλλης, είναι ευκαιριακή και τυχαία, και υπό την προϋπόθεση ότι ο αρχαιολόγος που θα τα βρει θα έχει την απαραίτητη κατάρτιση, ώστε να τα αναγνωρίσει σωστά. Επιπλέον, η επικέντρωση της αρχαιολογικής έρευνας για πολλά χρόνια σε μνημεία, καλλιτεχνήματα, και γενικώς στο εντυπωσιακό εύρημα, και σε περιόδους άλλες, πλουσιότερες στα παραπάνω, από την «ταπεινή» περίοδο μεταξύ του 6^{ου} και 9^{ου} αιώνα, συνετέλεσε στην ερευνητική αχρήστευση μεγάλου όγκου ευρημάτων, που έτυχαν λανθασμένης ταύτισης και χρονολόγησης, πετάχτηκαν ή εναποτέθηκαν σε αποθήκες, ανεπαρκώς τεκμηριωμένα και καταλογογραφημένα. Ειδικά στην Ελλάδα, μόνο τις τελευταίες δεκαετίες έχει αρχίσει να δίδεται η δέουσα προσοχή και σε αυτή την περίοδο, και μάλιστα με επικέντρωση του ενδιαφέροντος σε κρίσιμα ζητήματα της εποχής, όπως οι οικιστικές μεταβολές, το εύρος της βυζαντινής κυριαρχίας και η προσπάθεια αρχαιολογικού εντοπισμού σλαβικών εγκαταστάσεων. Σε σχέση με αυτά τα ζητήματα, η αρχαιολογική έρευνα των τελευταίων δεκαετιών στον ελληνικό χώρο έχει φέρει στην επιφάνεια σημαντικά στοιχεία σε σχέση με την παρουσία του παλαιού βυζαντινού πληθυσμού, που σε μεγάλο βαθμό αναθεωρούν τη σχηματοποιημένη προσέγγιση που επικρατούσε παλαιότερα, όχι όμως και με τη σλαβική παρουσία, που ενώ είναι δεδομένη σε αρκετές περιοχές, δεν έχει ακόμη εντοπιστεί με βεβαιότητα και αρχαιολογικά, με μόνη εξαίρεση μέχρι σήμερα

42 Θεοφάνης, Χρονογραφία, σσ. 347, 364. Νικηφόρος, Ιστορία Σύντομος, σσ. 92.

τις σλαβικές ταφές της Ολυμπίας. Επ' αυτού μπορεί να προστεθεί ότι έχουν αναθεωρηθεί παλαιότερες ταυτίσεις χειροποίητης κεραμικής, όπως του Άργους, ως σλαβικής ή κάποιων αντικειμένων, όπως πόρπες και περόνες, ως σλαβικών, αβαρικών ή γενικά «βαρβαρικών».

Αν και έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι η εγκατάσταση των Σλάβων, μετά τη φάση των επιδρομών του ύστερου 6^{ου} αιώνα, πραγματοποιήθηκε με μάλλον ειρηνικό τρόπο και ότι κάλυψε ένα δημογραφικό κενό, η εικόνα που αποκαθίσταται έμμεσα από τα υφιστάμενα δεδομένα δεν επιτρέπει τη συνολική αποδοχή της. Από τα αρχαιολογικά δεδομένα προκύπτει η κοινή διαπίστωση σε σχέση με την Ελλάδα, τη Σερβία και τις δαλματικές ακτές, ότι κατά τη δεύτερη δεκαετία του 7^{ου} αιώνα, και γενικότερα κατά τη βασιλεία του Ηρακλείου (610-642), περίοδο στην οποία τοποθετείται με ασφάλεια η εγκατάσταση πλέον των σλαβικών πληθυσμών στα Βαλκάνια, εγκαταλείπονται πλήρως κάποιες από τις ήδη συρρικνωμένες πόλεις και ο πληθυσμός τους φαίνεται ότι καταφεύγει σε ασφαλέστερα σημεία. Η συρρίκνωση των πόλεων, της περιόδου 6^{ου}-8^{ου} αι., είναι ένα σύνθετο φαινόμενο που σαφέστατα δεν οφείλεται μόνο στους πολέμους και σε εχθρικές επιδρομές, και το οποίο δεν παρατηρείται μόνο στα Βαλκάνια, αλλά στο σύνολο σχεδόν της τότε Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Σε επόμενο στάδιο, η πλήρης εγκατάλειψη μιας οικιστικής θέσης μπορεί να οφείλεται σε διάφορους λόγους, με την ανασφάλεια και την αίσθηση του κινδύνου από ενδεχόμενη εχθρική επίθεση να συνιστούν έναν απ' αυτούς.

Το φαινόμενο της γενικευμένης συρρίκνωσης των πόλεων, που παρατηρείται στο σύνολο της βυζαντινής επικράτειας από τον 6ο αιώνα ως τα τέλη του 8^{ου}, εξηγείται από τον συνδυασμό σειράς παραγόντων: πόλεις που υφίστανται καταστροφές, είτε από εχθρική επίθεση και λεηλασία είτε από σεισμούς, και δεν ανασυγκροτούνται επαρκώς λόγω της έλλειψης πληθυσμού προς εγκατάσταση και των απαραίτητων οικονομικών πόρων· ξεσπάσματα της επιδημίας της πανώλης, που διαρκούν για δύο αιώνες, από το 542 έως τα μέσα του 8^{ου} αιώνα· η γενικότερη δημογραφική κρίση της περιόδου και η συνδεδεμένη με αυτήν κάμψη της οικονομίας· η οικονομική δυσπραγία που δεν άφηγε πολλά περιθώρια βιοπορισμού από εμπορο-βιοτεχνικές δραστηριότητες και εν πολλοίς καθιστούσε την γεωργία μόνη διέξοδο· η αδυναμία των αυτοκρατόρων μετά τον Ιουστινιανό Α' να επιχορηγήσουν την ανοικοδόμηση και ανασυγκρότηση πόλεων· η συνεχής κάμψη της πολιτικής και οικονομικής ισχύος της επαρχιακής ελίτ των *curiales*, έως την πλήρη εξάλειψη αυτής της κοινωνικής ομάδας, και λόγω της δυσμενούς απέναντί τους πολιτικής των αυτοκρατόρων και λόγω του περιορισμού της οικονομικής βάσης στην οποία στηριζόταν η ισχύς τους για τους λόγους που προαναφέρθηκαν. Το σύνολο αυτών των παραγόντων δίνει το πλαίσιο μέσα στο οποίο συντελείται η συρρίκνωση την οποία γνώρισαν όλες οι παλαιότερες πόλεις αυτή την περίοδο, χωρίς να εξαιρείται ούτε η Κωνσταντινούπολη, που ο πληθυσμός της υποστηρίζεται ότι είχε πέσει από περίπου 400000 πριν το 542 σε περίπου 40000 στα μέσα του 8^{ου} αιώνα. Δεδομένου όμως ότι στην περίπτωση της Κωνσταντινούπολης, όπως και της Θεσσαλονίκης, όριο του χώρου της πόλης παρέμεναν πάντα τα θεοδοσιανά τείχη τους, η συρρίκνωση που γνώρισαν αυτή την περίοδο δεν μπορεί να προσδιοριστεί πολεοδομικά.

Η πλήρης εγκατάλειψη της θέσης μιας πόλεως συνιστά τον μέγιστο βαθμό επίδρασης των παραπάνω δυσμενών για την αστική ζωή παραγόντων, με την προσθήκη του παράγοντα της ανασφάλειας, που προκύπτει από τον κίνδυνο εχθρικών επιδρομών. Σε αυτή την περίπτωση, ο εναπομείνας πληθυσμός μιας πόλεως την εγκαταλείπει και είτε αποσύρεται σε κάποια πιο δύσβατη και προσφορότερη προς άμυνα θέση, άλλοτε διατηρώντας κάποιους από τους θεσμούς της εγκαταλειφθείσας πόλης, άλλοτε όχι, είτε διασκορπίζεται στην ύπαιθρο χάνοντας την προγενέστερη οικιστική συνοχή του. Την εποχή αυτή παρατηρείται και η διάδοση μιας νέου τύπου οικιστικής μονάδας, του οικισμού-φρουρίου ή οικισμού-καταφυγίου, που εντοπίζεται ήδη στο *Περί Κτισμάτων* του Προκοπίου. Επρόκειτο για χώρους σε δύσβατες θέσεις, οι οποίοι τειχίζονταν, και εντός της τειχισμένης περιοχής κατά κανόνα κτίζονταν ναός, υδατοδεξαμενές και κτίσματα κατοικίας.⁴³ Σε αυτούς τους οικισμούς-φρούρια διέμενε σταθερά ένας μικρός αριθμός κατοίκων και ενίοτε οι φορείς κρατικών ή εκκλησιαστικών αρχών, ως επί το πλείστον όμως προορίζονταν να παρέχουν καταφύγιο σε περίπτωση κινδύνου στον αγροτικό πληθυσμό της ευρύτερης περιοχής.

Το φαινόμενο της εγκατάλειψης παλαιών αστικών θέσεων παρατηρείται όχι μόνο στα Βαλκάνια, αλλά και σε άλλες περιοχές της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, για τις οποίες δεν τίθενται θέματα κατάλυσης της βυζαντινής κυριαρχίας ή εγκατάστασης Σλάβων, και κατά περιπτώσεις μπορεί να συσχετισθεί με τον κίνδυνο από εχθρικές επιθέσεις. Στη Μικρά Ασία, το φαινόμενο συνδέεται με τις περσικές και στη συνέχεια τις συνεχείς αραβικές επιδρομές. Η Κρήτη, ασφαλής από εχθρικές επιδρομές μέχρι κάποια προχωρημένη χρονική φάση, δεν έμεινε ανεπηρέαστη από τους δυσμενείς παράγοντες της εποχής, που συνετέλεσαν και σε αυτή την περιοχή στη

43 Veikou, M. (2012) «Byzantine Histories, Settlement Stories: Kastras, “Isles of Refuge”, and “Unspecified Settlements” as In-between or Third Spaces», στο T. Κιουσοπούλου (επιμ.), Οι βυζαντινές πόλεις, 8ος-15ος αιώνας. Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις, Ρέθυμνο, σσ. 168-76.

συρρίκνωση των πόλεων, στον περιορισμό της αστικής ζωής και στην αλλαγή χρήσης του αστικού χώρου. Η μετακίνηση όμως του πληθυσμού σε δύσβατες και οχυρές θέσεις (π.χ. στην ακρόπολη της Ελευθέρας), καθώς και η εγκατάλειψη πόλεων (π.χ. Ίτανος), παρατηρούνται από το δεύτερο μισό του 7^{ου} αιώνα, και ιδίως κατά τον 8^ο, όταν το νησί άρχισε να υφίσταται προσβολές από αραβικούς στόλους.⁴⁴

Σε επιστολές του πάπα Γρηγορίου Α΄ του «Μέγα» προς επισκόπους του Ιλλυρικού, χρονολογούμενες το 597 και το 602, στους παραλήπτες περιλαμβάνεται και ο επίσκοπος της Πρώτης Ιουστινιανής, στοιχείο που δείχνει την επιβίωση μέχρι τότε μιας πόλης στα ενδότερα των Βαλκανίων. Γενικότερα, η αρχαιολογική έρευνα σε πρωτοβυζαντινές αστικές θέσεις της Σερβίας έχει δείξει ότι αυτές γενικά επιβιώνουν, έστω και σοβαρά συρρικνωμένες, μέχρι και τη βασιλεία του Ηρακλείου, οπότε και εγκαταλείπονται.⁴⁵ Στην Δαλματία, σύμφωνα με τη μεταγενέστερη μαρτυρία του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, στα χρόνια των αβαρικών επιθέσεων ο πληθυσμός καταφεύγει σε οχυρωμένες παραλιακές θέσεις και στα παρακείμενα νησιά, στοιχείο που γενικά επιβεβαιώνεται και από τα αρχαιολογικά ευρήματα. Ειδικότερα, γνωρίζουμε ότι οι κάτοικοι των Σαλώνων, της σπουδαιότερης πόλης της περιοχής, εγκαταλείπουν τον κυρίως αστικό χώρο της πόλης και οχυρώνονται στον χώρο των παλαιών ανακτόρων του Διοκλητιανού, που στο εξής γίνεται γνωστός ως Spalato (από το *palatium*). Οι κάτοικοι της Επιδάουρου, επίσης, την εγκαταλείπουν και εγκαθίστανται στην προσφορότερη προς άμυνα τοποθεσία Ραούσιον (στο εξής Ραγούζα/Dubrovnik).⁴⁶ Για την ακριβέστερη χρονολόγηση και ένταξη σε πλαίσιο αυτών των γεγονότων, λαμβάνεται υπόψη ως *terminus post quem* η αναφερόμενη στην *Historia Salonitanum* του Αρχιδιάκονου Θωμά μετακομιδή των λειψάνων του Αγίου Αναστασίου από τα Σάλωνα στο Σπαλάτο, που τοποθετείται χρονικά στα μέσα του 7^{ου} αιώνα και δίνει ένδειξη ότι η πόλη δεν είχε ακόμη εγκαταλειφθεί.⁴⁷ Κατά συνέπεια τα ακριβέστερα χρονικά πλαίσια της εγκατάλειψης παλαιών δαλματικών πόλεων τοποθετούνται στη βασιλεία του Ηρακλείου και συνδέονται όχι τόσο με επιδρομές Αβάρων, αλλά με την εγκατάσταση τότε των διαφόρων σλαβικών φύλων στην περιοχή.

Σε ό,τι αφορά στα νότια Βαλκάνια και στον κυρίως ελλαδικό χώρο, σε χρόνο προγενέστερο της βασιλείας του Ηρακλείου πραγματοποιήθηκαν οι δύο πρώτες επιθέσεις στη Θεσσαλονίκη, του 586 και περί το 605, που μαρτυρούνται στα *Θαύματα του Αγίου Δημητρίου*. Και στις δύο περιπτώσεις οι εισβολείς αποχώρησαν. Για τον χώρο της κεντρικής και νότιας Ελλάδας όμως, είναι άκρως αμφίβολο αν είχε δεχθεί οποιαδήποτε επιδρομή Αβάρων ή Σλάβων στα χρόνια πριν τη βασιλεία του Ηρακλείου. Η χρήση του όρου «Ελλάδα» από τους συγγραφείς που αναφέρονται στις αβαροσλαβικές επιδρομές της περιόδου 578-591, δηλαδή τους Μένανδρο Προτήκτορα, Ιωάννη Εφέσου, Ευάγριο και Ιωάννη Biclarensis, είναι προβληματική και επιδέχεται ερμηνείας. Η ακριβής θεσμική σημασία του όρου «Ελλάδα» τότε είναι αυτή που δηλώνει τον χώρο της επαρχίας Ελλάδος ή Αχαΐας, η οποία περιοριζόταν στην κεντρική Ελλάδα νοτίως των Θερμοπυλών και στην Πελοπόννησο. Είναι όμως μάλλον απίθανο οι αναφορές σε «Ελλάδα» των παραπάνω συγγραφέων να υποδηλώνουν κατά κυριολεξία την επαρχία Ελλάδος, ή έστω πιο γενικόλογα τον ιστορικό ελληνικό χώρο των νοτίων Βαλκανίων. Αυτή η διαπίστωση καθίσταται εμφανής καταρχάς και κυρίως στην αναφορά του Μένανδρου Προτήκτορα, ο οποίος κάνει λόγο μόνο για την «Ελλάδα» ως χώρο που δέχτηκε τη μεγάλη σλαβική εισβολή του 578.⁴⁸ Θα ήταν αδύνατο οι εισβολείς του 578, που η αφετηρία τους βρισκόταν στην βόρεια πλευρά του Δούναβη, να πλήξουν είτε την επαρχία Ελλάδος είτε τον ελληνικό χώρο των νοτίων Βαλκανίων με την ευρεία έννοια, χωρίς προηγουμένως να έχουν πλήξει τις βορειότερες επαρχίες των Βαλκανίων, το Ιλλυρικό γενικότερα και τη Θράκη. Άρα, στον Μένανδρο Προτήκτορα είναι λίγο πολύ εμφανές ότι ο όρος «Ελλάδα» χρησιμοποιείται για να δηλώσει τα Βαλκάνια εν γένει. Το ίδιο συμπέρασμα προκύπτει από τη χρήση του όρου από τον Ιωάννη Εφέσου, ο οποίος κάνει λόγο για αβαροσλαβικές επιθέσεις στην «Ελλάδα», στη Θράκη και στα μέρη της Θεσσαλονίκης. Σε αυτή την περίπτωση, τα συμφραζόμενα δείχνουν ότι η «Ελλάδα» θα πρέπει να αντιπαραβληθεί με τη Θράκη ως όρος διοικητικής συνδήλωσης και να θεωρηθεί ότι χρησιμοποιείται αντί του Ιλλυρικού για να δηλώσει γενικότερα αυτή την επαρχότητα. Προφανώς ανάλογη είναι η χρήση του όρου «Ελλάδα» και από τους άλλους δύο συγγραφείς της περιόδου, τον Ευάγριο και

44 Τσιγωνάκη, Χ. (2009) «Ίτανος. Ιστορία και τοπογραφία μιας παράκτιας θέσης της ανατολικής Κρήτης κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο», στο Γκράτζιου, Ο. – Λούκος, Χ. (επιμ.), Ψηφίδες. Μελέτες ιστορίας, αρχαιολογίας και τέχνης στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη-Οεκλαντ, Ηράκλειο: ΠΕΚ – ΕΚΙΜ, , σσ. 172-73. Της ίδιας, (2012) «πόλεων ανέλπιστα μεταβολαίς»: Ιστορικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες από τη Γόρτυνα και την Ελευθέρα της Κρήτης (4ος-8ος αι.)», στο Τ. Κιουσοπούλου (επιμ.), Οι βυζαντινές πόλεις, 8ος-15ος αιώνας. Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις, Ρέθυμνο, σσ. 93-99.

45 Fine, Early Medieval Balkans, σσ. 39.

46 De Administrando Imperio, σσ. 124, 134, 135.

47 Curta, Making of Slavs, σσ. 110.

48 Μένανδρος Προτήκτωρ, Ιστορία, σσ. 192.

τον Ιωάννη Biclaensis.⁴⁹ Μένει πλέον το *Περί κτίσεως της Μονεμβασίας Χρονικόν*, στο οποίο γίνεται λόγος συγκεκριμένα για την Πελοπόννησο και την υποτιθέμενη κατάληψή της από «Αβάρους» το 587.⁵⁰ Η μεταγενέστερη αυτή πηγή όμως ελέγχεται ως προς την αξιοπιστία της για πολλές από τις πληροφορίες που παρέχει, οπότε εκτός των άλλων θα πρέπει να θεωρηθεί ανακριβής και η αναφορά για επίθεση στην Πελοπόννησο στη συγκεκριμένη χρονική φάση. Γενικότερα, ο βασικός λόγος για αυτή την τήρηση σκεπτικισμού και αμφιβολίας απέναντι στο ενδεχόμενο αβαρικών και σλαβικών επιδρομών στον χώρο της κεντρικής και νότιας Ελλάδας σε χρόνο πριν την βασιλεία του Ηρακλείου, και η κατ' επέκταση απόρριψη της σχετικής μαρτυρίας του *Περί κτίσεως της Μονεμβασίας Χρονικού*, είναι το γεγονός ότι πουθενά, καθ' όσον δύναμαι να γνωρίζω, δεν έχουν βρεθεί στρώματα καταστροφής αυτής της περιόδου που να σχετίζονται με πολεμική βία. Στρώματα και ενδείξεις καταστροφής εντοπίζονται σε πολλές θέσεις του 6^{ου} αιώνα στη νότια Ελλάδα και Πελοπόννησο, που όμως συνδέονται ως επί το πλείστον με σεισμούς και σε καμία περίπτωση με καταστροφές από επιδρομές.

Από τις αναφορές των *Θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου* σε σχέση με την τρίτη επίθεση στη Θεσσαλονίκη περί το 615, προκύπτει ότι οι Σλάβοι περίπου τότε έφτασαν για πρώτη φορά στον χώρο της κεντρικής και νότιας Ελλάδας με πρόθεση εγκατάστασης, όπως δηλώνεται ρητά και εφόσον οι αναφερόμενες φυλές περιλάμβαναν το σύνολο του πληθυσμού τους.⁵¹ Η μεμονωμένη αυτή πληροφορία των *Θαυμάτων* συμπληρώνεται και ενισχύεται από αρχαιολογικά δεδομένα που δείχνουν ότι σε αυτή τη χρονική φάση, για την ακρίβεια στη διάρκεια της βασιλείας του Ηρακλείου, παρατηρείται και στην Ελλάδα το φαινόμενο της πλήρους εγκατάλειψης παλαιών πόλεων, αλλά και της συγκρότησης οικισμών-καταφυγίων, που μπορούν να αποδοθούν στο αίσθημα της ανασφάλειας λόγω της έλευσης και παρουσίας των Σλάβων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα συνιστούν οι Δελφοί, περίπτωση πόλεως για την οποία απουσιάζει η οποιαδήποτε γραπτή μαρτυρία και που διαφωτίζεται μόνο από την αρχαιολογική έρευνα. Η πόλη είχε γνωρίσει έντονη συρρίκνωση στη διάρκεια του 6^{ου} αιώνα, που πιστοποιείται σε στρώμα χρονολογούμενο περί το 580-590, που περιλαμβάνει κατοικίες χτισμένες σε τμήμα της πόλης που παλαιότερα υπήρξε εμπορο-βιοτεχνικό. Η πλήρης εγκατάλειψη όμως επέρχεται περί το 620 και ίσως συνδέεται με την παρουσία Σλάβων στην ευρύτερη περιοχή, η οποία τεκμαίρεται από τοπωνύμια όπως η Αράχοβα.⁵² Στην Θεσσαλία την ίδια περίοδο εγκαταλείπονται οι Φθιώτιδες Θήβες και η Δημητριάδα, και μάλιστα στην περίπτωση της πρώτης υπάρχουν ενδείξεις καταστροφής από πολεμική βία, χρονολογούμενες στην περίοδο του Ηρακλείου. Στην περίπτωση των Θηβών και της Δημητριάδας, η εγκατάλειψη των πόλεων μπορεί να συνδεθεί με σχετική βεβαιότητα με την παρουσία των Σλάβων, εφόσον γνωρίζουμε ότι στην περιοχή των δύο αυτών πόλεων εγκαταστάθηκε το σλαβικό φύλο των Βελεγεζιτών. Στην Ολυμπία επίσης, η εγκατάλειψη της πόλεως συνδέεται άμεσα με την έλευση Σλάβων, και μάλιστα πρόκειται για τη μόνη περίπτωση στην Ελλάδα όπου η σλαβική παρουσία διαπιστώνεται αρχαιολογικά, από ευρεθείσες σλαβικές ταφές.⁵³ Στον Αργοσαρωνικό, η πόλη της νήσου Πιτυούσας (Σπέτσες) επιβιώνει μέχρι τους χρόνους της βασιλείας του Ηρακλείου, οπότε και φαίνεται πως εγκαταλείπεται.⁵⁴ Την ίδια περίοδο ιδρύεται χαρακτηριστικός οικισμός-καταφύγιο στη μικρή νήσο Δοκό, μεταξύ της Ύδρας και της πελοποννησιακής ακτής.⁵⁵ Ο 7^{ος} αιώνας υπήρξε μάλιστα η μόνη εποχή που το βραχώδες και δύσβατο νησί της Δοκού, δоруφορικό της Ύδρας σε μεταγενέστερες εποχές, κατοικήθηκε σταθερά.

Σε αντίθεση με τις παραπάνω περιπτώσεις εγκατάλειψης πόλεων, που αποδεικνύονται αρχαιολογικά, οι περιπτώσεις που αναφέρονται στο *Περί κτίσεως της Μονεμβασίας Χρονικόν* ελέγχονται ως προς την ακρίβειά τους. Στο χρονικό παραδίδεται ότι κατά την «αβαρική» (εννοείται σλαβική) εισβολή και κατάληψη της Πελοποννήσου, που διήρκεσε 218 χρόνια, οι κάτοικοι της Κορίνθου κατέφυγαν στην Αίγινα, του Άργους στην νήσο Ορόβη (ταυτίζεται με την Ρόβη στον Αργολικό κόλπο), της Λακεδαίμονας (Σπάρτης) εν μέρει στη Σικελία, εν μέρει σε ορεινές περιοχές εξελισσόμενοι στους Τσάκωνες και εν μέρει στην Μονεμβασία, την οποία ίδρυσαν τότε, και, τέλος, οι κάτοικοι της Πάτρας στο Ρήγιο της Καλαβρίας.⁵⁶ Οι πόλεις αυτές όμως γενικά είναι αποδεδειγμένο ότι δεν εγκαταλείφθηκαν. Η Κόρινθος, σημαντικότερη πόλη και πρωτεύουσα της επαρχίας Ελλάδος,

49 Ζακυθινός, Σλάβοι, σσ. 19-20.

50 Chronique de Monemvasie, σσ. 10.

51 Miracles de Saint Démétrius, I, σσ. 179.

52 Petridis, P. (2010) La céramique protobyzantine de Delphes: Une production et son context, Παρίσι: École Française d' Athènes, [Fouilles de Delphes, V], σσ. 141-44.

53 Völling, T. «The Last Christian Greeks and the First Pagan Slavs in Olympia», στο Σκοτεινοί Αιώνες, σσ. 310-16.

54 Κουλάκου, Χ. (1987) «Ανασκαφές στις Σπέτσες», Αρχαιολογικό Δελτίο (χρονικά), 42, σσ. 112-14, 48 (1993), σσ. 75-76.

55 Κύρου, Α. Κ. (2001-2002) «Νησιωτικά καταφύγια στον αργολικό κόλπο κατά τους πρωτοβυζαντινούς αιώνες», Πρακτικά ΣΤ' διεθνούς συνεδρίου πελοποννησιακών σπουδών, τ. Β', Αθήνα, σσ. 514, 516-18.

56 Chronique de Monemvasie, σσ. 9-10.

υπέστη την επίδραση όλων των δυσμενών παραγόντων της περιόδου 6^{ου}-8^{ου} αιώνα: σοβαρές καταστροφές από τους σεισμούς του 521 και του 551· επλήγη σοβαρά από την επιδημία της πανώλης, όπως προκύπτει από την ανακάλυψη ομαδικού τάφου με εκατό (!!!) σωρούς· γνώρισε εκτεταμένη οικιστική συρρίκνωση· και, τέλος, σημαντική πτώση της οικονομικής δραστηριότητας στη διάρκεια του 7^{ου} και του 8^{ου} αιώνα, όπως προκύπτει από τα ελάχιστα νομισματικά ευρήματα της περιόδου. Η πόλη όμως δεν εγκαταλείφθηκε, ο Ακροκόρινθος συνέχισε να συνιστά σημείο ιδιαίτερης στρατηγικής σημασίας, ενώ στην πόλη παρέμεναν οι εκκλησιαστικές αρχές της, όπως διαπιστώνεται από την παρουσία του επισκόπου Κορίνθου, Στεφάνου, στην ΣΤ΄ Οικουμενική Σύνοδο (680/81) και την αναφορά του τόπου του στην Πενθέκτη (692),⁵⁷ πιθανότατα και κρατικές. Το Άργος επίσης δεν εγκαταλείφθηκε. Πέραν της παρουσίας του επισκόπου της πόλεως Ιωάννη στην ΣΤ΄ Οικουμενική Σύνοδο,⁵⁸ αρχαιολογικά ευρήματα δείχνουν τη συνέχεια της ζωής της πόλης κατά τον 7^ο αιώνα, και μάλιστα οργανωμένη οικονομική δραστηριότητα και εμπορικές σχέσεις αυτής με τη Μικρά Ασία, όπως προκύπτει από την εύρεση εισηγμένης κεραμικής από μικρασιατικά εργαστήρια.⁵⁹ Η ταύτιση της χειροποίητης κεραμικής που έχει βρεθεί στο Άργος ως σλαβικής παρουσιάζει σοβαρά μεθοδολογικά προβλήματα και έχει βάσιμα αμφισβητηθεί. Ορμώμενος από το γεγονός ότι οι Σλάβοι χρησιμοποιούσαν χειροποίητη κεραμική, ο αρχαιολόγος που προέβη σε αυτή την ταύτιση θεώρησε a priori τη συγκεκριμένη κεραμική του Άργους ως σλαβική, χωρίς όμως να ακολουθήσει την ενδεικνυόμενη αρχαιολογική μεθοδολογία. Αντί να επιχειρήσει την τυπολογική σύγκριση αυτής της κεραμικής με άλλα αναμφισβήτητα σλαβικά σύνολα, την ταύτισε ως τέτοια βασιζόμενος σε μη αρχαιολογικά συμφραζόμενα, και μάλιστα σε αμφισβητήσιμη αξιοπιστίας, όπως στην πολύ γενικόλογη μαρτυρία του *Περί κτίσεως της Μονεμβασίας Χρονικού*, και στα λίγα τοπωνύμια της Αργολίδας που ο Vasmer κατατάσσει ως σλαβικά, μόλις δεκαεννέα, και όλα αμφισβητούμενα είτε ως πρωτογενώς σλαβικά είτε εξαρχής ως σλαβικής ετυμολόγησης.⁶⁰

Στη Σπάρτη επίσης, αρχαιολογικά ευρήματα δείχνουν συνέχιση της κατοίκησης, ιδίως στην ακρόπολη.⁶¹ Σε κάθε περίπτωση όμως, δεν είναι σαφές αν ο επίσκοπος Λακεδαίμονος Θεοδόσιος, που υπογράφει τα πρακτικά της ΣΤ΄ Οικουμενικής Συνόδου,⁶² εξακολουθούσε να εδρεύει στην ίδια τη Σπάρτη, ή στη Μονεμβασία, σε περίπτωση που έχουν κάποια βάση οι πληροφορίες του χρονικού ότι η τελευταία ιδρύθηκε από πληθυσμό που εγκατέλειψε τη Σπάρτη. Από αρχαιολογικά ευρήματα προκύπτει η συνέχεια της κατοίκησης και σε άλλες πόλεις της Πελοποννήσου, που δεν αναφέρονται στο χρονικό, όπως η Επίδαυρος, θέσεις στη Μάνη, η Κορώνη, η Μεσσήνη, η Τεγέα.⁶³ Περισσότερα προβλήματα παρουσιάζει η περίπτωση της Πάτρας. Κατά το *Περί κτίσεως της Μονεμβασίας Χρονικόν*, η πόλη εγκαταλείφθηκε και μετανάστευσε σύσσωμη στο Ρήγιο της Καλαβρίας, κατά τον χρόνο της «αβαρικής» (δηλαδή σλαβικής) εισβολής στην Πελοπόννησο, από όπου οι απόγονοι του παλαιού πληθυσμού και οι αρχές της πόλης επανήλθαν στον τόπο καταγωγής τους κατά τη βυζαντινή ανάκτηση της Πελοποννήσου στη διάρκεια της βασιλείας του Νικηφόρου Α΄ (802-811).⁶⁴ Αρχαιολογικά ευρήματα δείχνουν τη συνέχεια της κατοίκησης στην Πάτρα μέχρι και τις αρχές του 7^{ου} αιώνα,⁶⁵ αφήνοντας μια ασαφή εικόνα για τη μετέπειτα περίοδο. Δεν μπορεί να παραβλεφθεί και το γεγονός ότι σφραγίδα του επισκόπου Πατρών αυτής ακριβώς της περιόδου (7^{ου} αιώνα) έχει βρεθεί στην περιοχή του Ρηγίου. Έτσι, δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα η μαρτυρία του *Περί κτίσεως της Μονεμβασίας Χρονικού* σ' αυτή την περίπτωση να έχει κάποια βάση και να υπήρξε πράγματι μια μετακίνηση μέρους του πληθυσμού της Πάτρας στην περιοχή του Ρηγίου μαζί με τις αρχές της πόλης, αν και αυτός ο εκτοπισμός της πόλεως των Πατρών δεν θα διήρκεσε για τόσο μεγάλο διάστημα όσο δηλώνεται στο χρονικό. Αυτή δεν είναι η μόνη πληροφορία του χρονικού περί φυγής Πελοποννησίων στην Ιταλία. Στο ίδιο κείμενο αναφέρεται ότι οι κάτοικοι της Λακεδαίμονας (Σπάρτης), για τον ίδιο λόγο της «αβαρικής» εισβολής, χωρίστηκαν σε τρία μέρη και άλλοι κατέφυγαν σε ορεινές περιοχές, όπου εξελίχθηκαν στους γνωστούς Τσάκωνες, άλλοι ίδρυσαν την Μονεμβασία και ένα τρίτο μέρος κατέφυγε στη Σικελία, όπου ίδρυσαν την πόλη Δέμενα (παραφθορά του Λακεδαίμονα κατά το χρονικό).

Αυτές οι αναφορές μπορούν ίσως να συνδεθούν με το γεγονός του εξελληνισμού της Σικελίας που παρατηρείται την ίδια περίοδο. Είναι γνωστό ότι κατά τον 7^ο αιώνα το νησί της Σικελίας εν πολλοίς εξελληνίστηκε, και

57 Mansi, *Sacrarum conciliorum collectio*, XI, στ. 669, 989.

58 Mansi, *Sacrarum conciliorum collectio*, XI, στ. 673.

59 Λαμπροπούλου et al., Συμβολή, σσ. 203-204.

60 Μαλιγκούδης, Σλάβοι, σσ. 15-18.

61 Λαμπροπούλου et al., Συμβολή, σσ. 206-207.

62 Mansi, *Sacrarum conciliorum collectio*, XI, στ. 673.

63 Λαμπροπούλου et al., Συμβολή, σσ. 206, 208-14, 218-19.

64 *Chronique de Monemvasie*, σσ. 9.

65 Λαμπροπούλου et al., Συμβολή, σσ. 216-18.

σ' αυτή την εξέλιξη πιθανώς έπαιξαν σημαντικό ρόλο μετακινήσεις πληθυσμού από τον ελληνικό χώρο, που μπορεί και να οφείλονται στο αίσθημα ανασφάλειας που προκάλεσε η παρουσία των Σλάβων. Από την άλλη, τέτοιες μετακινήσεις πληθυσμού μπορεί και να διατάχθηκαν από τον αυτοκράτορα Κώνσταντα Β' (642-68), στα χρόνια που είχε μεταφέρει την έδρα της διακυβέρνησής του στις Συρακούσες (από το 662-63 έως τη δολοφονία του το 668), αν και σχετική πληροφορία δεν παρέχεται από πηγές. Αυτές οι πιθανολογούμενες μετακινήσεις πληθυσμού από τον ελληνικό χώρο προς τη Σικελία που μάλλον πραγματοποιήθηκαν στη διάρκεια του 7^{ου} αιώνα, προφανώς αντανακλώνται στις σχετικές αναφορές του *Περί κτίσεως της Μονεμβασίας Χρονικού*.

Τα δεδομένα αυτά εκ των πραγμάτων μας εισάγουν σε μια γενικότερη συζήτηση περί της αξιοπιστίας του *Περί κτίσεως της Μονεμβασίας Χρονικού* ως πηγής πληροφόρησης για τη σλαβική εγκατάσταση στην Πελοπόννησο. Και σ' αυτό το θέμα οι διατυπωθείσες απόψεις είναι δισταύμενες, κινούμενες από τη γενικότερη αποδοχή της αξιοπιστίας του κειμένου, π.χ. από τον Lemerle, έως τη γενικότερη απόρριψή του, όπως από τους Έλληνες ερευνητές που αντιπαραθέτουν τις πληροφορίες του χρονικού με αρχαιολογικά ευρήματα.⁶⁶ Χωρίς αμφιβολία, μια σειρά από πληροφορίες του χρονικού είναι ανακριβείς: η εισβολή της Πελοποννήσου και από Αβάρους πέραν των Σλάβων· τα χρονικά πλαίσια αυτής της εισβολής, η οποία σε καμία περίπτωση δεν πραγματοποιήθηκε το 587, αντίθετα η σλαβική διείσδυση στην Πελοπόννησο, όπως και στο σύνολο της κεντρικής και νότιας Ελλάδας, πραγματοποιείται κατά τη βασιλεία του Ηρακλείου, όπως δείξαμε και παραπάνω· η εγκατάλειψη Κορίνθου και Άργους, καθώς και το εύρος της εγκατάλειψης Σπάρτης και Πάτρας· η έκταση της σλαβικής εγκατάστασης και κυριαρχίας, που κατά το χρονικό κάλυπτε ολόκληρη σχεδόν την Πελοπόννησο εκτός από το ανατολικότερο τμήμα της, από την Κόρινθο έως τον Μαλέα· τα χρονικά πλαίσια αυτής της σλαβικής κυριαρχίας, που φέρεται να διήρκεσε 218 χρόνια, μέχρι τη βασιλεία του Νικηφόρου Α' (802-811) οπότε και ανακτήθηκε· τα αντίστοιχα χρονικά πλαίσια στα οποία φέρεται να διήρκεσε η μετοικεσία των Πατréων στο Ρήγιο. Στο *Περί κτίσεως της Μονεμβασίας Χρονικό*, όπως αυτό διατυπώνεται στις δύο σωζόμενες παραλλαγές του 10^{ου} ή 11^{ου} αιώνα, συντίθενται δύο παραδόσεις, η μία σχετική με την εγκατάλειψη και στη συνέχεια την ανάκτηση και ανασυγκρότηση της Πάτρας, η άλλη σχετική με την ίδρυση της Μονεμβασίας. Φαίνεται ότι και οι δύο αυτές παραδόσεις επινοήθηκαν στα πλαίσια αιτημάτων και διεκδικήσεων των εκκλησιαστικών αρχών των δύο πόλεων απέναντι στη μητρόπολη Κορίνθου, που στα πρώιμα βυζαντινά χρόνια είχε την πρωτοκαθεδρία μεταξύ των επισκοπών της Πελοποννήσου και, στη συνέχεια, φαίνεται πως προσπαθούσε να διατηρήσει παλαιά δίκαια, αρμοδιότητα επί επισκοπών κ.ά.⁶⁷ Ο χρόνος της αρχικής επινοήσεως αυτών των παραδόσεων είναι μάλλον προγενέστερος του 10^{ου} αιώνα, ή των αρχών του αιώνα αυτού, εφόσον πρωτοενοπιζονται σε ιδίχειρη σημείωση επί χειρογράφου του διακεκριμένου λογίου, και καταγόμενου από την Πάτρα, επισκόπου Καισαρείας Αρέθα (μέσα 9^{ου} αιώνα-post 932),⁶⁸ η οποία είναι συντομότερη αλλά εμπεριέχει κοινά στοιχεία με το *Περί κτίσεως της Μονεμβασίας Χρονικόν*. Μεταγενέστερες διατυπώσεις αυτών των παραδόσεων εντοπίζονται σε επιστολή του πατριάρχη Νικολάου Γ' προς τον Αλέξιο Α' Κομνηνό και, αργότερα, σε επιστολή αδήλου μητροπολίτη Μονεμβασίας προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη, του 14^{ου} αιώνα ή και ακόμη μεταγενέστερη. Σύμφωνα με την παράδοση που αφορά στην Πάτρα, η προαγωγή της εκκλησίας της πόλεως σε μητρόπολη, από επισκοπή παλαιότερα υπαγόμενη στον Κορίνθου, συνδέεται με την υποτιθέμενη *reconquista* μιας για μεγάλο χρονικό διάστημα χαμένης περιοχής για το Βυζάντιο, της δυτικής Πελοποννήσου. Προκειμένου να τονιστεί αυτό το γεγονός, που λειτουργούσε εξυψωτικά για το κύρος της εκκλησίας των Πατρών, ενδέχεται τα γεγονότα της σλαβικής εγκατάστασης και παρουσίας στην Πελοπόννησο να παρουσιάζονται μεγιστοποιημένα και σε διαστάσεις μεγαλύτερες από όσο τους αναλογούσαν.

Πέραν των όποιων σκοπιμοτήτων υφίσταντο πίσω από τις διηγήσεις που εμπεριέχει το *Περί κτίσεως της Μονεμβασίας Χρονικόν* και των αναμφισβήτητων ανακριβειών που επισημάνθηκαν παραπάνω, δεν λείπουν και κάποιες αναφορές που σε κάποιο βαθμό επιβεβαιώνονται. Επισημάνθηκε ήδη η εύρεση σφραγίδας του επισκόπου Πατρών στην περιοχή του Ρηγίου, στην οποία μπορεί να στηριχθεί η υπόθεση ότι μέρος του πληθυσμού της Πάτρας με τις αρχές της πόλεως είχαν όντως μετοικήσει για κάποιο χρονικό διάστημα εκεί. Επίσης, στο χρονικό γίνεται λόγος για την καταφυγή των κατοίκων του Άργους στην νήσο Ορόβη, η οποία μπορεί να ταυτιστεί με τη μικρή νήσο Ρόβη του Αργολικού κόλπου. Είναι πλέον αποδεδειγμένο ότι το Άργος ουδέποτε εγκαταλείφθηκε στη διάρκεια αυτής της περιόδου και, επιπλέον, ότι διατηρείτο εκεί η συγκροτημένη λειτουργία της πόλεως. Από την άλλη όμως, η Ρόβη όντως κατοικήθηκε στη διάρκεια του 7^{ου} αιώνα, όπως προκύπτει από αρχαιολογικά ευρήματα, οπότε και συγκροτήθηκε εκεί οικισμός-καταφύγιο, ανάλογος με αυτόν της Δοκού στον Σαρωνικό. Αν και δεν υπάρχει καμία ισχυρή ένδειξη ότι Σλάβοι είχαν εγκατασταθεί σε κάποια περιοχή στην εγγύτητα του

66 Λαμπροπούλου et al., Συμβολή, σσ. 189-229.

67 Αναγνωστάκης, Το σλαβικό πρόβλημα, σσ. 27-28.

68 Kazhdan, A. (1991) «Arethas of Caesarea», στο Oxford Dictionary of Byzantium, Οξφόρδη, τ. I, σσ. 163.

Άργους, η πιθανότητα επιδρομών τους από κάποιο πιο μακρινό χώρο εγκατάστασης μπορεί να εξηγήσει το αίσθημα ανασφάλειας μεταξύ των κατοίκων της υπαίθρου της Αργολίδας που οδήγησε στη συγκρότηση ενός οικισμού-καταφυγίου στη Ρόβη. Το τρίτο σημείο μεταξύ των αναφορών του χρονικού, που όπως φαίνεται έχει ιστορική βάση, είναι τα σχετικά με τη σλαβική κυριαρχία στο δυτικό τμήμα της Πελοποννήσου. Οι αναφορές του χρονικού και σ' αυτό το σημείο είναι, όπως φαίνεται, υπερβολικές, αναφορικά με την ολοκληρωτική εξάλειψη ή φυγή του παλαιού πληθυσμού, ή την πλήρη κατάλυση του ελέγχου των βυζαντινών αρχών, στο σύνολο της δυτικής Πελοποννήσου. Από την άλλη όμως, δεν επιδέχεται αμφιβολίας η διαπίστωση ότι η εγκατάσταση των Σλάβων στην Πελοπόννησο εντοπίζεται αφενός στο δυτικό της τμήμα και αφετέρου στη Λακωνία, ειδικότερα στον Ταΰγετο. Στις μεσόγειες και ορεινές περιοχές της δυτικής Πελοποννήσου, Γορτυνία, ορεινή Αχαΐα, ορεινή Ηλεία, εντοπίζεται η μεγαλύτερη συγκέντρωση σλαβικών τοπωνυμίων, δεδομένο στο οποίο προστίθενται οι σλαβικές ταφές της Ολυμπίας και η αναφορά του Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου στους Σλάβους της περιοχής της Πάτρας, αναφορικά με γεγονότα του 9^{ου} αιώνα.⁶⁹ Σε σχέση με το δυτικό τμήμα της Πελοποννήσου διαπιστώνεται ότι αυτό, καθ' όλη την περίοδο από τον 4^ο έως και τον 6^ο αιώνα, γνώρισε μία δημογραφική, οικονομική και οικιστική κάμψη, προς όφελος του ανατολικού, που αποδίδεται στον αναπροσανατολισμό της όλης περιοχής της Πελοποννήσου προς τα ανατολικά (από πλευράς διοικητικής, εμπορικής κ.ο.κ.) λόγω της ίδρυσης της Νέας Ρώμης.⁷⁰ Αυτή η κάμψη θα έγινε πιο έντονη από τα μέσα του 6^{ου} αιώνα, λόγω και της επίδρασης των δυσμενών συγκυριακών παραγόντων της περιόδου. Υποστηρίζεται έτσι ότι οι Σλάβοι βρήκαν πιο εύκολα χώρο για εγκατάσταση στις σχετικά αραιοκατοικημένες περιοχές της δυτικής Πελοποννήσου. Θα μπορούσε, επίσης, να προστεθεί η εκτίμηση ότι, λόγω του συνεχόμενου βυζαντινού ελέγχου της Κορίνθου, οι Σλάβοι δεν πέρασαν στην Πελοπόννησο από τον Ισθμό, αλλά δια της θαλάσσιας οδού, με τα αναφερόμενα σε διάφορες πηγές μονό-ζυλά τους, από την Αιτωλοακαρνανία.

Πέραν του *Περί κτίσεως της Μονεμβασίας Χρονικού*, το άλλο σώμα αναφορών που σχετίζονται με την σλαβική παρουσία στην Πελοπόννησο εντοπίζεται σε κείμενα του Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου ή προερχόμενα από τον κύκλο του. Πρόκειται για σποραδικές αναφορές, που όμως η σχετική συχνότητά τους δείχνει ότι στην αντίληψη του αυτοκράτορα, ίσως και γενικότερα μεταξύ των λογίων της Κωνσταντινούπολης του 10^{ου} αιώνα, υπήρχε η εικόνα της Πελοποννήσου ως μιας περιοχής που είχε δεχτεί πολύ έντονα τη σλαβική εγκατάσταση και την επίδραση του σλαβικού στοιχείου. Στο *Περί Θεμάτων*, ο Πορφυρογέννητος αναφέρει για την Πελοπόννησο ότι «*έσλαβώθη και γέγονε βάρβαρος*», όχι όμως στα χρόνια του Μαυρικίου (582-602) αλλά κατά τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Ε', του «*τῆς κοπρίας*». Η μαρτυρία αυτή όμως μπορεί να χρησιμοποιηθεί και ως ένδειξη περί του αντιθέτου, δηλαδή περί της διατήρησης μέχρι τότε πολυπληθούς ελληνικού στοιχείου στην Πελοπόννησο, συνδυαζόμενη με τη μαρτυρία του Θεοφάνη περί μεταφοράς πληθυσμού από την Ελλάδα και τις νήσους στην Κωνσταντινούπολη μετά το ξέσπασμα της επιδημίας του 746, προκειμένου να καλυφθεί το πληθυσμιακό κενό που προέκυψε στην πρωτεύουσα.⁷¹ Ο πληθυσμός αυτός που μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη προφανώς δεν θα ήταν σλαβικός. Στο *De Administrando Imperio* ο Πορφυρογέννητος αναφέρεται σε δύο περιπτώσεις σε Σλάβους της Πελοποννήσου, σε σχέση με γεγονότα του 9^{ου} αιώνα, όταν πλέον αυτοί είχαν υποταχτεί στην βυζαντινή εξουσία: στην πρώτη περίπτωση γίνεται λόγος για εξέγερση των Σλάβων της περιοχής της Πάτρας και για επίθεσή τους στην πόλη, η οποία αποκρούστηκε και κατεστάλη και χάρη σε θαυματουργή επέμβαση του προστάτη της, Αγίου Ανδρέα, με αποτέλεσμα στη συνέχεια την υπαγωγή τους ως παροίκων στην εκκλησία του Αγίου. Στη δεύτερη περίπτωση, η αναφορά του Πορφυρογέννητου σχετίζεται πάλι με εξέγερση, αυτή τη φορά των Σλάβων της Λακωνίας, Μηλιγγών και Εξεριτών, και την καταστολή της.⁷² Ως ενδεικτική της αντίληψης των αυλικών λογίων του 10^{ου} αιώνα, που έβλεπαν την Πελοπόννησο ως μία σλαβική κατά βάση χώρα μπορεί να προστεθεί και μια ανεκδοτολογική διήγηση από το *Περί Θεμάτων*, σύμφωνα με την οποία ο καταγόμενος από την Πελοπόννησο πεθερός του Χριστόφορου Λακαπηνού συνεχώς κομπορρημονούσε για την παλαιόθεν ευγενή καταγωγή του, μέχρι που κάποιος τον ειρωνεύτηκε με τη φράση «*γαρασδοειδής ὄψις ἐσθλαβομένη*»,⁷³ δηλαδή ότι η φυσιογνωμία του παρέπεμπε στους Σλάβους, στοιχείο που αναγόταν στην καταγωγή του από την υποτιθέμενα σλαβική Πελοπόννησο. Ο λόγος για τον οποίο υπήρχε αυτή η αντίληψη περί της Πελοποννήσου

69 De Administrando Imperio, σσ. 228-32.

70 Αβραμιά, Α. (2000) «Η παλαιοχριστιανική και πρωτοβυζαντινή Πελοπόννησος», στο Οι μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4ος-15ος αι.), Αθήνα: ΕΙΕ (σσ. 14.

71 Θεοφάνης, Χρονογραφία, σσ. 429.

72 De Administrando Imperio, σσ. 228-34.

73 Παρατίθεται στο Ζακυθινός, Σλάβοι, σσ. 68-69.

μεταξύ των αυλικών λογίων του 10^{ου} αιώνα, περιλαμβανομένου του αυτοκράτορα, δεν είναι σαφής.⁷⁴ Οπωσδήποτε δεν είναι σίγουρο ότι οφείλεται σε πολιτικές ή άλλες σκοπιμότητες. Ίσως οι απαρχές της οφείλονται σε επιρροή του Αρέθα, ο οποίος ενδεχομένως πρόβαλε τις σχετικές παραδόσεις προκειμένου να εξυψώσει το κύρος της εκκλησίας της γενέτειράς του, Πάτρας, που σχετικά πρόσφατα είχε αναβαθμιστεί σε μητρόπολη. Σ' αυτή την οπωσδήποτε όχι ασφαλή υπόθεση οδηγούμαστε από τη συγκεκριμένη αναφορά που υπάρχει στο *De Administrando Imperio*, περί των Σλάβων της περιοχής της Πάτρας, τη σύνδεση των γεγονότων στα οποία εμπλέκονται αυτοί με τη λατρεία του Αγίου Ανδρέα κ.ο.κ. Αν επιχειρήσουμε να προτείνουμε μια ερμηνεία αυτής της αντίληψης για την Πελοπόννησο σε πιο γενικά πλαίσια, θα μπορούσαμε ίσως να αποτολμήσουμε την παρακάτω εικασία. Σε μια εποχή κατεξοχήν συνειδητοποίησης και προβολής της αυτοκρατορικής μεγαλοσύνης του Βυζαντίου, που είναι εμφανέστατη στο έργο του Πορφυρογέννητου και κατά την οποία υπήρχε πλήρης αποδοχή της ιδέας ότι η ουσία της Ρώμης και της ρωμαϊκότητας είχε μεταφυτευτεί τελείως και ολοκληρωτικά στη Νέα Ρώμη, ο κατεξοχήν Ρωμαίος ήταν πλέον ο Έλληνας της εποχής. Επιπλέον, στα πλαίσια του λεγόμενου «πρώτου βυζαντινού ουμανισμού» που είχε ξεκινήσει με το έργο του Φωτίου, επανεκτιμάτο η κλασική ελληνική παιδεία και λογιοσύνη.⁷⁵ Σ' αυτά τα πλαίσια, και λόγω της αρμενικής καταγωγής της δυναστείας, ήταν ενδεχομένως συμφέρον για τον αυτοκράτορα να δείξει ότι δεν υπήρχαν πλέον «γνήσιοι Έλληνες», επιδίωξη που εξυπηρετείται από την παρουσίαση της «κατεξοχήν ελληνικής χώρας», της Πελοποννήσου, ως έντονα σλαβικής, και ότι στην έννοια της ρωμαϊκότητας-ελληνικότητας μπορούσαν να μετέχουν πρόσωπα ποικίλης εθνικής καταγωγής.

Εννιακόσια χρόνια μετά τον Πορφυρογέννητο, η ιδέα περί εκσλαβισμού της Πελοποννήσου προβλήθηκε με άλλες στοχεύσεις από τον Jacob Philip Falmeraiier, ο οποίος αξιοποίησε το σώμα των πληροφοριών περί της σλαβικής παρουσίας. Η ύπαρξη αυτών των πηγών, που δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στην Πελοπόννησο ως τόπο σλαβικής εγκατάστασης, παρείχε την ιδανική ευκαιρία στον Falmeraiier για να εκθέσει τις απόψεις του που απέρρεαν από την επιφυλακτικότητά του απέναντι στην ελληνική επανάσταση και στην ίδρυση του ελληνικού κράτους, δεδομένου ότι η Πελοπόννησος υπήρξε η καρδιά αυτών των γεγονότων. Η κεντρική ιδέα του Falmeraiier, την οποία εκθέτει στο έργο του *Geschichte der Halbinsel Morea* που εκδόθηκε το 1831, είναι ότι οι σύγχρονοι Έλληνες δεν ήταν απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων, όπως υποστήριζε το φιλελληνικό κίνημα της εποχής, ενθουσιωδώς επηρεασμένο από τον κλασικισμό, αλλά βάρβαρων εθνών, Σλάβων και στη συνέχεια Αλβανών, που δεν άξιζαν τη συμπάθεια και υποστήριξη της πολιτισμένης Ευρώπης. Τα κίνητρα του Falmeraiier έχουν ερμηνευθεί και πηγάζουν από τον έντονο αντισλαβισμό του. Ο Falmeraiier δεν ήταν οπαδός του Μέττερνιχ και της διατήρησης του αυτοκρατορικού status quo στην Ευρώπη, αλλά ριζοσπάστης εθνικιστής με συμμετοχή αργότερα στις διεργασίες των επαναστάσεων του 1848. Ο αντισλαβισμός του ήταν απότοκο του φόβου του απέναντι σε μια απευκαία κατ' αυτόν μελλοντική άνοδο των σλαβικών εθνών της Ευρώπης, που θα έθετε σε κίνδυνο τις προοπτικές του γερμανικού έθνους.⁷⁶ Η θεωρία του Falmeraiier, που βασίζεται σε μια καθαρά βιολογική θεώρηση της έννοιας της εθνότητας, δεν έχει κάποια άλλη αξία σήμερα παρά μόνο ως αντικείμενο μελέτης καθ' εαυτή, σαν ιστοριογραφικό προϊόν της εποχής της. Όταν δημοσιεύθηκαν οι απόψεις του Falmeraiier, προκάλεσαν μεγάλο θόρυβο και ιδιαίτερη αντίδραση μεταξύ των Ελλήνων και φιλελλήνων λογίων. Άλλοι, όπως ο Karl Hopf, έδωσαν έμφαση στην ανασκευή των θέσεων του αναφορικά με το συγκεκριμένο θέμα της σλαβικής παρουσίας στη μεσαιωνική Ελλάδα. Εντός του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, και γενικότερα μεταξύ των Ελλήνων, η αίσθηση των θέσεων του Falmeraiier υπήρξε εντονότατη, έως τραυματική, και επηρέασε ουσιαστικά την πρόσληψη του ελληνικού παρελθόντος, ακόμη και την όλη ιδεολογία του ελληνικού κράτους, συντελώντας στην απόρριψη της απαξιοτικής για το Βυζάντιο άποψης των διαφωτιστών και στη θέαση του ως αναπόσπαστου μέρους μιας συνεχούς ιστορικής πορείας ενός ελληνικού λαού, που φερόταν να έχει πάντα εθνική συνείδηση, από την αρχαιότητα έως και την σύγχρονη εποχή, η οποία υποβάθμιζε και τις βαθιές πολιτιστικές αλλαγές ανά εποχές και την αλληλεπίδραση του ελληνικού στοιχείου με άλλους λαούς.

Σε σχέση με την άφιξη και παρουσία των Σλάβων στα Βαλκάνια, μεταξύ πολλών σύγχρονων μελετητών επικρατούσε η ιδέα ότι αυτή επέφερε την πλήρη κατάρρευση της βυζαντινής κυριαρχίας στο μεγαλύτερο μέρος της χερσονήσου, κατά τους 7^ο και 8^ο αιώνα, με την εξαίρεση ελάχιστων παραλιακών θέσεων, ότι οι Σλάβοι ήταν πολυπληθείς και εγκαταστάθηκαν παντού και ότι από τον παλαιό πληθυσμό διατηρήθηκαν μικροί μόνο αριθμοί σε ορεινές και απομονωμένες περιοχές, οι οποίοι μάλιστα, όντας επιφανειακά μόνο εκχριστιανισμένοι,

74 Αναγνωστάκης, Σλαβικό πρόβλημα, σσ. 24, 26-27.

75 Lemerle, P. (1982) Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός. Σημειώσεις και παρατηρήσεις για την εκπαίδευση και την παιδεία στο Βυζάντιο από τις αρχές ως τον 10ο αιώνα, μετ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Μ. Αθήνα: MIET² [1981, Παρίσι 1971].

76 Βελουδής, Γ. (1982) Ο Ιάκωβος Φίλιππος Φαλμεράιερ και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού, Αθήνα: ΕΜΝΕ.

εγκατέλειψαν την χριστιανική λατρεία στη διάρκεια αυτής της περιόδου. Ενδεικτικοί αυτής της άποψης είναι και οι συνοδευτικοί χάρτες ιστορικών μελετών, που δείχνουν τη βυζαντινή επικράτεια του 7^{ου} και 8^{ου} αιώνα να περιλαμβάνει στα Βαλκάνια μικρό μόνο μέρος της Ανατολικής Θράκης και των ακτών του Ευξείνου, τη Θεσσαλονίκη, την Αττική και μια λωρίδα της ανατολικής Πελοποννήσου, από την Κόρινθο ως τη Μονεμβασιά. Κατά τις ίδιες θεωρήσεις, η ενσωμάτωση και τελικά η αφομοίωση των Σλάβων στα νότια Βαλκάνια και ιδίως στον κυρίως ελληνικό χώρο πραγματοποιήθηκε μόνο μετά την αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας, που συντελέστηκε με πολεμικά μέσα, συνοδευόμενα από μετακινήσεις πληθυσμού από τη Μικρά Ασία, στα χρόνια της Ειρήνης της Αθηναίας και ιδίως του Νικηφόρου Α΄ (802-811).

Αυτή η σχηματοποιημένη αντίληψη αναθεωρείται και μέσω της προσεκτικότερης εξέτασης των γραπτών πηγών, αλλά σε μεγάλο βαθμό μέσω των πορισμάτων των αρχαιολογικών ερευνών, δεδομένου ότι τα τελευταία χρόνια πραγματοποιούνται πλέον συστηματικές αρχαιολογικές διερευνήσεις με έμφαση σε αυτή την περίοδο. Η πραγματικότητα φαίνεται πως ήταν πολύ πιο σύνθετη. Τουλάχιστον στο ανατολικότερο και στο νοτιότερο τμήμα της χερσονήσου, οι σλαβικές εγκαταστάσεις μπορούν να γίνουν αντιληπτές ως θύλακες, οι λεγόμενες *σκλαβινίες*, που κατά περιπτώσεις υφίστανται την υπαγωγή σε κάποιο βαθμό στη βυζαντινή εξουσία, ενώ σε άλλες παραμένουν ανεξάρτητες για μεγάλα χρονικά διαστήματα. Αυτές οι *σκλαβινίες* βρίσκονται στο μέσο περιοχών στις οποίες παραμένει ο παλαιός πληθυσμός, έστω και αποδυναμωμένος δημογραφικά, και εν πολλοίς «αγροτοποιημένος», λόγω των γενικότερων δυσμενών συνθηκών που επισημάνθηκαν παραπάνω. Σε μερικά σημεία διατηρούνται κάποιοι από τους θεσμούς παλαιών πόλεων, όπως επίσκοποι, που λειτουργούν ως κέντρα διατήρησης του δεσμού της ευρύτερης περιοχής με το βυζαντινό κράτος. Για τις σχέσεις των Σλάβων με τους κοντινούς πυρήνες του παλαιού πληθυσμού δεν μπορεί να υποστηριχθεί ένα μοντέλο γενικότερης ισχύος σε σχέση με το σύνολο του χώρου και στο όλο χρονικό πλαίσιο που εξετάζεται εδώ. Κατά διαστήματα θα ήταν ομαλές, ενώ άλλοτε δεν θα έλειπαν οι εντάσεις και οι εχθροπραξίες, όπως δείχνει και η ανάγκη των παλαιών κατοίκων για χρήση οχυρωμένων θέσεων και οικισμών-καταφυγίων που παρατηρείται αυτή την εποχή. Μια καλή ένδειξη για το κατά καιρούς μεταβαλλόμενο των σχέσεων Σλάβων-βυζαντινού πληθυσμού δίνουν τα *Θαύματα του Αγίου Δημητρίου* στην περιγραφή των σχετικών με τον «ρήγα» των Ρυγχίνων Περβούνδο (675-77). Οι σχέσεις των Θεσσαλονικέων με τους Ρυγχίνους, και κατ' επέκταση τα άλλα σλαβικά φύλα της ευρύτερης περιοχής, φαίνεται πως ήταν για καιρό ομαλές, μέχρις ότου ο αυτοκράτορας (Κωνσταντίνος Δ΄) διέταξε τη σύλληψη του Περβούνδου, με την υποψία ότι προετοιμαζόταν για εχθροπραξίες. Οι ίδιοι οι Θεσσαλονικείς διαφώνησαν με τη σύλληψή του και αντιπροσωπεία προκρίτων της πόλης συνάντησε τον αυτοκράτορα, από κοινού με προκρίτους της φυλής των Ρυγχίνων, για να ζητήσουν την απελευθέρωσή του. Η μη ικανοποίηση του αιτήματος και, στη συνέχεια, ο θάνατος του Περβούνδου, ενώ προσπαθούσε να δραπετεύσει, προκάλεσαν την έκρηξη πολέμου και την επίθεση των Ρυγχίνων και άλλων σλαβικών φύλων στη Θεσσαλονίκη.⁷⁷

Το ανατολικότερο σημείο στο οποίο πρέπει να είχαν εγκατασταθεί Σλάβοι μπορεί να τοποθετηθεί στη σχετική εγγύτητα της Βιζύης, μάλλον βορειοδυτικά αυτής, όπως προκύπτει από τη μαρτυρία των *Θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου* για την παραμονή του Περβούνδου στη Βιζύη, κατά την απόδρασή του και την προσπάθεια του να φτάσει σε πλησιόχωρα ευρισκόμενους Σλάβους. Βορειότερα, και κατά μήκος της ακτής του Ευξείνου Πόντου μέχρι και τις εκβολές του Δούναβη, οι κυριότερες πόλεις (Μεσημβρία, Αγχίαλος, Βάρνα) είχαν επιβιώσει όπως διαπιστώνεται και από τη συμμετοχή επισκόπων, όπως ο Μεσημβρίας και ο Σωζοπόλεως, στην Έκτη (680/81) και στην Πενθέκτη (692) Οικουμενικές Συνόδους,⁷⁸ αλλά και από τις αναφορές σ' αυτές στα ιστοριογραφικά κείμενα με αφορμή τα γεγονότα της εισβολής των Βουλγάρων (περί το 680). Από την περιγραφή των ίδιων γεγονότων, στην *Χρονογραφία* του Θεοφάνη και στην *Ιστορία Σύντομο* του πατριάρχη Νικηφόρου, που αμφότερες αναπαράγουν επ' αυτών των γεγονότων κοινή πηγή, πιθανότατα χαμένο χρονικό του 8^{ου} αιώνα, προκύπτει ότι τότε το βυζαντινό σύνορο παρέμενε στον Δούναβη, όχι μόνο συμβολικά αλλά και ουσιαστικά, και ότι η παραδουνάβια περιοχή των επαρχιών Σκυθίας και Κάτω Μοισίας ελεγχόταν από τις βυζαντινές αρχές, τουλάχιστον εν μέρει. Σε αντίθετη περίπτωση, άλλωστε, δεν θα υπήρχε λόγος να εκστρατεύσει εκεί ο αυτοκράτορας, όταν έγινε γνωστή η άφιξη των Βουλγάρων του Ασπαρούχ. Ο Θεοφάνης αναφέρει χαρακτηριστικά ότι η περιοχή που κυριεύσαν οι Βούλγαροι «κρατείτο» τότε από Χριστιανούς, ενώ ο Νικηφόρος εξηγεί την απόφαση του Κωνσταντίνου Δ΄ να εκστρατεύσει εναντίον των Βουλγάρων με το που έγινε γνωστή η άφιξή τους στη βόρεια πλευρά των εκβολών του Δούναβη, λόγω της απειλής που αντιπροσώπευαν για τα «πλησιάζοντα τῆς ὑπὸ Ρωμαίων ἀρχῆς χωρία».⁷⁹ Όπως προκύπτει από αρχαιολογικά κυρίως τεκμήρια, πόλεις του κάτω ρου του Δούναβη,

77 Miracles de Saint Démétrius, I, σσ. 230-42.

78 Mansi, Sacrarum conciliorum collectio, τ. XI, στ. 673, 992.

79 Θεοφάνης, Χρονογραφία, σ. 358. Νικηφόρος, Ιστορία Σύντομος, σσ. 90.

όπου διατηρείτο χριστιανικός πληθυσμός στη διάρκεια του 7^{ου} αιώνα μέχρι και τη βουλγαρική κατάκτηση, ήταν η Διονυσόπολις, η Μαρκιανούπολις και το Δορυστόλον.⁸⁰ Η συζήτηση περί της επιβίωσης ή μη της πόλης του Δορυστόλου κατ' αυτούς τους χρόνους είναι άμεσα συνδεδεμένη με το ζήτημα της διατήρησης του βυζαντινού ελέγχου στη νότια όχθη του κάτω ρου του Δούναβη. Από την εύρεση μίας οικίας με ενδείξεις εγκατάλειψης στις αρχές του 7^{ου} αιώνα, τεκμαιρόταν η εγκατάλειψη της πόλης. Από την άλλη όμως, στον χώρο του Δορυστόλου βρέθηκε μολυβδόβουλο του Κωνσταντίνου Δ', που σημαίνει ότι το γράμμα που σφραγιζόταν μ' αυτό στάλθηκε και ανοίχθηκε εκεί και πιθανότατα περιείχε εντολές προς στρατιωτικό αξιωματούχο σχετικές με το γεγονός της άφιξης των Βουλγάρων. Το δεδομένο δίνει μια ένδειξη, έστω μικρή, ότι μπορεί τότε στον χώρο του Δορυστόλου να λειτουργούσε στρατιωτική βάση. Στα ενδότερα των Βαλκανίων, υπάρχουν ενδείξεις για την επιβίωση μικρής χριστιανικής κοινότητας στη Σερδική, η πόλη όμως δεν φαίνεται να διατηρείτο κάτω από οποιαδήποτε μορφή ελέγχου των βυζαντινών αρχών.⁸¹

Στην περιοχή που κυριεύσαν οι Βούλγαροι, μετά τη νίκη τους επί των δυνάμεων του Κωνσταντίνου Δ' (681) και τη συνθήκη ειρήνης που ακολούθησε, και η οποία εκτεινόταν από τον Δούναβη μέχρι τον Αίμο (οι βυζαντινές επαρχίες Σκυθίας και Κάτω Μοισίας), ήταν ήδη εγκατεστημένα σλαβικά φύλα, οι Σεβέρες και οι λεγόμενες Επτά Γενεές, τα οποία οι Βούλγαροι υπέταξαν και μετεγκατάστησαν, τους Σεβέρες περί την κλεισούρα Βερεγάβων, στο σύνορο με τη βυζαντινή επικράτεια, στη νότια πλευρά του Αίμου, και τις Επτά Γενεές δυτικότερα, στο σύνορο με τους Αβάρους, προφανώς εκεί που οι βορειοδυτικές υπώρειες του Αίμου συναντούν τον Δούναβη στις λεγόμενες Σιδηρές Πύλες. Η κατάληψη των βορειοανατολικών Βαλκανίων από τους Βουλγάρους οδήγησε τις βυζαντινές αρχές στη συγκρότηση μιας σειράς μεθοριακών φρουριών κατά μήκος της νότιας πλευράς του Αίμου. Και στα νότια όμως αυτού του συνόρου, στον ευρύτερο χώρο της Θράκης υπήρχαν σλαβικοί θύλακες, αρχικά ανεξάρτητοι και εκτός του όποιου βυζαντινού ελέγχου, οι οποίοι θα πρέπει να ήταν και ο στόχος της εκστρατείας του Κωνσταντα Β' κατά «της Σκλαβινίας» το 657,⁸² στην παλαιότερη περίπτωση που αυτοκράτορας του 7^{ου} αιώνα φέρεται να ασχολείται σοβαρά με το θέμα της σλαβικής παρουσίας στα Βαλκάνια. Με αυτή την εκστρατεία του Κωνσταντα Β' πρέπει να συνδέεται και η παρουσία λίγα χρόνια αργότερα, το 664, 5000 Σλάβων μεταξύ των βυζαντινών δυνάμεων στη Μικρά Ασία, οι οποίοι όμως αυτομόλησαν στους Άραβες, όπως παραδίδεται.⁸³ Προφανώς επρόκειτο για Σλάβους που αιχμαλωτίστηκαν στη διάρκεια αυτής της εκστρατείας του Κωνσταντα Β', και στη συνέχεια συμφωνήθηκε η κατάταξή τους ως ιδιαίτερης μονάδας στο βυζαντινό στράτευμα.

Ανάλογα δεδομένα παρουσιάζει και η επόμενη εκστρατεία βυζαντινού αυτοκράτορα, του Ιουστινιανού Β', το 688, με στόχο ταυτόχρονα και τους Βουλγάρους και τους Σλάβους της Θράκης, ίσως και της ανατολικής Μακεδονίας. Στη διάρκεια αυτής της εκστρατείας, ο αυτοκράτορας έφτασε μέχρι τη Θεσσαλονίκη,⁸⁴ όπως διαπιστώνεται και από επιγραφή που μνημονεύει την άφιξή του στην πόλη. Πιθανότατα στη διάρκεια αυτών των γεγονότων, ο Ιουστινιανός Β' εγκατέστησε κάποιους Σκύθες, όπως δηλώνονται στο *Περί Θεμάτων*, στις κλεισούρες του Στρυμόνα, επιφορτισμένους με τη φρούρησή τους απέναντι στο ενδεχόμενο βουλγαρικών επιδρομών, αλλά προφανώς και για την εξασφάλιση του καλύτερου ελέγχου της περιοχής. Η γενικόλογη ονομασία Σκύθες, δηλώνει στις βυζαντινές πηγές τους ασιατικούς νομαδικούς λαούς, και προφανώς τέτοια ήταν και η καταγωγή αυτών των Σκυθών, που η περαιτέρω εθνοτική τους ταύτιση μένει απροσδιόριστη. Έτσι, σε έναν συγκεκριμένο χώρο, αυτόν της περιοχής του Στρυμόνα, βλέπουμε να συνυπάρχουν Σλάβοι, οι λεγόμενοι Στρυμωνίται, ένα έπηλο στοιχείο υπό τον βυζαντινό έλεγχο, οι Σκύθες, αλλά και ένα κέντρο διατήρησης βυζαντινών θεσμών, η Αμφίπολις, της οποίας ο επίσκοπος, Ανδρέας, υπογράφει τα πρακτικά της Έκτης Οικουμενικής Συνόδου.⁸⁵ Η παρουσία επισκόπου στην Αμφίπολη έχει υποστηριχθεί ότι συνδεόταν και με τις απαρχές ενός πιθανολογούμενου εκχριστιανισμού των Στρυμωνιτών Σλάβων,⁸⁶ γενικότερα όμως η διατήρηση της πόλης, υπό κάποια μορφή, που τεκμαίρεται από την παρουσία του επισκόπου, θα λειτουργούσε ως σημείο αναφοράς για τον παλαιότερο βυζαντινό πληθυσμό που παρέμενε στην περιοχή. Γενικότερα, η επιβίωση κάποιων πόλεων που διατηρούσαν τον επίσκοπό τους, εξασφάλιζε την ύπαρξη ανά περιοχές κάποιων επίκεντρων συνεχόμενης άσκησης της επιρροής των βυζαντινών αρχών. Μια σχετικά μεγάλη συγκέντρωση επισκόπων, που μετείχαν στην Έκτη και στην Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδο (680/81 και 692 αντίστοιχα), εντοπίζεται στη Θράκη (οι επίσκοποι Ηράκλειας,

80 Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria*, σσ. 58.

81 Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria*, σσ. 55.

82 Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σσ. 347.

83 Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σσ. 348.

84 Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σσ. 364. Νικηφόρος, *Ιστορία Σύντομος*, σσ. 92.

85 Mansi, *Sacrarum conciliorum collectio*, τ. XI, σσ. 993.

86 Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Μ. (1993) *Σλαβικές εγκαταστάσεις στη μεσαιωνική Ελλάδα*. Γενική επισκόπηση, Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν σσ. 55.

Συλημβρίας, Βιζύης, Ουζούσης)⁸⁷. Στη συνέχεια, και στην ενδιάμεση περιοχή μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Θεσσαλονίκης, εντοπίζονται οι επίσκοποι Αίνου, Αναστασιοπόλεως, Φιλίππων, Αμφιπόλεως και φυσικά ο αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης.⁸⁸ Από βορειότερες της Θεσσαλονίκης περιοχές δηλώνεται η ύπαρξη του επισκόπου Στόβων μόνο,⁸⁹ ενώ από την κεντρική και νότιο Ελλάδα στις δύο συνόδους μετείχαν ο Αθηνών και τρεις επίσκοποι της Πελοποννήσου, ο Κορίνθου, ο Άργους, και ο Λακεδαίμονας.⁹⁰ Τελευταίος επίσκοπος από τα Βαλκάνια που δηλώνεται μεταξύ των μετεχόντων στις δύο συνόδους είναι ο Δυρραχίου.⁹¹ Οπωσδήποτε όμως, αυτοί οι επίσκοποι που μετείχαν σε μία από τις δύο συνόδους ή και στις δύο δεν θα ήταν οι μόνοι που υφίσταντο τότε στον βαλκανικό χώρο. Και άλλες πόλεις που είχαν επιβιώσει, όπως π.χ. η Νικόπολις, οπωσδήποτε θα διατηρούσαν τους επισκόπους τους, που όμως δεν μετείχαν σε αυτές τις συνόδους. Παρατηρούμε ότι οι συμμετοχές μειώνονται όσο απομακρυνόμαστε από τον άξονα Κωνσταντινούπολης–Θεσσαλονίκης, κάτι που εξηγείται από την πιθανώς μεγαλύτερη δυσκολία μετάβασης. Σε σχέση με την ερμηνεία της ύπαρξης αυτών των επισκόπων ως επιβίωσης σε κάποια μορφή των αντίστοιχων πόλεων και του κυριότερου πλέον θεσμού τους, έχει διατυπωθεί η επιφύλαξη ότι οι επίσκοποι αυτοί μπορεί να μην έδρευαν πραγματικά στα μέρη που δηλώνει ο τίτλος τους, αλλά να ήταν ουσιαστικά τιτουλάριοι. Αυτή η επιφύλαξη θεωρούμε ότι δεν έχει κάποια βάση, διότι σε μία τέτοια περίπτωση οι επίσκοποι με τίτλους βαλκανικών πόλεων θα ήταν πολύ περισσότεροι⁹² και δεν θα έλειπαν μεταξύ αυτών οι κάτοχοι του επισκοπικού τίτλου σημαντικών άλλοτε πόλεων, όπως της Σερδικής ή της Ναϊσσοῦ. Η διατήρηση αυτών των επισκοπών, που όπως προαναφέρθηκε δεν θα ήταν οι μόνες στα Βαλκάνια, δείχνει ότι ο πληθυσμός των αντίστοιχων παλαιών πόλεων, αν και μειωμένος αριθμητικά εξακολουθούσε να ζει συγκροτημένα σε κοινό τόπο, ακόμη και αν αυτός δεν ταυτίζεται πάντα με τη θέση της πρωτοβυζαντινής πόλης, π.χ. συζητήθηκε παραπάνω η πιθανότητα ο πληθυσμός της Πάτρας, μαζί και ο επίσκοπος, να είχαν όντως μετοικήσει στην περιοχή του Ρηγίου για κάποιο διάστημα στη διάρκεια του 7^{ου} αιώνα ή η περίπτωση ο επίσκοπος Λακεδαίμονας να έδρευε στη Μονεμβασία, αν επίσης έχει κάποια βάση η πληροφορία του *Περί κτίσεως της Μονεμβασίας Χρονικού*, ότι η πόλη ιδρύθηκε από μετοικεσία κατοίκων της Σπάρτης.

Κατά την εκστρατεία του 688, ο Ιουστινιανός Β΄ εφήρμοσε την πολιτική της μετεγκατάστασης σλαβικού πληθυσμού στη Μ. Ασία, που είδαμε ότι είχε εγκαινιάσει ο Κώνστας Β΄, σε μεγαλύτερη κλίμακα. Οι Σλάβοι, που προφανώς μεταφέρθηκαν από περιοχές της Θράκης, εγκαταστάθηκαν στη Βιθυνία, στην περιοχή της Λευκάτης κοντά στη Νικομήδεια, και οι μάχιμοι άνδρες μεταξύ αυτών συγκρότησαν ιδιαίτερη μονάδα του βυζαντινού στρατεύματος, με επικεφαλής τον προερχόμενο από αυτούς Νέβουλο, στην οποία δόθηκε η πομπώδης ονομασία «περιούσιος λαός». Οι υψηλές προσδοκίες όμως, που φαίνεται πως είχε ο αυτοκράτορας από αυτούς, δεν επαληθεύτηκαν, αφού και αυτοί, όπως και η αντίστοιχη μονάδα που είχε συγκροτήσει ο Κώνστας Β΄, αποσκίρτησαν στους Άραβες, ενέργεια την οποία εκδικήθηκε σκληρά ο Ιουστινιανός διατάζοντας τον φόνο των γυναικόπαιδων και γενικά των αμάχων που παρέμεναν στην Βιθυνία.⁹³ Από τη διατύπωση του Θεοφάνη και του πατριάρχη Νικηφόρου ο αριθμός των μαχίμων ανδρών του «περιούσιου λαού» παρουσιάζεται να ανέρχεται στις 30000, ένα υπερβολικό και εξωπραγματικό νούμερο. Ακόμη και αν λάβουμε υπόψη ότι οι Σλάβοι πιθανώς δεν είχαν ξεπεράσει ακόμη το επίπεδο της «μηχανικής συνεκτικότητας», κατά την κοινωνιολογία του Durkheim, που χαρακτηρίζεται από την έλλειψη διακριτών επαγγελματικών ρόλων μεταξύ των μελών μιας κοινωνίας,⁹⁴ και στην οποία το σύνολο των δυνάμενων να φέρουν όπλο ανδρών είναι και πολεμιστές, σε κάθε μάχιμο άνδρα θα αντιστοιχούσαν κατά προσέγγιση τέσσερις με πέντε αμάχους, κυρίως γυναικόπαιδα, οπότε ο όλος πληθυσμός θα ανερχόταν περί τις 150000, αριθμός υπερβολικά υψηλός, δεδομένου, εκτός των άλλων, ότι και μετά από αυτήν τη μετοικεσία παρέμενε στη Θράκη υπολογίσιμος σλαβικός πληθυσμός. Ο αριθμός των 30000 είναι λογικότερο να θεωρήσουμε ότι υπονοεί το σύνολο του πληθυσμού αυτών των Σλάβων, οπότε οι μάχιμοι άνδρες θα πρέπει να ανέρχονταν σε 6000 – 7000 το πολύ, αν και ακόμη και έτσι, το μέγεθος που δίνουν οι χρονογράφοι είναι μάλλον υψηλότερο του πραγματικού, όπως τεκμαίρουμε από το γεγονός ότι όλος αυτός ο πληθυσμός ήταν συγκεντρωμένος σε μία μόνο τοποθεσία, τη Λευκάτη.

Δυτικότερα της Θράκης, στον χώρο της νότιας Μακεδονίας, τα γνωστά σλαβικά φύλα που είχαν εγκατασταθεί

87 Mansi, *Sacrarum conciliorum collectio*, τ. XI, στ. 669, 673, 989, 992.

88 Mansi, *Sacrarum conciliorum collectio*, τ. XI, στ. 669, 676, 989, 992, 993.

89 Mansi, *Sacrarum conciliorum collectio*, τ. XI, στ. 673, 993.

90 Mansi, *Sacrarum conciliorum collectio*, τ. XI, στ. 669, 672-73, 673, 989.

91 Mansi, *Sacrarum conciliorum collectio*, τ. XI, στ. 989.

92 Η παρατήρηση αυτή ανήκει στον φοιτητή μου και συνάδελφο κ. Κωνσταντίνο Γούναρη, τον οποίο και ευχαριστώ για τις γόνιμες συζητήσεις που είχαμε επί του θέματος.

93 Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σσ. 365-66. Νικηφόρος, *Ιστορία Σύντομος*, σσ. 92-94.

94 Παπούλια, *Πολυμερισμός*, σσ. 58, 117.

στην περιοχή φαίνεται ότι από νωρίς βρίσκονταν σε μια σχέση υπαγωγής στη βυζαντινή εξουσία. Από τις αναφορές των *Θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου*, διαπιστώνεται ότι το σλαβικό φύλων των Ρυγγίνων, βρισκόταν τη δεκαετία του 670 σε ένα καθεστώς που επιτρέπει να το χαρακτηρίσουμε αν όχι υποταγμένο, τουλάχιστον υπόσπονδο. Για τον αρχηγό των Ρυγγίνων, Περβούνδο, παραδίδεται ότι διέμενε συχνά στη Θεσσαλονίκη, μιλούσε ελληνικά και φορούσε βυζαντινά ενδύματα. Όταν έφτασαν στον αυτοκράτορα πληροφορίες ότι προετοιμάζε εχθροπραξίες κατά των Βυζαντινών, κλήθηκε με κάποια αφορμή στην Κωνσταντινούπολη, όπου και συνελήφθη. Όταν μετά την ανεπιτυχή απόδρασή του εκτελέστηκε, οι Ρυγγίνοι και τα άλλα σλαβικά φύλα της περιοχής συνασπίστηκαν και επιτέθηκαν στη Θεσσαλονίκη.⁹⁵ Από την όλη περιγραφή της σχέσης του Περβούνδου με τον βυζαντινό αυτοκράτορα γίνεται αντιληπτό ότι υφίστατο μια μορφή υπαγωγής του στη βυζαντινή εξουσία, αν και η ευκολία και αμεσότητα με την οποία οι Σλάβοι της ευρύτερης περιοχής προβαίνουν σε εχθροπραξίες κατά της Θεσσαλονίκης δείχνει ότι ο έλεγχος του βυζαντινού κράτους σ' αυτούς δεν θα ήταν ισχυρός. Μερικά χρόνια αργότερα, μάλλον τη δεκαετία του 680, όταν έφτασαν στην περιοχή της Θεσσαλονίκης οι Σερμησιάνοι μαζί με Βουλγάρους, υπό τους Κούβερ και Μαύρο,⁹⁶ οι Δρογουβίτες επιφορτίστηκαν κατ' εντολή του αυτοκράτορα να τους χορηγήσουν προμήθειες,⁹⁷ στοιχείο που δείχνει άμεσα την υπαγωγή τους στη βυζαντινή εξουσία.

Το βορειότερο σημείο στον μακεδονικό χώρο στο οποίο μαρτυρείται διατήρηση κάποιας βυζαντινής αρχής είναι οι Στόβοι, που ο επίσκοπος της εναπομείνουσας πόλης μετείχε στην Έκτη και στην Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδο. Βορειότερα, στα κεντρικά και βόρεια Βαλκάνια, που άλλοτε περιλαμβάνονταν στη διοίκηση Δακίας, φαίνεται ότι πράγματι, από τη βασιλεία του Ηρακλείου και εξής, δεν διατηρείτο καμία μορφή βυζαντινού ελέγχου. Εν μέρει μάλιστα, η επικράτεια των Αβάρων είχε επεκταθεί και νότια της γραμμής Δούναβη-Σάβου. Πέραν αυτής, στο λοιπό των βόρειων, κεντρικών και βορειοδυτικών Βαλκανίων, τα διάφορα σλαβικά φύλα φαίνεται πως κατά το μεγαλύτερο μέρος του 7^{ου} και 8^{ου} αιώνα τελούσαν υπό πλήρη ανεξαρτησία, ενώ οι διατηρούμενοι πυρήνες του παλαιού πληθυσμού δεν υφίσταντο τον έλεγχο των βυζαντινών αρχών. Μόνο στις δαλματικές ακτές οι πόλεις που επιβίωναν, υπό πλήρη αυτονομία, αναγνώριζαν μια τυπική επικυριαρχία του βυζαντινού αυτοκράτορα. Είναι επίσης αμφίβολο αν υπήρχε χερσαία επικοινωνία μεταξύ της Θεσσαλονίκης ή των Στόβων και του Δυρραχίου, δεδομένου ότι όλες οι μαρτυρίες της εποχής οι σχετικές με μετακινήσεις μεταξύ Βυζαντίου και Δύσης, αναφέρονται σε θαλάσσιες διαδρομές και σε περίπλου της Πελοποννήσου.

Για τη χερσαία επικοινωνία μεταξύ Θεσσαλονίκης και νοτιότερων περιοχών δεν μπορεί να υποστηριχθεί με ασφάλεια αν διεξαγόταν απρόσκοπτα και η παρουσία σλαβικών θυλάκων σε διάφορες περιοχές μπορεί να δημιουργούσε κατά καιρούς προβλήματα. Η μόνη σχετική μαρτυρία παρέχεται από τα *Θαύματα του Αγίου Δημητρίου*, που παραδίδουν την ιστορία του Κυπριανού, επισκόπου στην Αφρική, ο οποίος ταξιδεύοντας με πλοίο προς τη Θεσσαλονίκη πιάστηκε αιχμάλωτος Σλάβων, ενώ το πλοίο στο οποίο επέβαινε διέπλεε τις ελληνικές ακτές. Η διήγηση αυτή δεν ανήκει στην δεύτερη συλλογή *Θαυμάτων*, του ανώνυμου συγγραφέως και θεωρείται μεταγενέστερη προσθήκη, οι περιγραφές της όμως μπορούν να ενταχθούν στο ιστορικό πλαίσιο του προχωρημένου 7^{ου} αιώνα, οπότε και θα πρέπει να χρονολογηθεί ο πραγματολογικός πυρήνας αυτής, εφόσον η αραβική κατάκτηση του εξαρχάτου της Καρχηδόνας, που ολοκληρώθηκε προς τα τέλη του 7^{ου} αιώνα, δίνει ένα σαφές *terminus ante quem*. Ο επίσκοπος φέρεται ότι κατάφερε να αποδράσει με τη βοήθεια του Αγίου και μετά από χερσαία διαδρομή οκτώ ημερών, από έρημους τόπους και στη διάρκεια της νύχτας με τη συνοδεία του Αγίου, όπως παραδίδεται, να φτάσει στη Θεσσαλονίκη.⁹⁸ Θεωρώντας ότι η μέση απόσταση που μπορεί να διανύσει πεζός ένας άνθρωπος σε μία ημέρα είναι περί τα τριάντα χιλιόμετρα, μπορούμε να τοποθετήσουμε το σημείο σύλληψης και κράτησής του σε μια απόσταση περί τα 240-250 χιλιόμετρα νότια της Θεσσαλονίκης. Ο Κυπριανός είναι πιθανόν ότι είχε αιχμαλωτισθεί από τους Βελεγεζίτες της Μαγνησίας, για τους οποίους παραδίδεται ότι παλαιότερα και αυτοί μαζί με άλλα σλαβικά φύλα είχαν πραγματοποιήσει και θαλάσσιες επιδρομές με μονόξυλα. Αν ληφθούν υπόψη οι πληροφορίες της διήγησης αυτής κατά γράμμα, τότε μπορεί να θεωρηθεί ότι η χερσαία επικοινωνία μεταξύ διαφορετικών περιοχών της κεντρικής και νότιας Ελλάδας, και μεταξύ αυτών και της Θεσσαλονίκης, δεν ήταν πάντα εφικτή λόγω της παρεμβολής σλαβικών θυλάκων και των κατά καιρούς εχθρικών διαθέσεων των κατοίκων τους.

Γενικότερα, οι Σλάβοι που είχαν εγκατασταθεί στην κεντρική και νότια Ελλάδα και στην Πελοπόννησο φαίνεται πως δεν υφίσταντο τον έλεγχο του βυζαντινού κράτους, τουλάχιστον στον βαθμό που διαπιστώνεται ότι υφίστατο αυτός για τα σλαβικά φύλα της Μακεδονίας στο δεύτερο μισό του 7^{ου} αιώνα. Η συμφωνία των

95 Miracles de Saint Démétrius, I, σσ. 230-39.

96 Δες περισσότερα παρακάτω, κεφ. 3.

97 Miracles de Saint Démétrius, I, σσ. 289-90.

98 Miracles de Saint Démétrius, I, σσ. 307-10.

Βελεγεζιτών της Μαγνησίας με τις αρχές της Θεσσαλονίκης να προμηθεύσουν με σιτάρι την τελευταία, όταν κατά τα γεγονότα του Περβούνδου υφίστατο πολιορκία και αποκλεισμό από τα εξεγερθέντα πλησιόχωρά της σλαβικά φύλα, είναι ένα παράδειγμα των όρων υπό τους οποίους θα είχε επιτευχθεί η συνύπαρξη των Σλάβων με τους πυρήνες του βυζαντινού πληθυσμού, που όπως φαίνεται περιελάμβαναν τις ανταλλαγές και το εμπόριο. Από την άλλη, από τα συμφοραζόμενα της σχετικής διήγησης προκύπτει η ανεξαρτησία των Βελεγεζιτών και η επιφυλακτικότητα των Θεσσαλονικέων απέναντι στο ενδεχόμενο εχθρικής τροπής και αυτών. Σε σχέση με την Ήπειρο, παρά την μεγάλη συγκέντρωση σλαβικών τοπωνυμίων και την πιθανολογούμενη εγκατάσταση του φύλου των Βαϊουνιτών εκεί, η πρόσφατη συνολική αρχαιολογική διερεύνηση της περιοχής από την Μυρτώ Βέικου δείχνει ότι, πέραν της δεδομένης επιβίωσης της Νικόπολης, έστω και συρρικνωμένης, η παρουσία του παλαιού βυζαντινού πληθυσμού τεκμηριώνεται αρχαιολογικά σε πολλά σημεία κατά τους 7^ο και 8^ο αιώνες, όπου εντοπίζονται κατάλοιπα κατοίκησης, χρήση παλαιότερων ναών και ανέγερση νέων, έστω και ελάχιστων, βιοτεχνικές δραστηριότητες, αλλά και χρήση οχυρώσεων, όπως και οικισμοί-καταφύγια.⁹⁹ Στο *Περί Θεμάτων* του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου αναφέρεται, επίσης, ότι στην ευρύτερη περιοχή της Νικόπολης είχαν εγκατασταθεί κάποιοι από τους Μαρδαίτες, χριστιανική πολεμική φυλή της Συρίας, που δεν είχε υποταχθεί στους Άραβες, και τους οποίους ο Ιουστινιανός Β΄ δέχθηκε να μετεγκατασταθούν στη βυζαντινή επικράτεια, και στη συνέχεια στρατολόγησε στα ναυτικά θέματα. Η παρουσία τους στην περιοχή της Νικόπολης οπωσδήποτε θα ενίσχυσε περαιτέρω τον βυζαντινό έλεγχο της περιοχής.

Τελικά, η εικόνα που προκύπτει για τον χώρο των νοτίων Βαλκανίων είναι ότι οι Σλάβοι δεν ήταν ιδιαίτερα πολυπληθείς και σαφώς λιγότεροι σε σύγκριση με τις βόρειες περιοχές των Βαλκανίων. Οι χώροι εγκατάστασής τους, οι λεγόμενες *σκλαβινίες* έχουν τον χαρακτήρα θυλάκων στην όλη περιοχή εν τω μέσω περιοχών όπου διατηρήθηκε ο παλιός πληθυσμός, παρά το αντίθετο. Δεδομένου ότι ο σκοπός ίδρυσης των δύο πρώτων βυζαντινών θεμάτων στον βαλκανικό χώρο, των θεμάτων Θράκης και Ελλάδος, ήταν άλλος και όχι η αντιμετώπιση των Σλάβων, τεκμαίρουμε ότι δεν εκτιμώντο ως σοβαρός στρατιωτικός κίνδυνος από τη βυζαντινή ηγεσία και στον βαθμό που κατά καιρούς προέβαιναν σε εχθροπραξίες αυτές ήταν δευτερεύοντα γεγονότα, τα οποία λανθάνουν της προσοχής των ιστοριογραφικών πηγών, και αντιμετωπιζόνταν κατά τόπους με τοπικά μέσα. Οι βυζαντινές αρχές μπόρεσαν να διατηρήσουν υπό έλεγχο τη μεγάλης στρατηγικής σημασίας κεντρική ζώνη Κωνσταντινούπολης–Θεσσαλονίκης, επιβάλλοντας από νωρίς την επικυριαρχία τους στα σλαβικά φύλα που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή, δεδομένο που επέτρεψε αργότερα, επί Ειρήνης της Αθηναίας και Νικηφόρου Α΄ την πλήρη ανασυγκρότηση της βυζαντινής κρατικής κυριαρχίας και νοτιότερα της ζώνης αυτής και γενικότερα στα νότια Βαλκάνια.

Η αποκατάσταση της συγκεντρωτικής και συνεκτικής βυζαντινής διοίκησης στο νότιο μέρος της βαλκανικής χερσονήσου ξεκινά την περίοδο που η αυτοκράτειρα Ειρήνη η Αθηναία (780-802) επιτόπευε τον ανήλικο γιο της Κωνσταντίνο ΣΤ΄. Την έναρξη της διαδικασίας αποκατάστασης της βυζαντινής κυριαρχίας σηματοδοτεί η εκστρατεία του ευνούχου Σταυράκιου, από τους βασικότερους συνεργάτες της αυτοκράτειρας, εναντίον των σκλαβινίων της Μακεδονίας και στη συνέχεια της κεντρικής και νότιας Ελλάδας το 782/83, οι οποίες και υποτάχτηκαν πλήρως.¹⁰⁰ Η απόφαση της Ειρήνης για την ανάληψη πολεμικών μέτρων εναντίον αυτών των σλαβικών πληθυσμών δεν είναι άσχετη με την καταγωγή της από την Αθήνα, από την οποία και θα απέρρεε η προφανής επιθυμία της για την επανενσωμάτωση του ευρύτερου ελλαδικού χώρου στη βυζαντινή επικράτεια. Στη συνέχεια ο Σταυράκιος προχώρησε στην Πελοπόννησο και έπληξε και τους εκεί Σλάβους, αν και από τη διατύπωση του Θεοφάνη γίνεται αντιληπτό ότι οι τελευταίοι δεν υποτάχτηκαν σε αυτή τη φάση.¹⁰¹ Στο εξής οι σκλαβινίες εντάσσονται οργανικά στη βυζαντινή επαρχιακή διοίκηση, στα *θέματα*, και οι «άρχοντες» τους, όπως ονομάζονται, είναι πλέον βυζαντινοί αξιωματούχοι. Σε πρώτο στάδιο αυτής της ενσωμάτωσης, οι άρχοντες των σκλαβινιών παραμένουν Σλάβοι, όπως δείχνει το παράδειγμα του Ακάμηρου, διοικητή των Βερζιτών Σλάβων της κεντρικής Ελλάδας, που αργότερα, όταν πλέον η Ειρήνη κυβερνούσε μόνη έχοντας τυφλώσει τον Κωνσταντίνο ΣΤ΄, αναμείχθηκε σε συνομοσία εναντίον της το έτος 799 και επιχείρησε να ελευθερώσει τους αδερφούς του προηγούμενου αυτοκράτορα Λέοντα Δ΄, που κρατούνταν στην Αθήνα.¹⁰² Αργότερα οι άρχοντες των σκλαβινιών μπορούσαν πλέον να μην είναι καν Σλάβοι οι ίδιοι, όπως δείχνει το παράδειγμα του Θεσσαλονικέα πατέρα των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου, που είχε υπάρξει διοικητής σκλαβινίας στην ευρύτερη περιοχή της

99 Veikou, M. (2012) *Byzantine Epirus: A Topography of Transformation. Settlements of the Seventh – Twelfth Centuries in Southern Epirus and Aetoloacarnania, Greece*, Leiden: Brill [The Medieval Mediterranean, 95].

100 Θεοφάνης, Χρονολογία, σσ. 456-57.

101 Θεοφάνης, Χρονολογία, σσ. 457.

102 Θεοφάνης, Χρονολογία, σσ. 473-74.

Θεσσαλονίκης, όπως και ο ίδιος ο Μεθόδιος αργότερα. Η υποταγή των Σλάβων και της Πελοποννήσου φαίνεται πως πραγματοποιήθηκε σε ολίγον μεταγενέστερο χρόνο, κατά τη βασιλεία του Νικηφόρου Α΄ (802-11), όπως αναφέρεται και στο *Περί κτίσεως της Μονεμβασίας Χρονικόν*.¹⁰³

Ακολουθώντας μία πολιτική ανασυγκρότησης της βυζαντινής κυριαρχίας στον βαλκανικό χώρο, η Ειρήνη και ο επόμενος αυτοκράτορας, Νικηφόρος Α΄, επανοίκισαν παλαιές πόλεις, που είχαν είτε ερημωθεί είτε συρρικνωθεί και χάσει την σημασία τους. Για την Ειρήνη παραδίδεται ότι επανίδρυσε την Βερόη (σημ. Stara Zagora) βαθιά στη βαλκανική ενδοχώρα και κοντά στα σύνορα με το πρωτο-βουλγαρικό κράτος, η οποία μάλιστα έλαβε την ονομασία Ειρηνούπολις. Στη διάρκεια της βασιλείας αυτών των αυτοκρατόρων πρέπει να επανοικίστηκε και η Σερδική, η οποία όταν καταλήφθηκε από τους Βουλγάρους του Κρούμμου το 809 συνιστούσε ιδιαίτερα σημαντικό κέντρο. Για να ενισχύσει τον έλεγχο των βαλκανικών εδαφών, ο Νικηφόρος Α΄ εφάρμοσε σε μεγάλη κλίμακα την πολιτική των αναγκαστικών μετακινήσεων πληθυσμού, μεταφέροντας πληθυσμό που δεν ενέπνεε εμπιστοσύνη, ιδίως σλαβικό από τα Βαλκάνια, σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας και μεταφέροντας στα Βαλκάνια πληθυσμό από αυτές, ελληνικό και αρμενικό. Έτσι οι σκλαβινίες του ελληνικού χώρου αποδυναμώθηκαν και οι Σλάβοι βρέθηκαν στο μέσο πληθυσμών που σταδιακά θα τους αφομοίωναν.

Την διοικητική ενσωμάτωση, που περιγράφηκε παραπάνω, ακολούθησε η αφομοίωση των σλαβικών πληθυσμών, που συνίσταται από δύο παραμέτρους, τον εκχριστιανισμό και τον γλωσσικό εξελληνισμό. Επρόκειτο για μια μακρά διαδικασία, όχι απαραίτητα επιβληθείσα από τα πάνω, που κατά περιπτώσεις και κατά περιοχές είχε σε κάποιο βαθμό ξεκινήσει ήδη από τον 7^ο αιώνα, όπως δείχνουν οι αναφορές των *Θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου* για τον Περβούνδο, τον αρχηγό των Ρυγγίνων Σλάβων, και οπωσδήποτε εντάθηκε μετά τις βοηθητικές προς τούτο πολιτικές του Νικηφόρου Α΄. Στα *Τακτικά* του Λέοντος ΣΤ΄ η επιτυχής εφαρμογή μιας σχετικής πολιτικής πιστώνεται στον Βασίλειο Α΄ (867-886), για τον οποίο δηλώνεται χαρακτηριστικά: «τους Σλάβους *γραικώσας*».¹⁰⁴ Οπωσδήποτε είναι υπερβολική η σύνδεση αυτής της εξέλιξης με έναν μόνο αυτοκράτορα και τις πολιτικές του. Ουσιαστικά, ο Λέων ΣΤ΄ προκειμένου να εξυμνήσει τον πατέρα (;;;) και προκάτοχό του, του αποδίδει εκτός των άλλων και μία εξέλιξη που συνέβη σε μεγαλύτερο βάθος χρόνου. Γεγονός είναι ότι μέχρι τον 10^ο αιώνα δεν πρέπει να διατηρείτο διακριτή εθνοτική παρουσία Σλάβων στον κυρίως ελληνικό χώρο. Εξαιρεση εντοπίζεται στις βορειότερες περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης, όπου λόγω της γειτνίασης με το βουλγαρικό κράτος, που την ίδια εποχή είχε πλέον εκσλαβιστεί, και των κατά διαστήματα συμπεριλήψεων μεγάλο μέρος των περιοχών αυτών σε αυτό, ο σλαβικός πληθυσμός διατήρησε τα εθνοτικά χαρακτηριστικά του. Μία άλλη αξιοσημείωτη εξαιρεση εντοπίζεται στη Λακωνία, όπου τα σλαβικά φύλα των Μηλιγγών και Εζεριτών είχαν αποφύγει την αφομοίωση και διατήρησε τα σλαβικά χαρακτηριστικά τους μέχρι μία εξαιρετικά όψιμη περίοδο, όπως διαπιστώνεται από τις αναφορές των *Χρονικών του Μορέως*, του 13^{ου}-14^{ου} αιώνα, αλλά και από συγγραφείς και κείμενα του 15^{ου} αιώνα, όπως ο Κανανός Λάσκαρις και η *Επιδημία Μάζαρι εις Αδιν*.

103 Chronique de Monemvasie, σσ. 10.

104 MPG, CVII, στ. 969.

Κεφ. 3. Το πρωτο-βουλγαρικό κράτος

Η εγκατάσταση των Βουλγάρων στα βορειοανατολικά Βαλκάνια συνιστά το δεύτερο μεγάλο μεταναστευτικό γεγονός που συμβαίνει στα Βαλκάνια τον 7^ο αιώνα, αν και σε μικρότερη κλίμακα σε σύγκριση με την κάθοδο των Σλάβων περί τα εξήντα χρόνια νωρίτερα. Αν και οι μακροπρόθεσμες συνέπειες για την ιστορία του βαλκανικού χώρου από την εγκατάσταση των Σλάβων ήταν αναμφισβήτητα μεγαλύτερες, στη σύγχρονή της περίοδο η έλευση των Βουλγάρων εκτιμήθηκε ως σημαντικότερο γεγονός, τουλάχιστον από τη σκοπιά των Βυζαντινών. Ο λόγος ήταν ότι οι Σλάβοι, χωρισμένοι σε φυλές, χωρίς αναπτυγμένη κοινωνικο-πολιτική οργάνωση, κατέλαβαν μια σειρά από θύλακες, που διατηρούσαν την αυτονομία τους σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, δεν συγκρότησαν όμως κράτος που θα αμφισβητούσε και τυπικά τη βυζαντινή κυριαρχία. Οι Βούλγαροι από την άλλη, ως νομαδικός λαός, διέθεταν ήδη οργανωμένες δομές εξουσίας, επικεντρωμένες στο πρόσωπο του μονάρχη, και με το που κυριεύσαν τις παραδουνάβιες βυζαντινές επαρχίες Σκυθίας και Κάτω Μοισίας, ουσιαστικά άρχισε να υφίσταται εκεί το κράτος τους, γεγονός που θεωρήθηκε ως σοβαρό πλήγμα για το γόητρο της «βασιλείας των Ρωμαίων».

Οι Βούλγαροι, που μαρτυρούνται στις πηγές από τον 5^ο μ.Χ. αιώνα, και ιδίως το τμήμα τους που εγκαθίσταται στα βορειοανατολικά Βαλκάνια περί το 680, είναι σωστότερο να χαρακτηρίζονται ως Πρωτο-Βούλγαροι, για να διακρίνονται από τους μετέπειτα Βουλγάρους, έναν σλαβικό λαό που η εθνογένεσή του συντελέστηκε στη διάρκεια του 9^{ου} κυρίως αιώνα, μέσα από τον εκσλαβισμό των Πρωτο-Βουλγάρων, δευτερευόντως και μέσω της ενοποιητικής δυναμικής που επέφερε ο εκχριστιανισμός. Οι Πρωτο-Βούλγαροι δηλαδή ήταν αυτοί που ίδρυσαν το βουλγαρικό κράτος στα Βαλκάνια, για ενάμιση με δύο περίπου αιώνες συνιστούσαν διακριτό εθνοτικό στοιχείο εντός αυτού, και μάλιστα το κυρίαρχο, με τον καιρό όμως αφομοιώθηκαν από τους, όπως φαίνεται, αριθμητικά περισσότερους Σλάβους, έπαψαν να χρησιμοποιούν την παλαιά γλώσσα τους και υιοθέτησαν τα σλαβικά, ενώ ο εκχριστιανισμός κατέστησε παρελθόν τις διαφορές των δύο λαών στον θρησκευτικό τομέα. Το μόνο που έμεινε στη χώρα από τους Πρωτο-Βουλγάρους είναι το όνομά της, αυτής και των κατοίκων της.

Στην περίπτωση της Βουλγαρίας δηλαδή, συνέβη ακριβώς ότι και στις Γαλλίας. Το μετα-ρωμαϊκό γαλλικό κράτος ιδρύθηκε όταν οι Φράγκοι, γερμανικό φύλο από αυτά που εισέβαλαν στα εδάφη του δυτικού ρωμαϊκού κράτους τον 5^ο αιώνα και κατέλυσαν την κυριαρχία του, κυριεύσαν μεγάλο μέρος της ρωμαϊκής Γαλατίας, όπου ίδρυσαν εκεί το φραγκικό βασίλειο. Οι Γερμανοί Φράγκοι, λίγοι σε σχέση με τον εντόπιο εκλατινισμένο πληθυσμό, συνιστούσαν μεν την κυρίαρχη ομάδα εντός του βασιλείου, σταδιακά όμως αφομοιώθηκαν από τον υπόλοιπο πληθυσμό και υιοθέτησαν τη λατινογενή γλώσσα του ξεχνώντας τη γερμανική δική τους. Το μόνο ουσιαστικό κατάλοιπο των Φράγκων στη μετέπειτα Γαλλία είναι το όνομά της, Φραγκία (France).

Οι Πρωτο-Βούλγαροι ήταν ασιατικός νομαδικός λαός, που ανήκει στην ευρύτερη ομάδα των τουρκικών λαών. Κατά την περίοδο που κυριαρχούσαν οι Ούννοι στην ευρασιατική στέπα (4^{ος}-5^{ος} αι.), οι Πρωτο-Βούλγαροι βρίσκονταν υπό την επικυριαρχία τους. Όταν πρωτομαρτυρούνται, τον 5^ο αιώνα, ο χώρος εγκατάστασής τους πρέπει να ήταν η ευρύτερη περιοχή στα βόρεια του Καυκάσου. Από τότε αναφέρονται κατά καιρούς σποραδικές επιδρομές τους στα εδάφη της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Από τα μέσα του 6^ο αιώνα ο κύριος όγκος αυτών πρέπει να είχε εγκατασταθεί στην ενδοχώρα της Αζοφικής, εκεί όπου τους παρουσιάζουν εγκαταστημένους τα βυζαντινά χρονικά στα χρόνια της συμφωνίας τους με τον αυτοκράτορα Ηράκλειο (περί το 630), στη λεγόμενη Παλαιά ή Μεγάλη Βουλγαρία.¹ Γνωρίζοντας ότι στον ποταμό Τάναϊ (Δον), που εκβάλλει στην Αζοφική, μπορεί να τοποθετηθεί το όριο ανάμεσα στην επιρροή των δύο μεγάλων δυνάμεων της στέπας αυτή την περίοδο, των Αβάρων δυτικά και των Gök Türk ανατολικά, και εκτιμώντας ότι οι Βούλγαροι επρόσκειντο μάλλον στους δεύτερους, τουλάχιστον ο κύριος όγκος αυτών, τότε ο χώρος εγκατάστασής τους μέχρι και το δεύτερο μισό του 7^{ου} αιώνα μπορεί να τοποθετηθεί ανατολικά του ποταμού. Κάποιες ομάδες Βουλγάρων όμως είχαν προσκολληθεί στους Αβάρους και είχαν εγκατασταθεί μαζί με αυτούς στην Παννονία, ενώ άλλοι είχαν φτάσει μέχρι την Ιταλία, όπου πρόσφεραν μισθοφορικές υπηρεσίες στους εκεί πολέμους.

Όπως προκύπτει από έρευνες φυσικών ανθρωπολόγων σε ανθρώπινα κατάλοιπα, αλλά και από τους διαφορετικούς τύπους ταφών που εντοπίζονται στις πρωτο-βουλγαρικές νεκροπόλεις, οι Πρωτο-Βούλγαροι δεν ήταν ένας ομοιογενής λαός. Άλλοι μεταξύ αυτών προκύπτουν να ανήκουν στον μογγολοειδή τύπο και άλλοι στον ευρω-μεσογειακό, ενώ και οι ταφές τους διακρίνονται σε τρία διαφορετικά είδη: σε εξαρχής ενταφιασμό της σωρού σε λακκοειδή τάφο, σε καύση και απόθεση της τέφρας σε λακκοειδή τάφο, καθώς και σε καύση του νεκρού και συγκέντρωση της τέφρας σε αγγείο. Κατ' επέκταση, θεωρείται ότι οι Πρωτο-Βούλγαροι εθνολογικά

1 Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σσ. 357. Νικηφόρος, *Ιστορία Σύντομος*, σσ. 86-88.

συνίσταντο από τρεις διακριτές ομάδες, τους τουρκογενείς νομάδες, στοιχεία του σαρματο-αλανικού πληθυσμού της βόρειας παρευξείνιας περιοχής, καθώς και Σλάβους των ίδιων περιοχών, που η σύνθεσή τους πραγματοποιήθηκε στα χρόνια της βουλγαρικής εγκατάστασης στην περιοχή της Αζοφικής.²

Με τους Βουλγάρους της Αζοφικής και τον ηγεμόνα τους Κοβράτο, που έφερε τον κοινό στους λαούς της στέπας τίτλο του *χαν*, συνάφθηκε συνθήκη συμμαχίας από τον αυτοκράτορα Ηράκλειο, η οποία στρεφόταν εναντίον των Αβάρων. Ο χρόνος σύναψης αυτής της συμφωνίας τοποθετείται μετά την αποτυχημένη αβαρο-περσική πολιορκία της Κωνσταντινούπολης (626), συμβατικά στο έτος 630, και εντάσσεται στις διπλωματικές κινήσεις του βυζαντινού αυτοκράτορα που αποσκοπούσαν στην αποδυνάμωση της ισχύος των Αβάρων. Το γεγονός της συμφωνίας του Ηρακλείου με τον Κοβράτο αναφέρεται από τον πατριάρχη Νικηφόρο, αλλά όχι από τον Θεοφάνη, που σημαίνει ότι δεν προέρχεται από την κοινή πηγή των δύο.³ Επιπλέον, αναφέρεται και σε σύγχρονη πηγή, το κοπτικό χρονικό του Ιωάννη επισκόπου Νικίου. Τότε οι Βούλγαροι πρέπει να επέκτειναν τον χώρο ελέγχου τους μέχρι τον Δνείπερο, καταλαμβάνοντας περιοχή που βρισκόταν υπό την επικυριαρχία των Αβάρων.

Στη συνέχεια, η ομοιότητα στις περιγραφές των δύο βυζαντινών πηγών, που αναφέρονται στα γεγονότα περί των Βουλγάρων πριν και κατά την εγκατάστασή τους στα Βαλκάνια, της *Χρονογραφίας* του Θεοφάνη και της *Ιστορίας Σύντομου* του πατριάρχη Νικηφόρου, δείχνει ότι και τα δύο κείμενα αναπαράγουν σε αυτό το σημείο μια κοινή πηγή, πιθανώς κάποιο χαμένο χρονικό του 8^{ου} αιώνα (του οποίου τα χειρόγραφα μπορεί να καταστράφηκαν αργότερα, ίσως επειδή ήταν γραμμένο με εικονομαχική οπτική). Παρά τη γενικότερη ομοιότητα στις περιγραφές, κάποιες λεπτομέρειες ενίοτε σημαντικές δίδονται μόνο στο ένα από τα δύο κείμενα. Επ' αυτού μπορεί να τονιστεί ότι ο κατόπιν πατριάρχης Νικηφόρος είχε διατελέσει μέλος της αυτοκρατορικής υπαλληλίας και έτσι μπορούσε να έχει πρόσβαση σε παλαιότερα επίσημα έγγραφα ή κείμενα των αυτοκρατορικών αρχείων, κάτι που εξηγεί την φύση των επιπλέον πληροφοριών που δίνει σε σχέση με τον Θεοφάνη, όπως την αναφορά του στη σύναψη συμμαχίας μεταξύ Κοβράτου και Ηρακλείου και την απονομή του βυζαντινού τίτλου του πατρικίου στον πρώτο.⁴ Από τα δύο βυζαντινά κείμενα παραδίδεται, σε αναπαραγωγή της κοινής πηγής τους, ότι με τον θάνατο του Κοβράτου η αρχή επί των Βουλγάρων της Αζοφικής κληρονομήθηκε από τους πέντε γιους του, οι οποίοι όμως διασπάστηκαν και ο καθένας με μέρος του λαού κινήθηκε και σε διαφορετική κατεύθυνση.⁵ Ο μεγαλύτερος γιος φέρεται να παρέμεινε στον αρχικό χώρο εγκατάστασης, όπου όμως οι Βούλγαροι δέχτηκαν σύντομα την επίθεση των Χαζάρων και αναγκάστηκαν να μετακινηθούν βορειότερα και να εγκατασταθούν κατά μήκος του μέσου ρου του Βόλγα, εκεί όπου τον 10^ο αιώνα ο Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος αναφέρει ότι ζούσαν ακόμη Πρωτο-Βούλγαροι στη λεγόμενη Μαύρη (δηλ. βόρεια) Βουλγαρία.⁶ Άλλες ομάδες υπό τους αντίστοιχους γιους του Κοβράτου φέρονται να κινήθηκαν προς την Παννονία, η οποία τέθηκε υπό τους Αβάρους, προς την Ιταλία και, αυτή που κυρίως ενδιαφέρει επί του παρόντος, η υπό τον τρίτο γιο του Κοβράτου, τον Ασπαρούχ, στην περιοχή μεταξύ των εκβολών του Δνεϊστερου και αυτών του Δούναβη.⁷ Σ' αυτή την περίπτωση, ο κοινός σε νομαδικούς και όχι μόνο λαούς μύθος της τελετουργικής διάσπασης και του διαμοιρασμού του λαού μεταξύ διαδόχων της αρχής επεξηγεί την προϊούσα διάσπαση επιμέρους ομάδων μεταξύ των Βουλγάρων και τη μετακίνησή τους προς διάφορες κατευθύνσεις, όπως π.χ. αυτοί που είχαν τεθεί υπό τους Αβάρους στην Παννονία, και η οποία εντάθηκε μετά την κατάληψη του παλαιότερου χώρου εγκατάστασής τους από τους Χαζάρους.

Σύμφωνα με τα δύο βυζαντινά χρονικά, ο θάνατος του Κοβράτου συνέβη ζώντος ακόμη του Κώνσταντα Β΄ (642-668), η μετακίνηση όμως της ομάδας του Ασπαρούχ πραγματοποιήθηκε αργότερα και, κατά τον Θεοφάνη, τοποθετείται στο 679/80, οπότε και εγκαταστάθηκαν αρχικά στην ελώδη και φυσικά οχυρή, λόγω των ποταμών που την περιβάλλουν, περιοχή μεταξύ των εκβολών του Δνεϊστερου και του Δούναβη, η οποία στη γλώσσα τους ονομάστηκε Όγγλος ή Όγλος. Η άφιξη των Βουλγάρων εκεί προκάλεσε ανησυχία στον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Δ΄ (668-685), που πρόσφατα είχε αποκρούσει την αραβική επίθεση στην Κωνσταντινούπολη, ο οποίος φοβόταν

2 Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria*, σσ. 66-69 (με εκτενή βιβλιογραφία).

3 Νικηφόρος, *Ιστορία Σύντομος*, σσ. 70.

4 Σε σχέση με το ίδιο γεγονός, ο Ιωάννης Νικίου αναφέρει και εκχριστιανισμό του Κοβράτου (παρατίθεται στο Κυριάκης, *Βυζάντιο και Βούλγαροι*, σσ. 49, σημ. 8). Αν κάτι τέτοιο όντως συνέβη, πιθανότατα θα επρόκειτο για μια τυπική κίνηση του Κοβράτου απευθυνόμενη μόνο προς τους Βυζαντινούς και όχι προς τους ομοεθνείς του.

5 Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σσ. 356-58. Νικηφόρος, *Ιστορία Σύντομος*, σσ. 86-88.

6 *De Administrando Imperio*, σσ. 64. Η μεταφορική χρήση χρωμάτων για να δηλώνονται γεωγραφικοί προσανατολισμοί συνιστά παλαιό έθιμο πολλών λαών της Ευρασίας. Έτσι, το μαύρο δηλώνει το βορρά, το λευκό την μέση περιοχή και το ερυθρό τον νότο. Σε μια μεσογειοκεντρική αντίληψη, η Μαύρη Θάλασσα είναι η βόρεια θάλασσα, η Ασπρη Θάλασσα, η Μεσόγειος, είναι η ενδιάμεση θάλασσα (με αυτή την ονομασία, Ak Deniz, ήταν γνωστή η Μεσόγειος μεταξύ των Οθωμανών) και η Ερυθρά Θάλασσα η νότια θάλασσα.

7 Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σσ. 357-58. Νικηφόρος Πατριάρχης, *Ιστορία Σύντομος*, σσ. 88.

το ενδεχόμενο επιθέσεων τους στα βυζαντινά εδάφη της νότιας πλευράς του Δούναβη. Επωφελούμενος από την ανάπαυλα στο ανατολικό μέτωπο, ο αυτοκράτορας μετέφερε τα θέματα στη Θράκη και εκστράτευσε από ξηρά και θάλασσα εναντίον των νεοαφιχθέντων γειτόνων της αυτοκρατορίας. Μετά την αποτυχία αυτής της εκστρατείας, οι Βούλγαροι πέρασαν τον Δούναβη και κυριεύσαν τα βυζαντινά εδάφη μέχρι τον Αίμο, ενώ ο Βυζαντινός αυτοκράτορας αναγκάστηκε να συνθηκολογήσει μαζί τους και να συμφωνήσει στην ετήσια καταβολή χρηματικών ποσών (*πάκτων*) προς αυτούς, προκειμένου να μην πραγματοποιούν επιδρομές στη βυζαντινή επικράτεια.⁸

Η αποτίμηση της σημασίας αυτών των γεγονότων από τον Θεοφάνη προκαλεί προβληματισμό, ως προς το αν αντιπροσωπεύει την αίσθηση που αυτά προκάλεσαν τον καιρό που συνέβησαν ή αν αντανακλά προσεγγίσεις του χρονογράφου ανταποκρινόμενες σε σύγχρονες του καταστάσεις. Κατά τον Θεοφάνη, η κατάληψη βυζαντινών εδαφών από τους Βουλγάρους και η συνθηκολόγηση του Κωνσταντίνου Δ΄ μαζί τους αποτέλεσαν «αισχύνη» για τους Ρωμαίους, καθώς και ότι είχε μεγάλο αντίκτυπο εντός και εκτός Βυζαντίου αυτή η ήττα από «νεοφανές μωσαρό έθνος», την οποία υπέστη η Βυζαντινή αυτοκρατορία σε χρόνο κατά τον οποίο είχε επιτύχει να καταστήσει υποτελείς τους πάντες σε Ανατολή και Δύση.⁹ Αυτή η οπωσδήποτε υπερβολική αναφορά του Θεοφάνη βασίζεται στην πρόσφατη σύναψη συνθήκης ειρήνης με το χαλιφάτο, μετά την ήττα των Αράβων κατά την επίθεση τους στην Κωνσταντινούπολη, στην οποία ο χαλίφης Μωαβίας προέβη, εκτός των άλλων και λόγω των σοβαρών προβλημάτων που προκαλούσαν εντός του χαλιφάτου οι Μαρδαίτες, και που προέβλεπε την καταβολή *πάκτων* και την απόδοση ομήρων στο Βυζάντιο, καθώς και στις προτάσεις για συνθήκες ειρήνης από τον *χαγάνο* των Αβάρων και ηγεμόνες της Δύσης.¹⁰ Επηρεασμένος από τη βυζαντινή εσχατολογική γραμματεία, ο Θεοφάνης χαρακτηρίζει δύο φορές τους Βουλγάρους: «*έθνος ρυπαρόν, μωσαρόν και ακάθαρτον*»,¹¹ δείχνοντας έτσι ότι οι Βούλγαροι θα έπρεπε να θεωρούνται ένα από τα «*μιαρά έθνη*» της εσχατολογικής παράδοσης, που προέρχονται από τον απώτερο βορρά προβλεπόμενα η καταδρομή τους στην «οικουμένη γη» κατά τις έσχατες ημέρες. Η παράδοση αυτή επιβεβαιώνει τη συνεχόμενη κατά τους βυζαντινούς χρόνους ελληνορωμαϊκή αντίληψη που ταύτιζε τον Βορρά με την βαρβαρότητα. Και σ' αυτό το σημείο, ο Θεοφάνης τονίζει την κυρίαρχη στο έργο του θεώρηση του θεολογικού παράγοντα ως του κυριότερου παράγοντα ιστορικής αιτιότητας, αναφέροντας ότι αυτή η ατυχής για το Βυζάντιο εξέλιξη συνέβη ως θεία τιμωρία «*διά πλήθος πταισμάτων*», ειδικότερα λόγω της έως τότε αυτοκρατορικής αποδοχής της αίρεσης του μονοθελητισμού. Η απόφαση του Κωνσταντίνου Δ΄ να εγκαταλείψει την υποστηρικτική προς τον μονοθελητισμό πολιτική του πατέρα του, Κωνσταντα Β΄ (642-668), και του προπάππου του, Ηρακλείου (610-642), ερμηνεύεται από τον Θεοφάνη ως κατανόηση της θείκης δυσμένειας και τιμωρίας που επέφερε αυτή η πολιτική με τελευταία εκδήλωσή της την άφιξη και την επιτυχία των Βουλγάρων.¹² Ο Θεοφάνης υπήρξε εικονόφιλος μοναχός, ο οποίος διώχθηκε μετά την επανέναρξη της εικονομαχίας από τον αυτοκράτορα Λέοντα Ε΄ τον Αρμένιο. Η οπτική του είναι επηρεασμένη τα μέγιστα από τις εμπειρίες του και από τη σύγχρονή του διένεξη μεταξύ εικονομάχων και εικονοφίλων. Στην όλη συγγραφή του επιδιώκει να επιβεβαιώνει συνεχώς τη χαλκηδόνεια ορθοδοξία, συσχετίζοντας στα πλαίσια του θεολογικού παράγοντα ιστορικής ερμηνείας τα δυσμενή για την αυτοκρατορία γεγονότα με αιρετικές αποκλίσεις των αυτοκρατόρων. Έτσι, αυτοκράτορες όπως ο μονοθελής Κώνστας Β΄ και οι εικονομάχοι Λέων Γ΄ και Κωνσταντίνος Ε΄ παρουσιάζονται στην *Χρονογραφία* μέσα από ένα ιδιαίτερα αρνητικό πρίσμα. Οι διαστάσεις και ο αντίκτυπος της επιτυχίας των Βουλγάρων, όπως παρουσιάζονται από τον Θεοφάνη, που δεν γνωρίζουμε αν ήταν όντως τόσο έντονος όταν συνέβησαν τα γεγονότα, πιθανότατα συνιστούν απάντηση στην άποψη των εικονομάχων, επί της οποίας στηρίχθηκε η επαναφορά της απαγόρευσης της λατρείας των εικόνων από τον Λέοντα Ε΄ το 815, ότι η θείκη τιμωρία, με τη μορφή των επιτυχιών του Κρούμμου, είχε επιπέσει στο Βυζάντιο λόγω της προηγούμενης εγκατάλειψης των εικονομαχικών πολιτικών, σε αντιπαροβολή με τις νίκες του εικονομάχου Κωνσταντίνου Ε΄.¹³

Τα δύο βυζαντινά χρονικά που αναφέρονται στα γεγονότα της άφιξης των Βουλγάρων προσδιορίζουν με πολύ γενικευτικούς όρους τον χώρο της αρχικής βουλγαρικής κατάκτησης. Ιδίως από τη διατύπωση του Θεοφάνη γίνεται σαφές ότι οι Βούλγαροι φέρονται να κυριεύσαν τις επαρχίες Σκυθίας και Κάτω Μοισίας. Για την ακρίβεια, αναφέρεται ότι καταλήφθηκαν η Οδησσός-Βάρνα και η μεσόγεια αυτής περιοχής, η οποία παρουσιάζεται ως ιδιαίτερα ασφαλής γιατί καλυπτόταν από όλες τις πλευρές, από τον Δούναβη, από στενωπούς και την Ποντική

8 Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σσ. 359. Νικηφόρος, *Ιστορία Σύντομος*, σσ. 90.

9 Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σσ. 359.

10 Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σσ. 355-56.

11 Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σσ. 358, 359.

12 Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σσ. 359-60.

13 Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria*, σσ. 247-49.

θάλασσα.¹⁴ Την ταύτιση, κατά τα χρονικά, αυτού του χώρου ως την περιοχή που καταλήφθηκε από τους Βουλγάρους ενισχύει και η λιγότερο λεπτομερής αναφορά του πατριάρχη Νικηφόρου, κατά την οποία η περιοχή που καταλήφθηκε ήταν τα υπερκείμενα της Βάρνας μεσόγεια.¹⁵

Το γεγονός ότι ο χώρος που κυριεύσαν οι Πρωτο-Βούλγαροι έφτανε μέχρι τον Αίμο τεκμαίρεται από την αναφορά στη μετεγκατάσταση των Σλάβων Σεβέρων στην περιοχή της κλεισούρας Βερεγάβων, που βρίσκεται στον Αίμο, με σκοπό την άμυνα απέναντι σε ενδεχόμενες βυζαντινές επιθέσεις, ενώ τα άλλα σλαβικά φύλα που ήταν γνωστά ως Επτά Γενεές μετεγκαταστάθηκαν δυτικότερα κατά μήκος του Αίμου και εκεί που ο χώρος υπό βουλγαρικό έλεγχο συνόρευε με την αβαρική επικράτεια.¹⁶ Αυτή η αναφορά δείχνει αφενός ότι οι Άβαροι είχαν επεκτείνει την κυριαρχία τους και σε εδάφη νότια του Δούναβη, μέχρι και την περιοχή της Ναϊσσού ίσως, και αφετέρου ότι το δυτικό όριο της περιοχής υπό τον έλεγχο των Βουλγάρων πρέπει να βρισκόταν κατά μήκος της προς Βορρά καμπής του Αίμου μέχρι τις Σιδηρές Πύλες. Γενικά η περιοχή που καταλήφθηκε από τους Πρωτο-Βουλγάρους ταυτίζεται με το σύνολο των παλαιότερων βυζαντινών επαρχιών Σκυθίας και Κάτω Μοισίας. Αν οι Βούλγαροι έλεγχαν ήδη από τότε και τις πεδιάδες της Βλαχίας και Μολδαβίας βόρεια του Δούναβη, και μέχρι τα Καρπάθια, δηλαδή ολόκληρο το καρπαθο-βαλκανικό λεκανοπέδιο, όπως συνέβαινε στις αρχές του 9^{ου} αιώνα και εξής, στα χρόνια του Κρούμμου και των διαδόχων του, δεν είναι γνωστό. Η επιφύλαξη προκύπτει από τη μαρτυρία ότι εν συνόλω οι Βούλγαροι του Ασπαρούχ ήταν σχετικά ολιγάριθμοι.

Ως προς την εσωτερική οργάνωση του πρωτο-βουλγαρικού κράτους, οι μαρτυρίες που μπορούν να αξιοποιηθούν είναι λίγες, αποσπασματικές και έμμεσες και μόνο παρεμπιπτόντως φωτίζουν κάποιες όψεις αυτού του ζητήματος. Κατά τον πρώτο αιώνα της ύπαρξής του, το πρωτο-βουλγαρικό κράτος θα πρέπει να ομοιάζε αρκετά με το αβαρικό, τουλάχιστον στο γεγονός ότι η κυρίαρχη εθνότητα ζούσε χωριστά από τις άλλες, οι οποίες μπορεί και να διατηρούσαν ιδιαίτερη θεσμική συγκρότηση. Σε ό,τι αφορά σε αυτό το δεδομένο σε σχέση με τους Αβάρους, η διαπίστωση αυτή προκύπτει και από την αναφορά των *Θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου*, σε σχέση με τους λεγόμενους Σερμησιάνους. Οι Σερμησιάνοι (από το Σίρμιον) ήταν εθνοτικά ανάμεικτη ομάδα, αποτελούμενη κυρίως από απογόνους Βυζαντινών αιχμαλώτων των αβαρικών επιδρομών των δεκαετιών του 610 και 620, καθώς και από τέκνα μεικτών γάμων μεταξύ Βυζαντινών και Βουλγάρων ή Αβάρων, που ως επί το πλείστον διατηρούσαν τη χριστιανική πίστη. Εντός του αβαρικού κράτους, οι Σερμησιάνοι αναγνωρίζονταν ως ιδιαίτερη φυλή με αρχηγό που τους όριζε ο *χαγάνος*. Τη δεκαετία του 680, οπότε και στασίασαν και εγκατέλειψαν την αβαρική επικράτεια, σ' αυτούς είχαν προσκολληθεί αρκετοί Βούλγαροι και αρχηγός τους είχε οριστεί ο Βούλγαρος Κούβερ.¹⁷

Στην περίπτωση του πρωτο-βουλγαρικού κράτους, αυτόν τον διαχωρισμό τον βλέπουμε καταρχάς στην ενέργεια των Βουλγάρων να εκτοπίσουν τους Σλάβους Σεβέρους και τις Επτά Γενεές από τον χώρο όπου εγκαταστάθηκαν και πολύ αργότερα στην ομαδική εγκατάσταση των Βυζαντινών αιχμαλώτων των επιδρομών του Κρούμμου στη Βεσσαραβία, όπου συγκροτήθηκε ένα είδος αποικίας αυτών των αιχμαλώτων με το χαρακτηριστικό όνομα Μακεδονία, από το βυζαντινό θέμα από το οποίο κυρίως προέρχονταν. Με το που εγκαταστάθηκαν οι Πρωτο-Βούλγαροι στην περιοχή νότια του Δούναβη μετακίνησαν τους Σεβέρους και τις Επτά Γενεές σε μεθοριακές περιοχές της επικράτειάς τους, όπου παρέμειναν στο εξής ως υποτελείς των Βουλγάρων, διατηρώντας όμως την αυτοδιοίκησή τους. Το 764 αναφέρεται ο αρχηγός των Σεβέρων Σκλαβούνος, τον οποίο αιχμαλώτισαν οι Βυζαντινοί λόγω των εχθρικών ενεργειών του,¹⁸ στις οποίες είναι πιθανό ότι προέβαινε με δική του πρωτοβουλία.

Ο βασικός λόγος αυτού του διαχωρισμού, που εξηγεί και τον εκτοπισμό των προαναφερθέντων σλαβικών φυλών είναι η νομαδική κτηνοτροφία την οποία ασκούσαν οι Πρωτο-Βούλγαροι, όπως και οι Άβαροι, και η οποία απαιτούσε εκτεταμένο πεδινό χώρο, στον οποίο δεν υπήρχε περιθώριο συνύπαρξης με άλλους, αγροτικούς, πληθυσμούς, όπως ήταν οι Σλάβοι. Ακριβέστερα, οι Πρωτο-Βούλγαροι δεν ήταν συνεχώς μετακινούμενοι και θα ήταν πιο επιτυχής ο χαρακτηρισμός τους ως ημι-νομάδων· δεν ζούσαν σε σκηνές ή σε άμαξες όπως άλλοι νομαδικοί λαοί, αλλά από τα αρχαιολογικά τεκμήρια της παρουσίας τους διαπιστώνεται ότι με την αρχική τους άφιξη στα Βαλκάνια, νότια του Δούναβη, κατοικούσαν σε υπόσκαφες κατοικίες (*casa*) όπως και οι Σλάβοι,¹⁹ στοιχείο που δείχνει τη σχετικά σταθερή εγκατάστασή τους σε έναν τόπο. Γνωρίζουμε ότι εξέτρεφαν άλογα, τα οποία είχαν ιδιαίτερη αξία, πραγματική και συμβολική, για αυτούς, όπως διαπιστώνεται από τον ενταφιασμό

14 Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σσ. 359.

15 Νικηφόρος, *Ιστορία Σύντομος*, σσ. 90.

16 Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σσ. 359. Νικηφόρος, *Ιστορία Σύντομος*, σσ. 90.

17 *Miracles de Saint Démétrius*, I, σσ. 284-86.

18 Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σσ. 436.

19 Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria*, σσ. 58.

και αλόγων στις ταφές των κυρίων τους ή από τη χάραξή τους σε επιγραφές. Αυτή η ιδιαίτερη και συμβολική αξία των αλόγων μεταξύ των Πρωτο-Βουλγάρων οφείλεται καταρχάς στον χαρακτήρα τους, ως νομαδικού και πολεμικού λαού της στέπας. Μπορεί ασφαλώς να διατυπωθεί προβληματισμός για το κατά πόσον μπορεί αυτή η υψηλή αποτίμηση του αλόγου να έχει σε κάποιο βαθμό διαμορφωθεί από παλαιές θρακικές παραδόσεις, αναγόμενες στη λατρεία του ήρωα-ιπέα, που ίσως επιβίωναν υπό κάποια μορφή στην περιοχή. Σε αυτό το ερώτημα η απάντηση είναι μάλλον αρνητική, και μπορεί να υποστηριχθεί ως πιθανότερη εκδοχή ότι η υψηλή αποτίμηση του αλόγου μεταξύ των Πρωτο-Βουλγάρων συνιστά ανεξάρτητη δική τους παράδοση. Σε αυτό συνηγορεί και ο εντοπισμός του συμβόλου σε αρκετά πρώιμα τεκμήρια, όπως στην επιγραφή που είναι γνωστή ως «ο ιπέας της Madara» και της οποίας το παλαιότερο κείμενο περιλαμβάνει αποσπάσματα από τα *res gestae* του Τέρβελι, γιου του Ασπαρούχ και δεύτερου χαν του πρωτο-βουλγαρικού κράτους στα Βαλκάνια.²⁰ Η χρονολογία των παλαιότερων καταγραφών του «ιπέα της Madara» (αρχές 8^{ου} αιώνα) κρίνεται πολύ πρώιμη για να ενσωματώνει αφομοιωμένες επιδράσεις από τον παλαιό πληθυσμό.

Πέραν των αλόγων, οι Πρωτο-Βούλγαροι θα ασχολούνταν με την εκτροφή και άλλων ζώων χρησιμότερων για τη διαβίωσή τους, όπως πρόβατα, τα οποία όμως δεν είχαν τη συμβολική αξία των αλόγων και για τον λόγο αυτό δεν απαντούν καταγεγραμμένα μεταξύ των τεκμηρίων της πρωτο-βουλγαρικής παρουσίας. Από την άλλη, είναι εξαιρετικά αμφίβολο αν οι Πρωτο-Βούλγαροι ασκούσαν την όποια γεωργική δραστηριότητα και, όπως φαίνεται, για την προμήθεια διατροφικών ειδών γεωργικής προέλευσης εξαρτώντο από άλλους, που στην προκειμένη περίπτωση προφανώς ήταν οι Σλάβοι. Υποστηρικτική αυτής της εκτίμησης μπορεί να θεωρηθεί και η αναφορά των *Θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου* σχετικά με τον Κούβερ, ότι όταν έφτασε με τους Σερμησιάνους και τους Βουλγάρους που διοικούσε στον Κεραμήσιο κάμπο, αιτήθηκε στον βυζαντινό αυτοκράτορα, και το αίτημα του έγινε δεκτό, να δοθεί εντολή στους Δρογουβίτες να προμηθεύσουν τον λαό του με γεωργικά προϊόντα. Ενδέχεται το αίτημα αυτό του Κούβερ να μην αφορούσε μόνο την ικανοποίηση μιας ανάγκης του λαού του τη δεδομένη χρονική στιγμή αλλά μια μόνιμη πρόβλεψη, και πολύ περισσότερο να δείχνει την όλη νοοτροπία του Βούλγαρου ηγέτη, σύμφωνα με την οποία, άλλοι θα έπρεπε να φροντίζουν για την τροφοδοσία του λαού του με γεωργικά προϊόντα.²¹

Η πεδινή περιοχή μεταξύ του Δούναβη και του Αίμου είναι μια από τις πιο εύφορες και παραγωγικές των Βαλκανίων, είναι όμως λογικό να θεωρούμε ότι μετά από σειρά επιδρομών στη διάρκεια τριών αιώνων, από τον 4^ο έως και τις αρχές του 7^{ου}, θα είχε μείνει πολύ αραιοκατοικημένη. Στην περιοχή αυτή η εγκατάσταση των Σλάβων, πενήντα με εξήντα χρόνια πριν από την άφιξη των Πρωτο-Βουλγάρων, θα πρέπει να ήταν μαζική και σχετικά πυκνή. Πέραν των Σεβέρεων και των Επτά Γενεών, που οι Πρωτο-Βούλγαροι τους εκτόπισαν επειδή προφανώς χρειάζονταν τον χώρο τους για τη δική τους εγκατάσταση και την εκτροφή των ζώων τους, στην περιοχή όπου συγκροτήθηκε το πρωτο-βουλγαρικό κράτος υπήρχαν και άλλοι σλαβικοί πληθυσμοί, οι οποίοι ήταν, όπως φαίνεται, σχετικά πολυπληθείς, και παρέμεναν εγκατεστημένοι σε σχετική εγγύτητα με τους Πρωτο-Βουλγάρους, οι οποίοι τους μετέβαλαν σε υποταγμένο πληθυσμό. Το χωροταξικό μοντέλο της σλαβικής παρουσίας σε σχέση με τη βουλγαρική διαπιστώνεται από τις ευρεθείσες νεκροπόλεις, όπου περιμετρικά μιας πρωτο-βουλγαρικής νεκρόπολης, και σε σχετικά ικανή απόσταση από αυτή, εντοπίζεται αριθμός αντίστοιχων σλαβικών.²² Αν και από αρκετά νωρίς συναντάμε Σλάβους πολεμιστές να μάχονται μαζί με τους Βουλγάρους, γενικά ο σλαβικός πληθυσμός θα πρέπει να υφίστατο τη μάλλον καταπιεστική εξουσία των Βουλγάρων, τελώντας εν συνόλω σε θεσμοθετημένο καθεστώς κυριαρχούμενης ομάδας. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από το γεγονός της μαζικής φυγής μεγάλου αριθμού Σλάβων της Βουλγαρίας προς το Βυζάντιο στα μέσα του 8^{ου} αιώνα, όταν αυτή η διαφυγή κατέστη εφικτή λόγω της αστάθειας στην οποία είχε περιέλθει το βουλγαρικό κράτος εξαιτίας εσωτερικών συγκρούσεων και των πληγμάτων που είχε καταφέρει στους Βουλγάρους ο Κωνσταντίνος Ε'. Από την άλλη, υποστηρίζεται και η εναλλακτική άποψη ότι η φυγή αυτών των Σλάβων μπορεί να οφειλόταν σε σιτοδεία.²³ Ο αριθμός των Σλάβων που κατέφυγαν τότε στο Βυζάντιο και εγκαταστάθηκαν στη Βιθυνία παραδίδεται στο εντυπωσιακά υψηλό μέγεθος των 208.000.²⁴ Ακόμη και αν ο αριθμός αυτός, που παραδίδει η *Ιστορία Σύντομος* του πατριάρχη Νικηφόρου, είναι υπερβολικός και δεν ήταν τόσοι, σίγουρα ο αριθμός τους ήταν πολύ μεγάλος, δεδομένου ότι στο εξής οι απόγονοι αυτών των Σλάβων είχαν μια αισθητή διακριτή παρουσία στη Βιθυνία, από τις τάξεις τους μάλιστα προερχόταν ο Θωμάς ο Σλάβος, που το κίνημα του εναντίον του Μιχαήλ Β' συντάραξε

20 Beševliev, *Protobulgarischen Inschriften*, σσ. 95-99.

21 *Miracles de Saint Démétrius*, 1, σσ. 289.

22 Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria*, σσ. 69.

23 Fine, *Early Medieval Balkans*, σσ. 76-77.

24 Νικηφόρος, *Ιστορία Σύντομος*, σσ. 148. Ο Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σσ. 432, δεν αναφέρει αριθμό.

το βυζαντινό κράτος την τρίτη δεκαετία του 9^{ου} αιώνα, ενώ ακόμη και τον 10^ο αιώνα οι Σλαβησιάνοι του Οψικίου καταγράφονται ως ιδιαίτερη μονάδα του βυζαντινού στρατεύματος. Οι Σλάβοι αυτοί που έφυγαν ή διέφυγαν από τη Βουλγαρία, προφανώς δεν ανήκαν στις αυτοδιοικούμενες ομάδες του συνόρου, τους Σεβέρεις και τις Επτά Γενεές, αλλά στους σλαβικούς πληθυσμούς που ήταν άμεσα υποταγμένοι στους Βουλγάρους, και πέραν αυτών υπήρχαν και πολλοί άλλοι Σλάβοι της ίδιας κατηγορίας, πιθανότατα περισσότεροι, που παρέμειναν στην επικράτεια των Πρωτο-Βουλγάρων και υπό την εξουσία των τελευταίων.

Αν και στο σύνολό τους οι Πρωτο-Βούλγαροι συνιστούσαν την κυρίαρχη ομάδα μεταξύ των πληθυσμών του πρωτο-βουλγαρικού κράτους, και στο εσωτερικό της ομάδας τους υφίστατο ιεραρχία και διαστρωμάτωση, καταρχάς σε επίπεδο φυλών και πατριών και, στη συνέχεια, εντός αυτών μεταξύ αριστοκρατών, με έναν προεξάρχοντα, και απλών πολεμιστών. Στην κορυφή αυτού του συστήματος βρίσκεται ο χαν, του οποίου η εξουσία ελεγχόταν και σε κάποιο βαθμό περιοριζόταν από μια ομάδα ισχυρών αριστοκρατών. Σχετιζόμενος μ' αυτή τη μορφή διαστρωμάτωσης είναι ο τύπος οικιστικής οργάνωσης που εμφανίζεται και αναπτύσσεται στην πρωτο-βουλγαρική επικράτεια διαρκούντος του 8^{ου} αιώνα, αυτός της *αυλής*. Ο ελληνικός αυτός όρος εμφανίζεται και σε πρωτο-βουλγαρικές επιγραφές και στα κείμενα του Θεοφάνη και του Νικηφόρου, και δηλώνει έναν εκτεταμένο χώρο κατοίκησης, μεγάλη έκταση του οποίου περιβάλλεται από οχύρωση, χωμάτινη ή φτιαγμένη από πασσάλους, με μεγάλο αριθμό αραιά δομημένων οικιών, όχι μόνο υπόσκαφων αλλά και πετρόχτιστων από αρχαιότερα σποιλία, που απλώνονται σε μεγάλη έκταση, άλλες εντός της οχυρωμένης περιοχής και άλλες εκτός. Θεωρείται ότι κάθε τέτοια οικιστική μονάδα συνδέεται με ορισμένη φυλή ή πατριά, αλλά δεν είναι σαφές αν επρόκειτο για καταφύγια σε περίπτωση εχθρικής επίθεσης ή για χώρους μόνιμης εγκατάστασης. Η χρονολόγηση από ταφές μίας από αυτές τις αυλές, του Kabichuk, στον πρώιμο 8^ο αιώνα δείχνει ότι η ανάπτυξη αυτού του τύπου οικιστικής μονάδας είναι ένα αρκετά πρώιμο φαινόμενο που μπορεί να αναχθεί σχεδόν στις απαρχές της βουλγαρικής παρουσίας στα βορειοανατολικά Βαλκάνια.²⁵ Η αραιά δόμηση πιθανώς ερμηνεύεται από την ανάγκη διάθεσης χώρου για τα ζώα που εξέτρεφαν, ενώ και η οχύρωση εκτεταμένης περιοχής ίσως ανταποκρινόταν στην ανάγκη διαφύλαξης και των ζώων σε περιπτώσεις κινδύνου. Αυτή η υπόθεση ίσως δεν είναι άσχετη με το γεγονός ότι στη μεσαιωνική Βουλγαρία τα παλαιά φρούρια της ρωμαϊκής και πρωτο-βυζαντινής εποχής άρχισαν να ανοικοδομούνται και να ξαναχρησιμοποιούνται μόλις από τα μέσα του 9^{ου} αιώνα και εξής,²⁶ σε μια εποχή που οι Πρωτο-Βούλγαροι αφομοιώνονταν από τους Σλάβους και η κτηνοτροφία έπαυε να αποτελεί βασικό συστατικό του βίου τους. Η μεγαλύτερη και σημαντικότερη αυλή ήταν αυτή της Πλίσκας, στην οποία έδρευε και διέμενε ο ίδιος ο χαν.

Στα μέσα του 8^{ου} αιώνα υπήρξαν έντονες συγκρούσεις μεταξύ διαφορετικών φατριών αυτής της πρωτο-βουλγαρικής αριστοκρατίας, οι οποίες, κατά τους Βυζαντινούς συγγραφείς, ξεκίνησαν, όταν ανετράπη ο κληρονομικά διαδεχθείς την αρχή χαν και τη θέση του πήρε κάποιος Τελέτζης.²⁷ Τις ενδοβουλγαρικές αυτές διενέξεις εκμεταλλεύτηκε ο Κωνσταντίνος Ε΄, για να πραγματοποιήσει σειρά εισβολών στη Βουλγαρία και να επιτύχει θεαματικές νίκες. Τότε διαμορφώθηκε και μια φιλοβυζαντινή φατρία εντός της πρωτο-βουλγαρικής αριστοκρατίας με κυριότερο εκπρόσωπο τον Σαβίνο, ο οποίος κατάφερε με τη βυζαντινή υποστήριξη να πάρει τη θέση του χαν για μικρό χρονικό διάστημα. Τη φατρία αυτή μπόρεσε να εξουδετερώσει ο χαν Τελέριγος, αφού πληροφορήθηκε με τέχνασμα ποιοι ήταν αυτοί που βρίσκονταν σε μυστικές συνεννοήσεις με τον βυζαντινό αυτοκράτορα.²⁸ Αυτή η επιτυχία του Τελέριγου οδήγησε τελικά σε αποτυχία τις προσπάθειες του Κωνσταντίνου Ε΄ να υποτάξει τους Βουλγάρους, παρά τις πολλές νίκες που είχε καταφέρει.

Στο πρωτο-βουλγαρικό κράτος οι Σλάβοι συνιστούσαν την πλειοψηφία του όλου πληθυσμού και πρέπει να ήταν αισθητά περισσότεροι από τους Πρωτο-Βουλγάρους. Ο υπόλοιπος πληθυσμός συνίστατο από τα δύο διακριτά στοιχεία μεταξύ του παλαιού βυζαντινού πληθυσμού, τους ελληνόφωνους και τους λατινόφωνους. Ο ελληνόφωνος πληθυσμός θα ήταν κατά πάσα πιθανότητα συγκεντρωμένος στις παλαιές βυζαντινές πόλεις και φρούρια που βρίσκονταν στις ακτές και στην όχθη του Δούναβη και οι οποίες καταλήφθηκαν από τους Βουλγάρους. Η παρουσία του ελληνόφωνου στοιχείου τεκμαίρεται και από τις πρωτο-βουλγαρικές επιγραφές, γραμμένες στην

25 Για τις αυλές, βλ. Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria*, σσ. 59-63 (με εκτενή βιβλιογραφία).

26 Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria*, σσ. 60.

27 Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σσ. 432-33. Σε σλαβονική επιγραφή των χρόνων του Συμεών (αρχές 10^{ου} αι.), η οποία περιλαμβάνει κατάλογο των Βουλγάρων χαν από τις απαρχές μέχρι και το δεύτερο μισό του 8^{ου} αιώνα, οι αναφερόμενοι ηγεμόνες και η σειρά διαδοχής τους δεν συμφωνεί με αυτή που προκύπτει από τους Βυζαντινούς χρονογράφους. Ο Σαβίνος π.χ., αν μπορεί να ταυτιστεί με τον Vineh της επιγραφής, φέρεται να ηγεμόνευσε πριν από τον Τελέτζη και για ικανό χρονικό διάστημα, σε αντίθεση με τις αναφορές των βυζαντινών κειμένων. Για την επιγραφή: Beševliev, *Protobulgarischen Inschriften*, σσ. 306-23.

28 Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σσ. 448.

ελληνική γλώσσα, από πρόσωπα όχι ιδιαίτερης μόρφωσης, όπως φαίνεται από τα γραμματικά και ορθογραφικά λάθη, που όμως η ελληνική πρέπει να ήταν η μητρική τους γλώσσα, δεδομένου ότι η διατύπωση στη δημόσια ελληνική της περιόδου αποδίδεται χωρίς φωνητικά λάθη. Σύμφωνα με τη σχηματοποιημένη προσέγγιση, που πρωτοδιατυπώθηκε από τον Jirecek με την ομώνυμη «γραμμή», ο χώρος βορείως του Αίμου, που καταλήφθηκε από τους Βουλγάρους, ανήκε στο εκλατινισμένο τμήμα των Βαλκανίων. Πράγματι, για την περίοδο μέχρι και τον 4^ο αιώνα δεν έχουμε λόγους να αμφιβάλουμε ότι οι λατινόφωνοι θα ήταν η μεγάλη πλειοψηφία του όλου πληθυσμού της περιοχής. Στη διάρκεια όμως των πολλών επιδρομών που δέχτηκε η περιοχή, αυτός ο λατινόφωνος πληθυσμός θα επλήγη σοβαρά και ιδίως οι πόλεις που κατά καιρούς καταστράφηκαν και λεηλατήθηκαν κατά την ανασυγκρότηση τους εποικίζονταν με πληθυσμό από άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας, ελληνόφωνο ως επί το πλείστον, με αποτέλεσμα να επικρατήσει η ελληνοφωνία σ' αυτές. Ο λατινόφωνος πληθυσμός της υπαίθρου, αγροτικός και κτηνοτροφικός, θα υπέστη επίσης μεγάλες απώλειες κατά τις επιδρομές τριών αιώνων και στο μεγαλύτερο μέρος του θα πρέπει να αποσύρθηκε στις ορεινές περιοχές του Αίμου, αφήνοντας κενό στην πεδιάδα που διευκόλυνε την εγκατάσταση των Σλάβων και στη συνέχεια των Πρωτο-Βουλγάρων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η λατινοφωνία, όχι μόνο στον χώρο της Βουλγαρίας αλλά γενικότερα στα Βαλκάνια, περιορίστηκε μεταξύ αγροτικών και κτηνοτροφικών πληθυσμών, οι οποίοι μιλούσαν τραχιές εκδοχές αυτής, αρκετά απομακρυσμένες από τα τυπικά λατινικά και χωρίς γραπτή διατύπωση, τις διαλέκτους που αργότερα ονομάστηκαν βλάχικες.

Υπ' αυτές τις συνθήκες, και δεδομένου ότι η γλώσσα των Πρωτο-Βουλγάρων δεν ήταν γραπτή, με την εξαίρεση κάποιων διατυπώσεων θρησκευτικής τελετουργίας που αποδίδονταν με τη λεγόμενη ρουνική γραφή, η εγγύτερη υψηλή κουλτούρα από την οποία μπορούσαν να δανειστούν για τις ανάγκες γραπτής διατύπωσης ήταν η ελληνική, και έτσι κατέφυγαν στη χρήση της ελληνικής όχι ως επίσημης γλώσσας, αλλά ως γλώσσας που χρησιμοποιήθηκε για την καταγραφή αξιομνημόνευτων στοιχείων και πληροφοριών. Οι περίφημες πρωτο-βουλγαρικές επιγραφές, που το κείμενό τους αφορά συνήθως είτε *res gestae* είτε αναθηματικού περιεχομένου, κάποιες λογιστικού χαρακτήρα και αρκετές επιτύμβιες, γράφτηκαν στα ελληνικά από ελληνόφωνους κατοίκους της χώρας ή από αιχμαλώτους. Αν και η χάραξη πρωτο-βουλγαρικών επιγραφών ξεκίνησε αρκετά νωρίς, ήδη από τα χρόνια ηγεμονίας του Τέρβελη, στις αρχές του 8^{ου} αιώνα, η χρονολόγηση του μεγαλύτερου αριθμού αυτών στα χρόνια του Κρούμμου και του Ομουρτάγ, όταν βρισκόταν στη Βουλγαρία μεγάλος αριθμός Βυζαντινών αιχμαλώτων, ενισχύει την εκτίμηση ότι οι συντάκτες τους μπορεί να ήταν και αιχμάλωτοι.²⁹ Οι πρωτο-βουλγαρικές επιγραφές συνιστούν την τρίτη κυριότερη πηγή της ιστορίας του πρωτο-βουλγαρικού κράτους για την περίοδο από τον 7^ο ως τον 9^ο αιώνα, μαζί με τα χρονικά του Θεοφάνη και του πατριάρχη Νικηφόρου, και τη μόνη πηγή που προέρχεται από τη βουλγαρική πλευρά.

Την ίδια περίπου εποχή με την κατάληψη από τους Βουλγάρους της περιοχής ανάμεσα στον Δούναβη και τον Αίμο και την ίδρυση του πρωτο-βουλγαρικού κράτους, συνέβησαν και τα γεγονότα του Κούβερ και των Σερμησιάνων, τα οποία μπορούν να τοποθετηθούν χρονικά στη δεκαετία του 680. Ποιοι ήταν οι Σερμησιάνοι αναφέρθηκε παραπάνω, όπως και η υπαγωγή τους υπό τον Βούλγαρο Κούβερ, εντός του αβαρικού χανάτου. Σύμφωνα με τα *Θαύματα του Αγίου Δημητρίου*, η κινητήρια δύναμη πίσω από την απόφαση του Κούβερ να στασιάσει και να μεταφέρει τους Σερμησιάνους στη βυζαντινή επικράτεια ήταν ο έντονος πόθος των τελευταίων να επιστρέψουν στη χώρα καταγωγής τους, σε συνδυασμό με προσωπικούς υπολογισμούς.³⁰ Μια πιθανότερη εξήγηση της απόφασης του Κούβερ ενδεχομένως ήταν η εγκατάσταση των Βουλγάρων του Ασπαρούχ στα βορειοανατολικά Βαλκάνια και η επιδίωξη του Κούβερ να επιτύχει επαφή και σύμπραξη μαζί τους. Έχει υποστηριχθεί ότι στα γεγονότα του Κούβερ αναφέρεται και ο *Fredegar*, που κάνει λόγο για μια εξέγερση Βουλγάρων εντός του αβαρικού χανάτου, η οποία όμως είναι ακριβέστερο να χρονολογηθεί στη δεκαετία του 630, άρα πρόκειται για ανεξάρτητο γεγονός.³¹ Η πορεία των Σερμησιάνων και των Βουλγάρων υπό τον Κούβερ περιγράφεται στα *Θαύματα* με αναφορές έντονα επηρεασμένες από την *Εξοδό*. Ακολουθώντας προφανώς την οδό Μοράβα-Αξιού, ο Κούβερ και οι Σερμησιάνοι έφτασαν στην εγγύτητα της Θεσσαλονίκης, όπου εγκαταστάθηκαν στον λεγόμενο Κεραμήσιο κάμπο. Για την ταύτιση του τελευταίου έχει προταθεί ότι επρόκειτο για τον κάμπο της Πελαγονίας, περί το Μοναστήρι, η αναφορά όμως στο γεγονός ότι ο λαός του Κούβερ γειτνίαζε με τους Δρογουβίτες, που εντάθηκαν από τον βυζαντινό αυτοκράτορα να προμηθεύουν τους ανθρώπους του Κούβερ με τρόφιμα, υποδεικνύει μια θέση εγγύτερη στη Θεσσαλονίκη. Στη συνέχεια, η διήγηση των *Θαυμάτων* παραδίδει ότι ο Κούβερ είχε στόχο την κατάληψη της πόλης και ότι το γεγονός αυτό προετοίμαζε ένας ακόλουθός του, ο Μαύρος, που είχε γίνει δεκτός και κατοικούσε στην πόλη, η οποία όμως απετράπη λόγω διαφόρων συμπτώσεων που αποδίδονται

29 Beševliev, *Protobulgarischen Inschriften*, σσ. 1-55.

30 *Miracles de Saint Démétrius*, 1, σσ. 286-88.

31 Fine, *Early Medieval Balkans*, σσ. 46-47.

στη θαυματουργή επέμβαση του Αγίου Δημητρίου. Στη συνέχεια, η συνοχή του λαού του Κούβερ χάθηκε λόγω του ότι οι περισσότεροι Σερμησιάνοι διασκορπίστηκαν, άλλοι εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλονίκη, άλλοι έφυγαν για την Κωνσταντινούπολη και άλλοι για άλλες πόλεις της Θράκης, ενώ μια ομάδα μόνο Σερμησιάνων, πιθανώς και Βουλγάρων, εγκαταστάθηκαν συγκροτημένα κάπου στη Θράκη υπό τον Μαύρο, ως υπήκοοι του βυζαντινού αυτοκράτορα.³² Το τελευταίο γεγονός επιβεβαιώνεται από ευρεθέν μολυβδόβουλο του «Μαύρου, πατρικίου και άρχοντος Σερμησιάνων και Βουλγάρων»,³³ ενώ ο Κούβερ χάνεται από το προσκήνιο. Για τον Μαύρο, που κατά τα *Θαύματα* μιλούσε βουλγαρικά, ελληνικά, λατινικά και σλάβικα, και η βουλγαρική του εθνικότητα προκύπτει μόνο από αναφορά στον τίτλο του κεφαλαίου από το κείμενο των *Θαυμάτων*, παραδίδεται ότι αργότερα συνωμότησε εναντίον του αυτοκράτορα και ότι του χαρίστηκε μεν η ζωή, αλλά του αφαιρέθηκε το αξίωμά του και τέθηκε υπό περιορισμό.³⁴

Με τα γεγονότα αυτά ίσως σχετίζεται η αναφορά σε μία από τις παλαιότερες πρωτο-βουλγαρικές επιγραφές, τη λεγόμενη του «ιππέα της Madaga», που περιλαμβάνει αποσπάσματα από τα *res gestae* του Τέρβελι, στην οποία δηλώνεται ότι «τον ρινοκοπημένον τον βασιλέα ουκ επίστεσαν ι θύι μου ις θεσσαλονίκην»,³⁵ δηλαδή ότι κάποιοι θείοι του Τέρβελι συνάντησαν στη Θεσσαλονίκη τον ρινοκοπημένο βασιλιά, τον Ιουστινιανό Β' (685-695, 705-711), αλλά δεν επέτυχαν να έρθουν σε «πίστη», σε συμφωνία, μαζί του. Ενδέχεται με σχετική πιθανότητα, χωρίς όμως να μπορεί να υποστηριχθεί με απόλυτη βεβαιότητα, ο θείος του Τέρβελι που αναφέρεται στην επιγραφή να είναι ο Κούβερ, άρα να έχει βάση η αναφορά του Θεοφάνη και του πατριάρχη Νικηφόρου στον τέταρτο γιο του Κοβράτου, και αδερφό του Ασπαρούχ, που με ομάδα Βουλγάρων εγκαταστάθηκε στο αβαρικό χανάτο, και αυτός να ταυτίζεται με τον Κούβερ. Η υπόθεση αυτή υποστηρίζεται από το γεγονός ότι δεν μαρτυρείται στις πηγές άλλη μετάβαση του Ιουστινιανού Β' στη Θεσσαλονίκη πλην αυτής στο τέλος της εκστρατείας του 688, σε χρονική φάση δηλαδή συμβατή με τον χρόνο κατά τον οποίο πρέπει να συνέβησαν τα γεγονότα του Κούβερ και του Μαύρου, που περιγράφονται στα *Θαύματα του Αγίου Δημητρίου*. Η αποτυχία συμφωνίας που αναφέρεται πιθανώς αφορά στην επιδίωξη του Κούβερ να αναγνωριστεί η παραμονή του με τους Σερμησιάνους και τους Βουλγάρους στον Κεραμήσιο κάμπο, ως αυτόνομοι ηγεμόνα αυτών υπό τη βυζαντινή επικυριαρχία, κάτι που δεν επιτεύχθηκε, εκτός των άλλων και λόγω της διαρροής των Σερμησιάνων προς διάφορες κατευθύνσεις, η οποία υποβοηθήθηκε από τις βυζαντινές αρχές. Έχει διατυπωθεί και αντίθετη άποψη, κατά την οποία υποστηρίζεται ότι η αναφορά της επιγραφής δεν έχει σχέση με τα γεγονότα του Κούβερ και εικάζεται ότι αφορά κάποιες συνομιλίες του Ιουστινιανού Β' με Βουλγάρους απεσταλμένους, κάποιους θείους του Τέρβελι από τη μητρική του πλευρά, κουνιάδους δηλαδή του Ασπαρούχ, που συνάντησαν τον αυτοκράτορα όταν βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη κατά τη διεξαγωγή της εκστρατείας του 688 για να διαπραγματευτούν τη σύναψη συνθήκης ειρήνης.

Σε σχέση με τα γεγονότα του Κούβερ, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η εκστρατεία του Ιουστινιανού Β' του 688, εναντίον «σκλαβινίας και Βουλγαρίας» που κατέληξε στη Θεσσαλονίκη, δεν στόχευε εναντίον των Βουλγάρων του Ασπαρούχ και της παραδουνάβιας Βουλγαρίας, αλλά εναντίον των Βουλγάρων του Κούβερ που βρίσκονταν στην ενδοχώρα της Θεσσαλονίκης,³⁶ υπόθεση που συνδέεται με τις αναφορές των *Θαυμάτων* για τις προθέσεις Κούβερ και Μαύρου να κυριεύσουν την πόλη, αλλά και την αναφορά στην πρωτο-βουλγαρική επιγραφή για τους Βουλγάρους που δεν «επίστεσαν» στη Θεσσαλονίκη. Επίσης, δεν φαίνεται ιδιαίτερα λογική η πορεία μιας εκστρατείας πρώτα προς τον Αίμο και στη συνέχεια η κάθοδος της και η στροφή της δυτικά προς τη Θεσσαλονίκη. Σε κάθε περίπτωση, αυτή η υπόθεση έχει κάποια λογική, δεν μπορεί όμως να υποστηρίζεται με απόλυτη βεβαιότητα.

Πέραν των προηγουμένων, οι αναφορές περί του Κούβερ χρησιμοποιήθηκαν για την διατύπωση και μιας άλλης, σαφώς υπερβολικής και αστήρικτης υπόθεσης. Σε συσχέτιση με την υπόθεση της ταύτισης του Κεραμήσιου κάμπου με τον κάμπο της Πελαγονίας, έχει υποστηριχθεί ότι οι Βούλγαροι του Κούβερ παρέμειναν έκτοτε στο διηλεκές εκεί και ίδρυσαν ένα δεύτερο πρωτο-βουλγαρικό κράτος στον χώρο της δυτικής Μακεδονίας, το οποίο και συγχωνεύτηκε με αυτό του Δούναβη κατά τον 9^ο αιώνα.³⁷ Πρόκειται βέβαια για μια υπόθεση που δεν βασίζεται σε καμία τεκμηρίωση από έστω και έμμεσες αναφορές πηγών. Οι τελευταίες πληροφορίες που δίνει η διήγηση των *Θαυμάτων* για τον Κούβερ είναι ότι, όταν οι Σερμησιάνοι αναχώρησαν προς διάφορες κατευθύνσεις και ο Μαύρος εγκαταστάθηκε στη Θράκη, ο Κούβερ παρέμενε εγγύς της Θεσσαλονίκης, προφανώς στον Κεραμήσιο

32 *Miracles de Saint Démétrius*, I, σσ. 283-304.

33 Zacos-Veglery, *Byzantine Lead Seals*, αρ. 934.

34 *Miracles de Saint Démétrius*, I, σσ. 283, 291-92, 304.

35 Beševliev, *Protobulgarischen Inschriften*, σσ. 97.

36 Fine, *Early Medieval Balkans*, σσ. 72 (με βιβλιογραφία).

37 Fine, *Early Medieval Balkans*, σσ. 46.

κάμπο, μαζί με κάποιους από τους Βουλγάρους. Τον Μαύρο είχε ακολουθήσει στη Θράκη τουλάχιστον ένας γιος του, όπως αναφέρεται στα *Θαύματα*, οι γυναίκες του όμως και τα «πράγματα» του παρέμεναν με τον Κούβερ, ο οποίος μάλιστα εξακολουθούσε να τις τιμά, ένδειξη ότι δεν είχε επέλθει ρήξη μεταξύ τους.³⁸ Έκτοτε δεν υπάρχει καμία μνεία σχετική με τον Κούβερ. Γενικότερα, οι Βούλγαροι που τον ακολουθούσαν μπορούν ενδεχομένως να συσχετισθούν με τα γεγονότα της εκστρατείας του Ιουστινιανού Β΄ το 688/89. Και πιθανώς παρέμεναν ως συγκροτημένη παρουσία στην ενδοχώρα της Θεσσαλονίκης έως και τις αρχές του 8^{ου} αιώνα. Στη συνέχεια, και μετά από μία όχι πολύ μακρά παραμονή στον Κεραμήσιο κάμπο θα κινήθηκαν προς το βουλγαρικό κράτος του Δούναβη, στο οποίο και θα ενσωματώθηκαν.

Η ιστορία του πρωτο-βουλγαρικού κράτους από τις απαρχές μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 9^{ου} αιώνα μπορεί να διακριθεί σε τέσσερις φάσεις: α. η περίοδος της σταθεροποίησης κατά την περίοδο από τις απαρχές μέχρι τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Ε΄ στο Βυζάντιο· β. η περίοδος των εσωτερικών αναταραχών και συγκρούσεων, καθώς και των βυζαντινών πιέσεων και επεμβάσεων, που εντοπίζονται κατά την περίοδο της βασιλείας του Κωνσταντίνου Ε΄· γ. η περίοδος της ανασυγκρότησης, μετά από τα σοβαρά πλήγματα της προηγούμενης φάσης, κυρίως υπό τον ηγεμόνα Κάρδαμη· δ. η περίοδος του ηγεμονισμού υπό τους Κρούμμο και Ομουρτάγ.

Κατά την πρώτη περίοδο της σταθεροποίησης της βουλγαρικής παρουσίας στην περιοχή μεταξύ του Δούναβη και του Αίμου και της αρχικής συγκρότησης του πρωτο-βουλγαρικού κράτους, καθοριστική υπήρξε η ηγεμονία του δεύτερου χαν, Τέρβελι, γιου του Ασπαρούχ. Αν και, όπως επισημάνθηκε παραπάνω, δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι η κατάληψη των βυζαντινών εδαφών νοτίως του Δούναβη και η ίδρυση του πρωτο-βουλγαρικού κράτους εκεί, είχε όντως τον μεγάλο αντίκτυπο που τους αποδίδει ο Θεοφάνης, σε κάθε περίπτωση οι εξελίξεις αυτές απασχολούσαν σοβαρά τις βυζαντινές αρχές και, όποτε οι βυζαντινοί αυτοκράτορες είχαν τη δυνατότητα, επιχειρούσαν με στρατιωτικά μέσα εναντίον των Βουλγάρων. Με αναφορά στη βουλγαρική παρουσία, συγκροτήθηκε προς το τέλος του 7^{ου} αιώνα το ένα από τα δύο πρώτα *θέματα* επί των ευρωπαϊκών εδαφών της αυτοκρατορίας, το *θέμα* της Θράκης, ενώ το δεύτερο, το *θέμα* Ελλάδος, ήταν ένα ναυτικό κατά βάση *θέμα*, προσανατολισμένο στον θαλάσσιο αγώνα εναντίον των αραβικών στόλων. Σήμερα πλέον είναι γνωστό ότι στην αρχική φάση της ιστορίας του θεσμού, τα *θέματα* ήταν καθαρά στρατιωτικές μονάδες και μάλιστα τα πρώτα *θέματα* της Μικράς Ασίας δεν είχαν συγκεκριμένη εδαφική βάση. Από τα μέσα του 8^{ου} αιώνα τα *θέματα* της Μικράς Ασίας άρχισαν να εδράζονται σε συγκεκριμένες περιοχές, συνυπάρχοντας με τους παλαιούς θεσμούς επαρχιακής διοίκησης, που δεν είχαν ακόμη εκλείψει. Μόλις στις αρχές του 9^{ου} αιώνα, και πιθανώς στα πλαίσια των μεταρρυθμίσεων του Νικηφόρου Α΄ (802-811), τα *θέματα* απορρόφησαν το σύνολο των διοικητικών αρμοδιοτήτων στις περιοχές που έδρευαν. Έχοντας αυτά υπόψη, μπορούμε να πιστώσουμε τα δύο πρώτα ευρωπαϊκά *θέματα*, Θράκης και Ελλάδος, με την αρχική ταύτιση της έδρασης ενός *θέματος* σε συγκεκριμένη εδαφική περιοχή.

Μετά την αρχική συνθηκολόγηση του Κωνσταντίνου Δ΄ (681), με την οποία έγινε αναγκαστικά αποδεκτή η εγκατάσταση των Πρωτο-Βουλγάρων στα πρώην βυζαντινά εδάφη μέχρι τον Αίμο, ο επόμενος αυτοκράτορας Ιουστινιανός Β΄ φαίνεται πως είχε σε υψηλή προτεραιότητα την αντιμετώπιση του βουλγαρικού ζητήματος, όπως δείχνει η εκστρατεία του το 688, αν και αυτή μπορεί να υποστηριχθεί ότι ίσως δεν κατευθύνθηκε προς τον Αίμο αλλά εναντίον των Βουλγάρων του Κούβερ στη Μακεδονία. Οι μετέπειτα συγκυρίες όμως καθόρισαν με διαφορετικούς όρους τη σχέση του με τους Βουλγάρους. Μετά την ανατροπή και τη ρινότμησή του και επιθυμώντας διακαώς να ανακτήσει την εξουσία, ο μόνος σύμμαχος που μπορούσε να βρει ήταν ο Βούλγαρος ηγεμόνας Τέρβελις. Ο Τέρβελις πρόσφερε υπολογίσιμη βοήθεια στον Ιουστινιανό Β΄, με την οποία ο ρινότμητος αυτοκράτορας μπόρεσε να ανακτήσει τον θρόνο, λαμβάνοντας σε ανταπόδοση όχι μόνο αυξημένα πάκτα αλλά σοβαρά ανταλλάγματα, ιδιαίτερα κρίσιμα για την εξύψωση του κύρους του νεοσύστατου βουλγαρικού κράτους. Στα πλαίσια της συμφωνίας τους, ο Τέρβελις έλαβε τον τίτλο του καίσαρα, καθώς και υπόσχεση για συνοικέσιο του με κόρη του Ιουστινιανού, που δεν τηρήθηκε.³⁹ Η απόδοση του τίτλου στον Τέρβελι επιβεβαιώνεται από μολυβδόβουλα που έχουν βρεθεί, με την επιγραφή: «*Θεοτόκε βοήθει Τερβελλίου καίσαρος*».⁴⁰ Η επιγραφή αυτή δεν σημαίνει φυσικά ότι ο Τέρβελις είχε εκχριστιανιστεί, απλά αντιπροσωπεύει τον συνήθη τύπο των βυζαντινών σφραγίδων. Η απόδοση του τίτλου του καίσαρα στον Τέρβελι συνιστά μια τεράστια παραχώρηση από πλευράς Βυζαντίου, δεδομένου ότι επρόκειτο για έναν βασιλικό τίτλο, τον δεύτερο τότε στην ιεραρχική σειρά, μετά από αυτόν του βασιλιά, που η κατοχή του δήλωνε φορέα βασιλικής εξουσίας και όχι απλά τιμητικό ή διοικητικό αξίωμα. Έως τότε, ο τίτλος που συνηθιζόταν να παραχωρεί το Βυζάντιο σε ξένους ηγεμόνες ήταν αυτός του πατρικίου, ο οποίος είχε δοθεί και από τον Ηράκλειο στον παππού του Τέρβελι Κοβράτο, στα πλαίσια της αντι-α-

38 *Miracles de Saint Démétrius*, I, σσ. 304.

39 Νικηφόρος, *Ιστορία Σύντομος*, σσ. 102-104.

40 Zacos-Veglery, *Byzantine Lead Seals*, αρ. 2672.

βαρικής τους συμμαχίας. Το γεγονός ότι με την ενέργεια του Ιουστινιανού Β΄ παραχωρήθηκε ο ύψιστος τίτλος του καίσαρα σε ξένο ηγεμόνα και μάλιστα μη Χριστιανό, και βάρβαρο κατά την βυζαντινή αντίληψη, συνιστούσε βαρύ πλήγμα για το κύρος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ενώ από την άλλη εξύψωνε στο μέγιστο βαθμό το κύρος του Βούλγαρου ηγεμόνα και λειτουργούσε σταθεροποιητικά για την εξουσία του και για τη συγκρότηση του πρωτο-βουλγαρικού κράτους. Αν μάλιστα ο Ιουστινιανός δεν είχε ήδη στέψει τον προβλεπόμενο διάδοχό του, τότε θεωρητικά ως διάδοχος αυτού στον θρόνο του Βυζαντίου μπορούσε να θεωρηθεί ο Τέρβελις, αν και οι Βυζαντινοί διατηρούσαν ως ασφαλιστική δικλείδα το γεγονός ότι δεν είχε πραγματοποιηθεί η εκκλησιαστική ευλογία που έπρεπε να συνοδεύει την απονομή του τίτλου του καίσαρα, εφόσον ο Τέρβελις δεν ήταν Χριστιανός, άρα η αναγόρευσή του σε καίσαρα μπορούσε να θεωρηθεί ελλιπής και όχι πλήρως νομιμοποιημένη. Από αυτή την απονομή οι Βυζαντινοί μπορεί να διατηρούσαν την ψευδαίσθηση ότι με αυτό τον τρόπο εντάσσουν τους Βουλγάρους στην αυτοκρατορία, έστω και αυτοδιοικούμενους, οι Βούλγαροι όμως έβλεπαν το ίδιο γεγονός από την τελειώς αντίθετη σκοπιά, ως επιβεβαίωση της ανεξαρτησίας τους αλλά και εξίσωση του κράτους τους σχεδόν στο ίδιο επίπεδο με τη «βασιλεία των Ρωμαίων».

Έχοντας αποκατασταθεί στον θρόνο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ο Ιουστινιανός Β΄ προφανώς έκρινε ότι οι παραχωρήσεις του προς τον Τέρβελι ήταν πέραν του ανεκτού και το 708 έλυσε τη συνθήκη και εκστράτευσε κατά των Βουλγάρων, ανεπιτυχώς όμως. Τα αποτελέσματα αυτής της ατυχούς εκστρατείας του Ιουστινιανού Β΄ δεν είναι γνωστά, πάντως δεν θα πρέπει να είχε κάποια σημαντική επίπτωση σε βάρος του Βυζαντίου. Πιθανότατα ανανεώθηκαν οι προϋφιστάμενες συνθήκες, με επιβεβαίωση, ίσως και κάποια επαύξηση, των πάκτων που καταβάλλονταν από την πλευρά του Βυζαντίου. Ο Τέρβελις γενικότερα δεν έδειχνε να επιθυμεί εχθρικές σχέσεις με το Βυζάντιο και μερικά χρόνια αργότερα συνέπραξε με τον Λέοντα Γ΄ εναντίον των Αράβων και υποστήριξε τους Βυζαντινούς κατά την αραβική πολιορκία της Κωνσταντινούπολης του 718.

Στην επόμενη φάση, η έκλειψη του δυναστικού οίκου του Ασπαρούχ οδήγησε σε έντονες διενέξεις εντός του πρωτο-βουλγαρικού κράτους και σε συγκρούσεις μεταξύ μερίδων της πρωτο-βουλγαρικής αριστοκρατίας. Την κατάσταση εκμεταλλεύθηκε ο βυζαντινός αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ε΄, ο οποίος επιπλέον αντιμετώπιζε την ευνοϊκή συγκυρία των σοβαρών ενδοαραβικών διενέξεων, που οδήγησαν σε πτώση το χαλιφάτο των Ομμεϊядών και στην ανάδειξη του νέου κέντρου εξουσίας μεταξύ των Αράβων, του χαλιφάτου των Αββασιδών της Βαγδάτης. Μεταξύ του 760 και του θανάτου του το 775, ο Κωνσταντίνος πραγματοποίησε συνολικά εννέα εκστρατείες κατά της Βουλγαρίας, άλλοτε για να εξουδετερώσει κάποιον ηγέτη αυτής εχθρικό προς το Βυζάντιο και άλλοτε για να υποστηρίξει κάποιον φιλικά προσκείμενο, και επιπλέον επέτυχε τη συγκρότηση μιας φιλοβυζαντινής μερίδας μεταξύ της πρωτο-βουλγαρικής αριστοκρατίας. Με τις εκστρατείες αυτές επέτυχε σοβαρά πλήγματα κατά των Βουλγάρων και οδήγησε το κράτος τους σε κατάσταση αποδιοργάνωσης, αν και τελικά δεν επέτυχε την εξάλειψη του βουλγαρικού κράτους ή την υποταγή των Βουλγάρων. Καθοριστική για την αποτυχία των σχεδίων του Κωνσταντίνου υπήρξε η έμπνευση του Βουλγάρου ηγεμόνα Τελέριγος να εντοπίσει με τέχνασμα και στη συνέχεια να εξουδετερώσει τους πράκτορες του Βυζαντίου μεταξύ των Βουλγάρων, γεγονός το οποίο ακολούθησε σύντομα ο θάνατος του Κωνσταντίνου και η διαδοχή του από τον Λέοντα Δ΄ (775-780), που δεν είχε την ίδια ενεργητικότητα και τη διάθεση για συνέχιση της επιθετικής πολιτικής του πατέρα του. Στη Βουλγαρία πάντως οι εσωτερικές αντιθέσεις δεν εξέλειψαν και σύντομα ανατράπηκε και ο ίδιος ο Τελέριγος, ο οποίος μάλιστα αναγκάστηκε να καταφύγει στο Βυζάντιο, όπου έγινε δεκτός στην αυλή του Λέοντα Δ΄, έλαβε τον τίτλο του πατρικίου και επιπλέον εκχριστιανίστηκε λαμβάνοντας το όνομα Θεοφύλακτος.⁴¹

Η περίοδος της ηγεμονίας του επόμενου χαν Κάρδαμη υπήρξε εποχή ανασυγκρότησης για το βουλγαρικό κράτος από τις καταστροφές που είχαν επιφέρει οι επιθέσεις του Κωνσταντίνου Ε΄. Προσανατολισμένος στην εσωτερική αναδιοργάνωση του κράτους, ο συγκεκριμένος ηγεμόνας δεν φαίνεται να επιδίωξε τη σύγκρουση με το Βυζάντιο ή με άλλες δυνάμεις, όπως το χανάτο των Αβάρων. Έχει υποστηριχθεί ότι κατά την περίοδο του Κάρδαμη και των επόμενων ηγεμόνων βελτιώθηκε η κατάσταση των υποταγμένων Σλάβων της Βουλγαρίας και άρχισε η σταδιακή ενσωμάτωση τους στις δομές της πρωτο-βουλγαρικής κοινωνίας.⁴² Αν και δεν υπάρχει κάποια μαρτυρία περί αυτού, είναι λογικό να θεωρήσουμε ότι σε μια προσπάθεια ανασυγκρότησης ενός καθημαγμένου κράτους, όπως η Βουλγαρία μετά τους πολέμους του Κωνσταντίνου Ε΄, θα επιδιωκόταν η επίτευξη ενός ικανοποιητικού *modus vivendi* μεταξύ των διαφορετικών ομάδων του πληθυσμού.⁴³

41 Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σσ. 451. Το χριστιανικό όνομα που έλαβε ο Τελέριγος γίνεται γνωστό από μολυβδό-βουλα, που επιβεβαιώνουν και την απονομή σε αυτόν του τίτλου του πατρικίου: Zacos-Veglery, *Byzantine Lead Seals*, αρ. 3188.

42 Fine, *Early Medieval Balkans*, σσ. 78.

43 Fine, *Early Medieval Balkans*, σσ. 77.

Με τον επόμενο ηγεμόνα Κρούμμο (803-814) και τους επιτυχείς πολέμους του σε περισσότερα του ενός μέτωπα, το πρωτο-βουλγαρικό κράτος αναδεικνύεται σε ισχυρή δύναμη και ασκεί πλέον ηγεμονική πολιτική. Ο Κρούμμος εικάζεται ότι προερχόταν από τους Βουλγάρους της Παννονίας και προηγουμένως ήταν υποτελής του χαγάνου των Αβάρων. Όταν στη δεκαετία του 790 το αβαρικό χανάτο ουσιαστικά διαλύθηκε από τις επιθέσεις των Φράγκων του Καρλομάγνου, ο Κρούμμος και οι ακόλουθοι του φέρονται να εγκαταστάθηκαν στη βουλγαρική επικράτεια, όπου γρήγορα κατόρθωσε να ανέλθει στη θέση του ηγεμόνα, κάτω από απροσδιόριστες περιστάσεις. Μεταξύ σύγχρονων Βουλγάρων ιστορικών έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο Κρούμμος, προερχόμενος από την Παννονία, ήταν απόγονος του αδερφού του Ασπαρούχ που κατά τα βυζαντινά χρονικά ηγείτο των Βουλγάρων που εγκαταστάθηκαν στην Παννονία, είτε αυτός ήταν ο Κούβερ είτε όχι· κατ' επέκταση οι ίδιοι μελετητές θεωρούν ότι με τον Κρούμμο επανήλθε στην εξουσία ο παλαιός οίκος του Κοβράτου και του Ασπαρούχ.⁴⁴ Η άποψη αυτή βέβαια, που συνιστά απλώς μία εικασία, είναι μάλλον απότοκο ενός συναισθηματισμού από πλευράς των ιστορικών που τη δέχονται.

Υπό την ηγεσία του Κρούμμου, το βουλγαρικό κράτος επεκτάθηκε προς διάφορες κατευθύνσεις: στα βόρεια του Δούναβη, οπότε πλέον περιλάμβανε ολόκληρο το καρπαθο-βαλκανικό λεκανοπέδιο· βορειοδυτικά προς την αβαρική επικράτεια, εκμεταλλευόμενο την κατάρρευση του αβαρικού χανάτου, όπου πλέον συνόρευε με την επικράτεια της φραγκικής αυτοκρατορίας, με την οποία ήρθε σε αντιπαράθεση· οι σημαντικότερες όμως πολεμικές επιχειρήσεις και κατακτήσεις του Κρούμμου εντοπίζονται στο Νότο, απέναντι στο Βυζάντιο. Ο βυζαντινο-βουλγαρικός πόλεμος επί Κρούμμου εντοπίζεται σε μια σχετικά προχωρημένη φάση της ηγεμονίας του Κρούμμου στη Βουλγαρία και της βασιλείας του περίπου συγχρόνου του Νικηφόρου Α΄ στο Βυζάντιο. Οι εχθροπραξίες ξεκίνησαν μάλλον με βυζαντινή υποκίνηση το 809 και σχεδόν από την αρχή ο Κρούμμος κατάφερε ένα σημαντικό πλήγμα στο Βυζάντιο με την άλωση της Σερδικής (809).⁴⁵ Μετά την καταστροφή της από τους Αβάρους περί το 615, η Σερδική φαίνεται πως είχε διατηρήσει μια περιορισμένη κατοίκηση στη διάρκεια του 7^{ου} και 8^{ου} αιώνα, αν και οι θεσμοί της πόλης δεν επιβίωναν, μέχρι την ανοικοδόμηση και ανασυγκρότησή της επί της βασιλείας ή της Ειρήνης της Αθηναίας ή του Νικηφόρου Α΄, οπότε και αναλήφθηκε μεγάλο πρόγραμμα αποκατάστασης της πλήρους βυζαντινής κυριαρχίας σε εκτεταμένες περιοχές των Βαλκανίων. Όταν καταλήφθηκε από τον Κρούμμο, η Σερδική συνιστούσε σημαντική βυζαντινή βάση με μεγάλο αριθμό στρατευμάτων, και προφανώς αποτέλεσε πρώτο στόχο των Βουλγάρων, επειδή λόγω της γεωγραφικής της θέσης, στις δυτικές υπώρειες του Αίμου, παρεμπόδιζε την προοπτική μελλοντικής επέκτασης της βουλγαρικής κυριαρχίας προς τα κεντρικά και δυτικά Βαλκάνια, η οποία όντως συντελέστηκε επί των επόμενων Βουλγάρων ηγεμόνων.

Μετά την άλωση της Σερδικής, ο πόλεμος πήρε ολοκληρωτικό χαρακτήρα. Ο Νικηφόρος Α΄ προετοίμασε σε αντίποινα μεγάλη εκστρατεία με στόχο την πλήρη καταστροφή των Βουλγάρων. Οι Βούλγαροι απέφυγαν την εκ παρατάξεως μάχη και ο στρατός του Νικηφόρου έφτασε μέχρι την Πλίσκα, την οποία κατέστρεψε. Κατά την επιστροφή όμως, οι Βυζαντινοί δέχτηκαν αιφνιδιαστική επίθεση στα στενά του Αίμου και υπέστησαν καταστροφική ήττα (811), ενώ σκοτώθηκε και ο ίδιος ο Νικηφόρος Α΄, του οποίου το κρανίο παραδίδεται ότι ο Κρούμμος μετέτρεψε σε κύπελλο με το οποίο κερνούσε τους ακόλουθούς του.⁴⁶ Στη συνέχεια, και μέχρι τον θάνατό του το 814, ο Κρούμμος πραγματοποίησε σειρά εισβολών στη βυζαντινή επικράτεια κατά τις οποίες επέτυχε σειρά από νίκες εναντίον βυζαντινών στρατευμάτων, συνέλαβε μεγάλο αριθμό αιχμαλώτων, και κυριεύσε τις κυριότερες βυζαντινές πόλεις της Θράκης (Βερόη, Δεβελτός, Μεσημβρία, Αγχίαλος, Αδριανούπολη κ.α.) από τις οποίες άλλες προσάρτησε και άλλες λεηλάτησε. Ο πόλεμος έληξε μετά τον θάνατο του Κρούμμου με τη σύναψη τριακονταετούς συνθήκης ειρήνης που αποδέχτηκε ο γιος του Κρούμμου και νέος ηγεμόνας των Βουλγάρων, Ομουρτάγ, το 815. Με τη συνθήκη αυτή, που οι όροι της εν μέρει παραδίδονται από τη *Συνέχεια του Θεοφάνους* και περιλαμβάνονται και σε σωζόμενη πρωτο-βουλγαρική επιγραφή,⁴⁷ το Βυζάντιο αναγνώρισε την προσάρτηση περιοχών που είχε κατακτήσει ο Κρούμμος, και χαράχτηκε νέα συνοριακή γραμμή με την οποία τα βουλγαρικά σύνορα επεκτάθηκαν σημαντικά προς Νότο. Ενώ καθ' όλη την προηγούμενη περίοδο το σύνορο είχε μείνει σταθερό κατά μήκος του Αίμου, με τη συνθήκη του 815 ορίστηκε στην κοιλάδα του Έβρου αφήνοντας στη Βουλγαρία σημαντικές έως τότε βυζαντινές πόλεις, όπως η Σερδική, η Βερόη (Stara Zagora), η Δεβελτός, η Μεσημβρία, η Αγχίαλος.

Η περίοδος της ηγεμονίας του Κρούμμου στη Βουλγαρία διακρίνεται και από εσωτερικό μεταρρυθμιστικό έργο. Σύμφωνα με τη Σούδα, βυζαντινό λεξικογραφικό κείμενο, που περιλαμβάνει λήμμα για τους Βουλγάρους,

44 Fine, *Early Medieval Balkans*, σσ. 94.

45 Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σσ. 485.

46 Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σσ. 490-91. *Chronique de l'an 811*, σσ. 210-16.

47 Beševliev, *Protobulgarischen Inschriften*, σσ. 190.

θεωρείται ότι πρώτος θέσπισε συγκροτημένη νομοθεσία στη θέση των παλαιών εθίμων και μερίμνησε για την οργάνωση συστήματος απονομής δικαιοσύνης.⁴⁸ Σε σχέση με το νομοθετικό και οργανωτικό του έργο, μπορεί ίσως να υποστηριχθεί ότι έχοντας ζήσει παλαιότερα στο αβαρικό χανάτο και βιώσει την πτώση του από την επίθεση των Φράγκων, ενδεχομένως είχε εμπνευστεί την πολιτική του επηρεασμένος από φραγκικά μοντέλα. Γεγονός είναι ως συνέπεια της καταστροφής του αβαρικού χανάτου, το πρωτο-βουλγαρικό στοιχείο στο βουλγαρικό κράτος ενισχύθηκε δημογραφικά, και κατ' επέκταση στρατιωτικά, από την καταφυγή των Βουλγάρων της Παννονίας, μεταξύ των οποίων και ο ίδιος ο Κρούμμος, αλλά και Αβάρων, όπως τεκμαίρεται από την αναφορά του ανώνυμου χρονικού του έτους 811 περί συμμετοχής τους στον στρατό του Κρούμμου.⁴⁹ Σε επιγραφές της περιόδου του Κρούμμου και του Ομουρτάγ αναφέρονται τίτλοι και αξιώματα, ενίοτε σε ιεραρχική συσχέτιση, που δείχνουν την προσπάθεια συγκρότησης μιας συγκεντρωτικής διοίκησης.⁵⁰ Υποστηρίζεται ότι ο Κρούμμος ήταν φιλικός προς τους Σλάβους, αν και δεν υπάρχουν μαρτυρίες για τοποθέτηση προσώπων προερχόμενων από τον σλαβικό πληθυσμό σε υψηλές θέσεις, πλην της αναφοράς ενός Δραγομίρου, τον οποίο είχε αποστείλει πρέσβη σε διαπραγματεύσεις με τους Βυζαντινούς.⁵¹ Από πρωτο-βουλγαρική επιγραφή διαπιστώνεται η διοικητική συγκρότηση των πρώην βυζαντινών περιοχών που είχε κυριεύσει σε μερίδες, υπό την διοίκηση προσώπων με πρωτο-βουλγαρικό όνομα, τα οποία όμως επικουρούσαν πρόσωπα βυζαντινής καταγωγής.⁵² Είναι γεγονός ότι Βυζαντινοί που βρίσκονταν σε δυσμένεια επί Νικηφόρου Α΄ ή επόμενων αυτοκρατόρων είχαν καταφύγει στον Κρούμμο, τον οποίο υπηρετούσαν, όπως και κάποιοι μεταξύ των αιχμαλώτων. Το ίδιο ίσχυε και από την άλλη πλευρά: η ηγεμονία του Κρούμμου δεν είχε γίνει καθολικά δεκτή μεταξύ των Βουλγάρων και υπήρχαν πρόσωπα αντιτιθέμενα σ' αυτόν που είχαν καταφύγει στο Βυζάντιο. Η παρουσία τους μάλιστα υπήρξε ο κύριος λόγος για τη μη αποδοχή από τη βυζαντινή πλευρά προτάσεων ειρήνης του Κρούμμου το 813. Ο Κρούμμος ζητούσε την παράδοσή τους, την οποία όλοι στο Βυζάντιο δέχονταν, πλην των Στουδιτών μοναχών. Δεδομένου ότι η μονή Στουδίου είχε εξελιχθεί σε σημαντικό παράγοντα πολιτικής ισχύος στο μεσοδιάστημα των δύο εικονομαχικών περιόδων, η βούληση των Στουδιτών επικράτησε και οι προτάσεις ειρήνης του Κρούμμου απορρίφθηκαν σε εκείνη την φάση.⁵³

Η περίοδος της ηγεμονίας του Ομουρτάγ (814-831) υπήρξε φάση εσωτερικής ανασυγκρότησης και ενσωμάτωσης των πρόσφατα προσαρτημένων εδαφών και πληθυσμών. Επί του Ομουρτάγ επίσης ξεκίνησε η επέκταση της βουλγαρικής κυριαρχίας προς τα δυτικά, στα κεντρικά και δυτικά Βαλκάνια, δεδομένου ότι δεν υπήρχε πλέον το εμπόδιο της βυζαντινής Σερδικής. Η βουλγαρική επέκταση επί των ημερών του Ομουρτάγ κινήθηκε κατά μήκος του Δούναβη, όπου και καταλήφθηκε η περιοχή του Σιρμιού. Επί των επόμενων ηγεμόνων, η συνεχόμενη επέκταση είχε συντελέσει, ώστε μέχρι και τη βασιλεία του Βόριδος η Βουλγαρική επικράτεια έφτανε στην Αδριατική. Από επιγραφές του Ομουρτάγ διαπιστώνεται ότι στην πολιτική ιδεολογία του πρωτο-βουλγαρικού κράτους είχε επικρατήσει η ιδέα του ηγεμονισμού.⁵⁴

Η περίοδος του Ομουρτάγ φαίνεται πως υπήρξε καθοριστική για τις διεργασίες που οδήγησαν στον σταδιακό εκσλαβισμό των πρωτο-βουλγάρων, κάτι που τεκμαίρεται από το γεγονός ότι ο ίδιος ο γιος και διάδοχός του, ο Μαλαμίρ, είχε σλαβικό όνομα, όπως και οι επόμενοι ηγεμόνες, Πρεσιάμ και Βόρις. Ίσως η καταστροφή της Πλίσκας και η γενικότερη αναστάτωση που είχε προκαλέσει η εισβολή του Νικηφόρου Α΄ να έπαιζαν ρόλο σε αυτή την εξέλιξη. Ο Ομουρτάγ ξανάκτισε την Πλίσκα, αλλά είναι πιθανό ότι κατά την όλη ανασυγκρότηση που πραγματοποίησε οι Σλάβοι μπορεί να βρέθηκαν πλέον εγγύτερα στους Πρωτο-Βουλγάρους και ως περισσότεροι σταδιακά να μετέδιδαν τη γλώσσα τους και έθιμα τους στους τελευταίους.

48 Σούδα, σσ. 483-84.

49 *Chronique de l'an 811*, σσ. 210-16.

50 Beševliev, *Protobulgarischen Inschriften*, σσ. 220-21, 232, 233, 277, 285, 287, 292, 293, 294. Fine, *Early Medieval Balkans*, σσ. 100.

51 Θεοφάνης, *Χρονολογία*, σσ. 497.

52 Beševliev, *Protobulgarischen Inschriften*, σσ. 220-21.

53 Θεοφάνης, *Χρονολογία*, σσ. 497-98.

54 Beševliev, *Protobulgarischen Inschriften*, σσ. 260-61.

Κεφ. 4. Τα δυτικά Βαλκάνια (7^{ος}-9^{ος} αι.)

Αναφερόμενοι στο βορειοδυτικό μέρος των Βαλκανίων εννοούμε τις περιοχές δυτικότερα της γραμμής Μοράβα-Αξίου και βορειότερα των ορέων Sar (του Σκάρδου της αρχαιότητας), μέχρι την Ιστρία και τον Σάβο. Κατά την πρωτο-βυζαντινή περίοδο η όλη περιοχή υπαγόταν στη διοίκηση Δακίας (μέρος των επαρχιών Δαρδανίας, Άνω Μοισίας και η επαρχία Πραιβαλιτάνας) και εν μέρει στην διοίκηση Παννονίας (κατά βάση η επαρχία Δαλματίας και η μικρή επαρχία Παννονίας περί το Σίρμιο). Η επαρχία Δαλματίας, που δεν περιοριζόταν στις ακτές αλλά ήταν ιδιαίτερα εκτεταμένη και εμπεριείχε το μεγαλύτερο μέρος της σημερινής Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, όπως και η περιοχή του Σιρμίου είχαν απολεσθεί για την Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία περί το 480, με την εξαίρεση των πόλεων στα δαλματικά παράλια, και κατέχονταν από Οστρογότθους, Γέπιδες και Ερούλους. Οι περιοχές αυτές ανακτήθηκαν μέχρι το 545 από το ανατολικό ρωμαϊκό κράτος, στα πλαίσια της Reconquista του Ιουστινιανού, και ειδικότερα κατά τον ιταλικό πόλεμο.

Για τη μετέπειτα ιστορία της περιοχής μέχρι τον 9^ο αιώνα, μόνη ουσιαστικά γραπτή πηγή είναι το έργο *Προς τον ιδιον υιόν Ρωμανόν* ή *De Administrando Imperio* του λόγιου και εγκυκλοπαιδιστή αυτοκράτορα του 10^{ου} αιώνα Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου. Η πληροφόρηση που παρέχει αυτό το κείμενο εν μέρει συμπληρώνεται ή αντιπαραβάλλεται με λίγες αποσπασματικές μαρτυρίες από άλλες πηγές, καθώς και με τα πορίσματα της αρχαιολογικής έρευνας. Η χρήση αυτού του κειμένου, στο οποίο αναγκαστικά οφείλει να βασιστεί κανείς, παρουσιάζει οπωσδήποτε προβλήματα ως προς την αξιοπιστία των πληροφοριών που περιλαμβάνει. Είναι πολύ μεταγενέστερο και οπωσδήποτε δεν λείπουν οι σκοπιμότητες στις αναφορές του, εφόσον είναι γραμμένο με τη βυζαντινή αυτοκρατορική οπτική του 10^{ου} αιώνα και, επιπλέον, με τη δυναστική οπτική που διακρίνει τον συγκεκριμένο αυτοκράτορα. Από την άλλη, πρόκειται για ένα εγχειρίδιο εξωτερικής πολιτικής, γραμμένο σε μεγάλο βαθμό βάσει πληροφοριών που εμπεριέχονταν σε τεκμήρια των αυτοκρατορικών αρχείων και για τον λόγο αυτό δεν μπορεί να θεωρούνται εξαρχής αβάσιμες ή φανταστικές οι πληροφορίες για πολύ προγενέστερες περιόδους. Αποτιμώντας συνολικά το *De Administrando Imperio*, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ένα μέρος των πληροφοριών που παρέχει βασίζεται σε παλαιά αρχειακά τεκμήρια της βυζαντινής διοίκησης και μπορεί να θεωρείται αξιόπιστο, ένα άλλο μέρος που επίσης προέρχεται από τα αρχειακά τεκμήρια μπορεί να αναπαράγει ανακριβείς πληροφορίες και θρύλους και, τέλος, κάποιες αναφορές αντανακλούν σκοπιμότητες του συγγραφέα και της εποχής του. Ο εντοπισμός των τελευταίων παρουσιάζει σαφώς μικρότερη δυσκολία από την προσπάθεια διακρίβωσης του ακριβούς από το ανακριβές μεταξύ στοιχείων προερχόμενων από αρχειακές πηγές αναφερόμενες στο παρελθόν.

Ο Πορφυρογέννητος τονίζει το ενδιαφέρον του αυτοκράτορα Διοκλητιανού για την πόλη της Σαλώνας, την πρωτεύουσα της επαρχίας, και το κτίσιμο των ανακτόρων του, αν και δεν αναφέρει ενδεχόμενη καταγωγή του από εκεί. Στον Διοκλητιανό επίσης, αποδίδει την εγκατάσταση των «Ρωμάνων» στη Δαλματία, τους οποίους θεωρεί αποίκους από τη Ρώμη.¹ Στους «Ρωμάνους» (Romani) του Πορφυρογέννητου αναγνωρίζουμε τους λεγόμενους Ιταλοδαλμάτες, που για αιώνες συνιστούσαν την πλειοψηφία του πληθυσμού των παραλιακών δαλματικών πόλεων και που ο εκσλαβισμός τους υπήρξε μακρόχρονη σταδιακή διαδικασία. Τα ιταλοδαλματικά, διάλεκτος πολύ κοντινή σε αυτές της ιταλικής χερσονήσου, διέφεραν αισθητά από τα τραχιά και χωρίς γραπτή διατύπωση λατινικά του εσωτερικού των Βαλκανίων, τα κατόπιν βλάχικα, και παραδίδεται ότι ομιλούντο στο Split μέχρι και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Οι καταβολές του ιταλοδαλματικού πληθυσμού μπορούν να αναχθούν σε σειρά κυμάτων αποικισμού από την Ιταλία, που ξεκίνησαν την επαύριον της ρωμαϊκής κατάκτησης, δεδομένου ότι οι δαλματικές πόλεις ήταν ρωμαϊκές αποικίες και η εξέλιξη της γλώσσας τους παρακολούθησε αυτήν των διαλέκτων της Ιταλίας, με την οποία οι δαλματικές πόλεις είχαν πάντα στενή σχέση. Με το να συνδέει τις καταβολές αυτού του πληθυσμού ειδικά με τον Διοκλητιανό, ο Πορφυρογέννητος ή η πηγή του, αποδίδει στο φαινόμενο αυτών των καταβολών συμβολικές διαστάσεις.

Τα βορειοδυτικά Βαλκάνια ουσιαστικά εγκαταλείφθηκαν από το Βυζάντιο ήδη από τη βασιλεία του Μαυρικού. Η πραγματοποίηση αβαρικών επιδρομών στην περιοχή κατά τη δεκαετία του 590, οι οποίες πιθανώς είχαν ξεκινήσει νωρίτερα, δείχνει ότι κατά τη βυζαντινή αντεπίθεση της περιόδου η διάταξη των βυζαντινών στρατευμάτων δεν κάλυπτε αυτό τον χώρο. Μέχρι τις αρχές του 7^{ου} αιώνα, η περιοχή είχε ουσιαστικά απολεσθεί για το Βυζάντιο. Ο Πορφυρογέννητος αποδίδει στους Αβάρους τις αλώσεις πόλεων και την αιχμαλωσία πληθυσμού, ενώ τα διάφορα σλαβικά φύλα, που στη συνέχεια εκθέτει ονομαστικά και με λεπτομέρεια, φέρονται να εγκαθίστανται στην περιοχή σε ολίγον μεταγενέστερο χρόνο και σε αντιπαράθεση με τους Αβάρους. Οι Αβάροι

1 De Administrando Imperio, σσ. 122.

φέρονται να αιχμαλωτίζουν τους «Ρωμάνους», που κατοικούσαν όχι μόνο στις πόλεις αλλά και στην ύπαιθρο, με την εξαίρεση των κατοίκων των πόλεων που διέφυγαν την αιχμαλωσία, και να τους μεταφέρουν στην Παννονία.² Οι παραλιακές πόλεις που επιβίωσαν ήταν το Σπαλάτο (Split), ο χώρος των ανακτόρων του Διοκλητιανού στην Σαλώνα, όπου οχυρώθηκε μέρος των κατοίκων της πόλης, τα Ραούσιον (Ragusa/Dubrovnik), φυσικά οχυρή θέση όπου κατέφυγε ο πληθυσμός της Επιδαύρου, τα Διάδωρα (Zadar), το Τετραγγούριν (Trogir), τα Δεκάτερα (Cattaro), καθώς και οι νησιωτικές πόλεις Όσαρα (ίσως το Ρογέ της Ιστρίας), Άρβη και Βέκλα.³ Οι πόλεις αυτές απέκτησαν σχεδόν πλήρη ανεξαρτησία και αναγνώριζαν μια τυπική μόνο επικυριαρχία του βυζαντινού αυτοκράτορα. Τη βυζαντινή αυτή επικυριαρχία στις δαλματικές πόλεις φέρεται να σεβάστηκε και ο Καρλομάγνος, σύμφωνα με τον βιογράφο του Εϊνάρδο, όταν επέκτεινε την φραγκική κυριαρχία στα βορειοδυτικά Βαλκάνια υποτάσσοντας τους Κροάτες στην ενδοχώρα, στα πλαίσια μιας διαλλακτικής πολιτικής προς το Βυζάντιο. Κατά τον Πορφυρογέννητο, οι δαλματικές πόλεις αποκήρυξαν και τυπικά τη βυζαντινή επικυριαρχία λίγο αργότερα, κατά τη βασιλεία του Μιχαήλ Β΄ του εξ Αμορίου.⁴ Η πληροφορία αυτή είναι λογικό να προκαλεί αμφιβολία ως προς την ακρίβεια της. Ο Κωνσταντίνος Ζ΄, που στο έργο του υπερπροβάλλει με εξιδανικευτικό τρόπο τα έργα και τις ημέρες του παππού του και ιδρυτή της μακεδονικής δυναστείας Βασιλείου Α΄ (867-86), θα είχε λόγους να προβάλλει μειωτικές αναφορές για τους βασιλείς της προηγούμενης δυναστείας, του Αμορίου, που τη θέση της πήρε η μακεδονική με το έγκλημα του Βασιλείου Α΄ να δολοφονήσει τον προκάτοχό του. Η πληροφορία αυτή όμως μπορεί και να ευσταθεί δεδομένου ότι ο Μιχαήλ Β΄ ήταν εικονομάχος και λόγω αυτού του γεγονότος ο Πάπας θα είχε λόγο να παρακινήσει τις δαλματικές πόλεις στο να αποκηρύξουν την έστω και τυπική εξουσία του. Ουσιαστικότερος βυζαντινός έλεγχος επιβλήθηκε μόλις στο δεύτερο μισό του 9^{ου} αιώνα, κατά τη βασιλεία του Βασιλείου Α΄ του Μακεδόνα, οπότε και ιδρύθηκε το βυζαντινό θέμα Δαλματίας και τοποθετήθηκε στρατηγός στην περιοχή, με αναγνώριση όμως της αυτονομίας και αυτοδιοίκησης των πόλεων και χωρίς αμφισβήτηση του γεγονότος της εκκλησιαστικής υπαγωγής τους στον Πάπα της Ρώμης. Ο Βασίλειος, επίσης, φρόντισε για την τήρηση των ισορροπιών με τα σλαβικά φύλα της ενδοχώρας και τη διατήρηση ομαλών σχέσεων ανάμεσα στις πόλεις των παραλίων και σ' αυτά, προβλέποντας να συνεχίσουν να καταβάλλουν τους φόρους που από παλιά έδιναν σ' αυτά και μία μικρή εισφορά μόνο στον βυζαντινό στρατηγό.⁵

Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος διασώζει δύο διακριτές εκδοχές περί της εγκατάστασης των Κροατών στα Βαλκάνια, μία στο κεφάλαιο 30 και άλλη στο κεφάλαιο 31 του *De Administrando Imperio*, οι οποίες παρέχουν διαφορετική πληροφόρηση σε κάποιο βαθμό. Η εκδοχή του κεφαλαίου 30 μάλλον βασίζεται σε αναπαραγωγή ίδιων κροατικών παραδόσεων, ενώ αυτή του κεφαλαίου 31 στην υπό βυζαντινή οπτική επεξεργασία αυτών, πιθανώς από τον ίδιο τον αυτοκράτορα-συγγραφέα. Η διαφορά ανάμεσα στα δύο κεφάλαια προφανώς οφείλεται στο ότι το όλο έργο είναι ημιτελές και δεν έτυχε της απαραίτητης επιμέλειας, ώστε να διορθωθούν οι όποιες ανακολουθίες. Σύμφωνα πάντως και με τις δύο εκδοχές, η περιοχή είχε ήδη καταληφθεί από τους Αβάρους, οι οποίοι και είχαν αιχμαλωτίσει τον παλαιό πληθυσμό, πριν αφιχθούν οι Κροάτες, θέση που προβάλλεται και για τα άλλα σλαβικά φύλα της περιοχής στα οικεία κεφάλαια. Γεγονός είναι ότι η ενδοχώρα της πρώην βυζαντινής επαρχίας Δαλματίας είχε όντως καταληφθεί από τους Αβάρους, οι οποίοι και είχαν εγκατασταθεί εκεί, όπως αποδεικνύεται από αρχαιολογικά ευρήματα στην Κροατία και τη Βοσνία, καθώς και από τοπωνύμια,⁶ ενώ η εγκατάστασή τους αναφέρεται και στο *De Administrando Imperio* και μάλιστα ότι κάποιοι Άβαροι παρέμεναν και υπό κροατική κυριαρχία μετά την άφιξη των Κροατών.⁷

Γενικότερα, τα αρχαιολογικά δεδομένα δείχνουν ότι σε αυτό το τμήμα των Βαλκανίων η εγκατάσταση σλαβικών πληθυσμών τοποθετείται μετά τη δεύτερη δεκαετία του 7^{ου} αιώνα, που σημαίνει ότι πραγματοποιήθηκε σε επόμενο χρόνο, μετά την κατάληψη της περιοχής από τους Αβάρους και την εγκατάστασή τους εκεί.⁸ Ο Πορφυρογέννητος αναφέρει το σύνολο των σλαβικών φύλων που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή. Κατά βάση αναφέρεται στα σλαβικά φύλα που είχαν διακριτή παρουσία και διατηρούσαν κάποιο κρατικό μόρφωμα στην εποχή του ή σε κοντινές αυτής περιόδους, ανάγοντας την ιστορία τους στους χρόνους του Ηρακλείου, αν και για κάποια από αυτά υπάρχει και ανεξάρτητη σύγχρονη πληροφόρηση του 7^{ου} αιώνα ότι όντως βρίσκονταν στην περιοχή από τότε, όπως για τους Ναρεντάνους.

2 De Administrando Imperio, σσ. 124, 142.

3 De Administrando Imperio, σσ. 124, 136-38.

4 De Administrando Imperio, σσ. 124.

5 De Administrando Imperio, σσ. 140.

6 Fine, Early Medieval Balkans, σσ. 34.

7 De Administrando Imperio, σσ. 142.

8 Fine, Early Medieval Balkans, σσ. 34-35.

Τοποθετώντας τα με βάση τον χώρο εγκατάστασης, το νοτιότερο από τα φύλα αυτά ήταν οι Διοκλητιανοί, τον οποίων το όνομα ο Πορφυρογέννητος συνδέει με το κάστρο (πόλη) της Διόκλειας, την ονομασία του οποίου ανάγει στον Διοκλητιανό.⁹ Ήταν εγκατεστημένοι στην περιοχή του σημερινού Μαυροβουνίου και η ονομασία προέρχεται ακριβέστερα από το αρχαίο ιλλυρικό φύλο των Δουκλετίων, που κατοικούσε στην ίδια περιοχή και που το όνομά του είχε, όπως φαίνεται, παραμείνει ως δηλωτικό της χώρας. Αμέσως βορειότερα κατά μήκος των ακτών και της ενδοχώρας τους τοποθετούνται οι Καναλίτες και οι Τερβουνιάτες, οι οποίοι μπορούμε να θεωρήσουμε ότι κατείχαν την περιοχή περί τα Δεκάτερα (Cotor). Σε άλλες περιπτώσεις αναφέρονται ως διακριτά φύλα, σε άλλες η χώρα τους αναφέρεται ως ενιαία, προφανώς επειδή την εποχή του Πορφυρογέννητου συγκροτούσαν ενιαίο κρατικό μόρφωμα.¹⁰ Βορειότερα βρισκόταν η χώρα των Ζαχλούμων, η οποία ταυτίζεται γενικά με την σημερινή Ερζεγοβίνη, και ακόμη βορειότερα οι Ναρεντάνοι, που η ονομασία τους προκύπτει από τον ποταμό Argentus (Neretva). Το όριο της επικράτειας των Ζαχλούμων και αυτής των Ναρεντάνων σηματοδοτείτο από το Ραούσιον, το οποίο κατέβαλε φόρο εξ ημισείας και στα δύο σλαβικά φύλα. Για τους Ναρεντάνους παραδίδεται ότι από νωρίς γνώριζαν και ασκούσαν την ναυσιπλοΐα, αναφέρονται μάλιστα πειρατικές επιδρομές τους ακόμη και στην Ιταλία ήδη από τον 7^ο αιώνα,¹¹ και η επικράτεια τους περιελάμβανε και τα νησιά Κρκ, Hvar και Viš. Κατά τον Πορφυρογέννητο ονομάζονταν και Παγανοί επειδή δεν δέχτηκαν τον χριστιανισμό την ίδια εποχή με τα άλλα σλαβικά φύλα, αλλά αργότερα.¹²

Τα δύο πιο πολυπληθή σλαβικά φύλα, από αυτά που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή και αυτά που ο Πορφυρογέννητος κρίνει ως σημαντικότερα και δίνει μεγαλύτερη έμφαση στην περιγραφή της ιστορίας τους, είναι οι Σέρβοι και οι Κροάτες. Όπως προαναφέρθηκε, σχετικά με τους Κροάτες δίνει δύο εκδοχές περί του παρελθόντος τους και της εγκατάστασής τους, η μία στο κεφάλαιο 30 φαίνεται αυθεντική κροατική και η άλλη στα κεφάλαια 29 και 31 συνιστά την υπό βυζαντινή οπτική επεξεργασία της. Κατά τη διήγηση του κεφαλαίου 30, που βασίζεται σε κροατικές παραδόσεις, οι Κροάτες αρχικά κατοικούσαν στη λεγόμενη Βελοχρωβατία (Λευκή Κροατία), άνωθεν της Βαυαρίας, από όπου διασπάστηκε ομάδα αυτών και κινήθηκε προς τον χώρο της κατόπιν εγκατάστασής τους στα βορειοδυτικά Βαλκάνια, που τότε κατέχονταν από τους Αβάρους. Στην περίπτωση αυτή εντοπίζονται κοινά στοιχεία των καταγωγικών μύθων, όπως η πληροφορία ότι των Κροατών που διασπάστηκαν και κινήθηκαν προς τα Βαλκάνια ηγούντο πέντε αδέρφια και δύο αδερφές (ο συμβολικός αριθμός επτά). Σύμφωνα με τη διήγηση, οι Κροάτες κυριεύσαν τα εδάφη αυτά με πόλεμο εκδιώκοντας ή υποτάσσοντας τους εκεί Αβάρους. Η περιοχή στην οποία εγκαταστάθηκαν οι Κροάτες μπορεί να ταυτιστεί λίγο-πολύ με τη σημερινή Κροατία, το μεσόγειο παννονικό μέρος της, μεταξύ του Σάβου και του Δράβου, και το παραλιακό μέρος της βορειότερα της επικράτειας των Ναρεντάνων, καθώς και με μέρος της Βοσνίας. Η διήγηση του κεφαλαίου 30 περιλαμβάνει την πληροφορία, μάλλον αναχρονιστικά σε σχέση με τον 7^ο αιώνα, της συγκρότησης δύο κρατικών μορφωμάτων μεταξύ των Κροατών.¹³ Στην ίδια διήγηση γίνεται λόγος για την υποταγή μέρους των Κροατών στους Φράγκους, που ιστορικά εντοπίζεται στα τέλη του 8^{ου}-αρχές του 9^{ου} αιώνα. Η φραγκική κυριαρχία περιγράφεται ως ιδιαίτερα σκληρή και καταπιεστική, που τελικά οδήγησε σε εξέγερση των Κροατών και στην αποτίναξή της, γεγονότα που χρονολογούνται μετά τα μέσα του 9^{ου} αιώνα. Τότε τοποθετεί η διήγηση του κεφαλαίου 30 και τον εκχριστιανισμό των Κροατών, δηλαδή μετά την αποτίναξη της φραγκικής κυριαρχίας, και τον αποδίδει σε Λατίνους μισσιοναρίους, που φέρονται να κλήθηκαν από τους Κροάτες. Αν και τα γεγονότα που αναφέρονται στη διήγηση παρατίθενται αχρονικά, αυτή η τοποθέτηση του εκχριστιανισμού των Κροατών σε ύστερη φάση μπορεί να τύχει ερμηνείας.

Στα χρόνια της φραγκικής κυριαρχίας πρέπει να γενικεύτηκε και να ολοκληρώθηκε ο εκχριστιανισμός των σλαβικών φύλων, υπό την παπική εκκλησία, αν και ειδικά για τους Ναρεντάνους ο Πορφυρογέννητος αναφέρει ότι εκχριστιανίσθηκαν αργότερα γι' αυτό και παρέμεναν γνωστοί και ως Παγανοί, αν και η αρχική επαφή των λαών αυτών με τον χριστιανισμό πρέπει να είχε ξεκινήσει αρκετά νωρίτερα της φραγκικής κατάκτησης. Η πρώτη χριστιανική ιεραποστολή στους Σλάβους της Δαλματίας πραγματοποιήθηκε ήδη τον 7^ο αιώνα, σταθερότεροι όμως παράγοντες της σταδιακής αυτής επαφής θα ήταν η γειννίαση με τις παραλιακές πόλεις αλλά και γενικότερα η συνύπαρξη με τα κατάλοιπα του παλαιού πληθυσμού. Ο παλαιός ιλλυρικής καταγωγής πληθυσμός οπωσδήποτε δεν είχε εκλείψει και αναμειγνύομενος με τους Σλάβους αποτελεί συστατικό της εθνογένεσης των σλαβικών λαών της περιοχής, κάτι που αποδεικνύεται από την αναφορά ιλλυρικών ανθρωπωνυμίων μεταξύ του κροατικού

9 De Administrando Imperio, σσ. 162-64.

10 De Administrando Imperio, σσ. 162.

11 Curta, Making of Slavs, σσ. 110.

12 De Administrando Imperio, σσ. 160-62, 164.

13 De Administrando Imperio, σσ. 142.

και δαλματικού πληθυσμού σε πηγές του 12^{ου} αιώνα.¹⁴ Δεν μπορεί όμως να θεωρηθεί ότι έχει βάση η άποψη Γιουγκοσλάβων ιλλυριολόγων, όπως ο Stipcević, ότι διατηρούνταν μέχρι τα μεσαιωνικά χρόνια κατάλοιπα του αρχαίου ιλλυρικού πληθυσμού που δεν είχαν εκλατινιστεί.¹⁵ Πρόκειται για άποψη που αποσκοπεί στο να τονίσει στον μέγιστο βαθμό την ιλλυρική συνιστώσα της καταγωγής των γιουγκοσλαβικών λαών, ιδίως των Κροατών, αλλά δεν υποστηρίζεται από κανένα στέρεο δεδομένο. Η πιθανότητα ένα μέρος των αρχαίων Ιλλυριών να διατήρησε τη γλώσσα του, μέχρι να επανεμφανιστεί τον 11^ο αιώνα ως Αλβανοί, δεν σημαίνει ότι το ίδιο συνέβη και με άλλους ιλλυρικούς πληθυσμούς αλλού.

Η διήγηση του κεφαλαίου 30, όπως προαναφέρθηκε, αναπαράγει ανεπεξέργαστα την οπτική των ίδιων των Κροατών και πρέπει η διαμόρφωσή της που σώζεται στο *De Administrando Imperio* να ανήκει σε χρόνο πολύ κοντινό της σύνταξης του τελευταίου, όταν οι λεπτομέρειες της απελευθέρωσης από τους Φράγκους και κυρίως του εκχριστιανισμού των Κροατών δεν ήταν πλέον ζώσα μνήμη μεταξύ τους. Μια ακριβέστερη αποκατάσταση των γεγονότων του εκχριστιανισμού μπορεί να τοποθετήσει μια πρώτη επαφή των Κροατών με τη χριστιανική θρησκεία, αμέσως μετά την εγκατάστασή τους στα βορειοδυτικά Βαλκάνια, μέσω των παραλιακών δαλματικών πόλεων αλλά και των καταλοίπων του παλαιού πληθυσμού, που παρέμενε στις περιοχές όπου εγκαταστάθηκαν. Στη συνέχεια, η διάδοση του χριστιανισμού μεταξύ των Κροατών εντάθηκε και εν πολλοίς ολοκληρώθηκε στα χρόνια της φραγκικής κυριαρχίας. Η διήγηση όμως του κεφαλαίου 30 τον παρουσιάζει να λαμβάνει χώρα μετά την απελευθέρωση, διότι ένα τόσο σημαντικό γεγονός για τους από καιρό Χριστιανούς Κροάτες δεν θα μπορούσε να έχει συμβεί στα χρόνια ξένης κυριαρχίας, που παρουσιάζεται μάλιστα ως καταπιεστική.

Στο κεφάλαιο 29 και κυρίως στο 31, οι κροατικές ιστορικές παραδόσεις εκτίθενται επεξεργασμένες μέσα από το βυζαντινό πρίσμα. Οι Κροάτες φέρονται και σ' αυτά τα κεφάλαια να έρχονται και να εγκαθίστανται στα Βαλκάνια, προερχόμενοι από τη Λευκή Κροατία, και να εκδιώκουν από τα εδάφη αυτά τους Αβάρους. Υπαισχύεται όμως ο παράγοντας της βυζαντινής εμπλοκής σε αυτά τα γεγονότα. Οι Κροάτες φέρονται να μετακινούνται στην περιοχή που κατέλαβαν κατ' εντολή του Ηρακλείου, σε συμμαχία με το Βυζάντιο εναντίον των Αβάρων, και τελικά η εγκατάστασή τους να πραγματοποιείται με την έγκριση του βυζαντινού αυτοκράτορα, περίπου ως υπόσπονδων. Όλα αυτά βέβαια είναι εξαιρετικά αμφίβολο αν συνέβησαν, και η αναφορά τους εξυπηρετεί τη σκοπιμότητα της βυζαντινής εξουσίας που δεν θέλει να δείξει ότι η εγκατάσταση ξένων λαών σε άλλοτε αυτοκρατορικά εδάφη πραγματοποιήθηκε χωρίς την έγκρισή της. Για παρεμφερείς λόγους αποσιωπάται τελείως στα δύο αυτά κεφάλαια η φραγκική κυριαρχία επί των Κροατών, αν και υπήρξε καθοριστική για την παραπέρα ιστορική πορεία τους, καθώς δεν εξυπηρετεί το γόητρο του Βυζαντίου να δείξει ότι αυτοί οι πληθυσμοί, που τους φέρει ως συνεχώς ευρισκόμενους υπό την επικυριαρχία του, είχαν τεθεί υπό τον έλεγχο μιας ανταγωνιστικής δύναμης, όπως η φραγκική αυτοκρατορία του Καρλομάγνου. Ο εκχριστιανισμός τέλος των Κροατών συνδέεται επίσης με τον Ηράκλειο, ο οποίος φέρεται να ζητά από τον Πάπα την αποστολή μισσιοναρίων για την πραγματοποίησή του.¹⁶

Μετά την εγκατάσταση των διαφόρων σλαβικών φύλων που προαναφέρθηκαν στα βορειοδυτικά Βαλκάνια, για το υπόλοιπο του 7^{ου} και το μεγαλύτερο μέρος του 8^{ου} αιώνα, αυτά θα πρέπει να παρέμεναν οργανωμένα σύμφωνα με τις φυλετικές τους παραδόσεις και η ηγεσία θα ήταν μάλλον συλλογική, όπως των Δρογουβιτών της Μακεδονίας κατά τον 7^ο αιώνα,¹⁷ κάτι το οποίο σε κάποιο βαθμό τεκμαίρεται από αναφορά του Πορφυρογέννητου, που παρουσιάζει αυτά τα φύλα να μην είχαν «άρχοντα» αλλά να διοικούνται από «γέροντες ζουπάνους»,¹⁸ όρος που ίσως ανάγει στους επικεφαλής των επιμέρους πατριών. Αλλαγές στον τρόπο κοινωνικο-πολιτικής οργάνωσης αυτών των σλαβικών φύλων επήλθαν με την άφιξη των Φράγκων. Ο βιογράφος του Καρλομάγνου Εϊνάρδος περιλαμβάνει μεταξύ των κατακτήσεων του Φράγκου αυτοκράτορα την Παννονία, την Ιστρία, τη Λιβουρνία και τη Δαλματία.¹⁹ Δεν αναφέρεται ρητά αν οι περιοχές των βορειοδυτικών Βαλκανίων κατακτήθηκαν στο πλαίσιο συγκεκριμένης εκστρατείας και είναι πιθανότερο ότι η φραγκική επιρροή στις περιοχές αυτές επιτεύχθηκε σταδιακά, ως αποτέλεσμα της φραγκικής επικράτησης στην Ιταλία καθώς και επί των Αβάρων τη δεκαετία του 790, και ότι τα χρονικά πλαίσια της φραγκικής επέκτασης στα βορειοδυτικά Βαλκάνια θα πρέπει να εντοπιστούν στη δεκαετία του 810, όταν αυτή είχε εξελιχθεί σε αιτία έντασης με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Ο Εϊνάρδος αναφέρει ότι οι διαθέσεις του Καρλομάγνου έναντι του Βυζαντίου ήταν φιλειρηνικές και ότι επεδίωξε τη συνδι-

14 Stipcević, *The Illyrians*, σσ. 75.

15 Stipcević, *The Illyrians*, σσ. 71-76.

16 *De Administrando Imperio*, σσ. 148.

17 Βλ. παραπάνω, σσ. 47.

18 *De Administrando Imperio*, σσ. 124.

19 Einhartus, *Vita Caroli Magni* §15.

αλλαγή με τους αυτοκράτορες Νικηφόρο Α΄, Μιχαήλ Α΄ Ραγκαβέ και Λέοντα Ε΄ τον Αρμένιο· για τον λόγο αυτό δεν αμφισβήτησε την τυπική βυζαντινή επικυριαρχία επί των παραλιακών δαλματικών πόλεων.²⁰ Βασική για τη διευθέτηση του ζητήματος πρέπει να υπήρξε η συμφωνία του Καρλομάγνου με τον Μιχαήλ Α΄ Ραγκαβέ το 812, κατά την οποία η Βενετία, προφανώς και οι πόλεις των δαλματικών παραλίων, παρέμειναν υπό τη βυζαντινή επικυριαρχία, στην Ιστρία όμως και στο εσωτερικό της Δαλματίας αναγνωρίστηκε η κυριαρχία των Φράγκων.²¹

Όπως προαναφέρθηκε, η κυριαρχία των Φράγκων εισήγαγε νέα συστήματα οργάνωσης και διακυβέρνησης στα σλαβικά φύλα. Στον χώρο κατοίκησης του κάθε φύλου συγκροτείται αντίστοιχο κρατικό μόρφωμα με επικεφαλής ηγεμόνα, που στην κροατική περίπτωση αναφέρεται ως *δούκας* (*dux*), όπως προκύπτει από αναφορές λατινικών χρονικών αλλά και επιγραφές, ή *βοάνος* (*ban*) κατά τον Πορφυρογέννητο, ο οποίος όμως γενικά προτιμά τον πιο γενικευτικό χαρακτηρισμό «άρχων». Για τους Κροάτες, οι πληροφορίες που σώζονται είναι κάπως περισσότερες και έτσι γνωρίζουμε ότι στη διάρκεια του 9^{ου} αιώνα διαιρούνταν σε δύο κρατικά μορφώματα υπό τους αντίστοιχους ηγεμόνες, το παννονικό και το δαλματικό. Ο Πορφυρογέννητος αναφέρεται σε μία μόνο περίπτωση στους Κροάτες της Παννονίας και στον «άρχοντα» τους, που τον χαρακτηρίζει «αυτεξούσιο», αποδίδοντας την παρουσία τους σε απόσπασή τους από το κυρίως σώμα των Κροατών που είχε εγκατασταθεί στη Δαλματία.²² Πέραν αυτών, το σύνολο των λοιπών αναφορών του στους Κροάτες αναφέρεται σε αυτούς της Δαλματίας. Η κροατική ηγεμονία της Παννονίας πρέπει να πρωτοσυγκροτήθηκε μετά το 790, όταν οι Φράγκοι, στη διάρκεια των εκστρατειών τους κατά των Αβάρων, κυρίευσαν την περιοχή και ανέθεσαν τη διακυβέρνησή της σε κάποιον *Vojnomir*, υποτελή στον Φράγκο κυβερνήτη του Φρίουλι. Η βουλγαρική επέκταση στην περιοχή στα χρόνια του Ομουρτάγ και η κατάληψη του Σιρμιού το 827 κατέστησε την παννονική Κροατία διαφιλονικούμενη περιοχή μεταξύ Βουλγάρων και Φράγκων. Για ένα διάστημα οι Βούλγαροι επέτυχαν να ορίσουν ηγεμόνα των Κροατών της Παννονίας τον ελεγχόμενο από αυτούς *Ratimir*, τον οποίο όμως αργότερα οι Φράγκοι εκδίωξαν, αποκαθιστώντας στη θέση του ηγεμόνα πρόσωπα ελεγχόμενα από αυτούς. Η φραγκική επιρροή στην παννονική Κροατία διατηρήθηκε μέχρι τα τελευταία χρόνια του 9^{ου} αιώνα, με τελευταίο ηγεμόνα τον Μπρασλάβο, οπότε η άφιξη των Ούγγρων προκάλεσε τη διάλυση της κροατικής ηγεμονίας και την υποταγή των Κροατών σε αυτούς. Η ουγγρική κυριαρχία επί των Κροατών της Παννονίας διήρκεσε μέχρι τη δεκαετία του 920, οπότε ο δούκας, και κατόπιν βασιλιάς, της δαλματικής Κροατίας Τομισλάβος κατέλαβε την περιοχή και την ένταξε στο ενιαίο πλέον κροατικό βασίλειο.

Σε σχέση με τη δαλματική Κροατία, στην οποία ήταν συγκεντρωμένος ο κύριος όγκος των Κροατών και ήταν πιο εκτεταμένη και πιο εύρωστη από πληθυσμιακής πλευράς, καθώς περιλάμβανε όχι μόνο την ενδοχώρα των δαλματικών ακτών αλλά και μεγάλο μέρος της κατόπιν Βοσνίας, το βορειότερο τμήμα, ως πρώτος ηγεμόνας αναφέρεται ο Ποργάς, τον οποίο ο Πορφυρογέννητος φέρει ως σύγχρονο του Ηρακλείου,²³ αν και είναι αμφίβολο αν οι Κροάτες είχαν τότε μοναρχική ηγεσία, και επιπλέον αυτή η αναφορά έρχεται σε αντίθεση με την προηγούμενη αναφορά του ίδιου περί αρχικής ανυπαρξίας «άρχοντα» και διακυβέρνησής τους από «γέροντες ζουπάνους». Οι απαρχές της δαλματικής κροατικής ηγεμονίας είναι ασφαλέστερο να συνδεθούν με τον «άρχοντα» *Bornia* (ο Πορήνος του Πορφυρογέννητου), που μπορεί να τοποθετηθεί στις πρώτες δεκαετίες του 9^{ου} αιώνα, και ο οποίος αποτίναξε την φραγκική κυριαρχία,²⁴ χωρίς όμως να εξαλειφθεί τελείως η γενικότερη φραγκική επιρροή επί των Κροατών. Στην περίοδο ηγεμονίας του *Bornia* φαίνεται πως τοποθετούσαν οι ίδιοι οι Κροάτες και τον εκχριστιανισμό τους, σύμφωνα με την ανεξάρτητη κροατική παράδοση που διασώζει το κεφ. 30, αν και αυτός είχε ήδη συντελεστεί νωρίτερα. Στη διάρκεια του 9^{ου} αιώνα ο ηγεμόνας της δαλματικής Κροατίας έλαβε τον τίτλο του δούκα, ενώ αυτή αναγνωρίστηκε από τον Πάπα ως ανεξάρτητο κράτος το 879.

Και στην κροατική περίπτωση αλλά και σ' αυτή των άλλων σλαβικών φύλων των δυτικών Βαλκανίων, η διαδικασία της συγκρότησης των ηγεμονιών συνδέεται με την εμφάνιση «κάστρων», όπως αναφέρονται, που λειτουργούν ως έδρες του ηγεμόνα αλλά και των ζουπανιών στις οποίες υποδιαιρούνται οι ηγεμονίες.²⁵ Η εμφάνιση αυτών των «κάστρων», πρώιμη μορφή του αστικού φαινομένου μεταξύ των Σλάβων των δυτικών Βαλκανίων, μπορεί επίσης να αποδοθεί στις φραγκικές επιρροές.

Ο Πορφυρογέννητος παρουσιάζει την Κροατία ως ιδιαίτερα ισχυρή, αναφέροντας ότι το ιππικό της ανερχόταν

20 «...excep̄tis maritimis civitatibus, quas ob amicitiam et iunctum cum eo foedus Constantinopolitanum imperatorem habere permisit»: Einhartus, *Vita Caroli Magni* § 15, 16.

21 Smith, J. M. H. (1995) «Fines Imperii: The Marches» στο *The New Cambridge Medieval History*, τ. 2, c. 700-c. 900, Καίμπριτζ, σ. 172.

22 *De Administrando Imperio*, σσ. 142.

23 *De Administrando Imperio*, σσ. 148.

24 *De Administrando Imperio*, σσ. 144.

25 *De Administrando Imperio*, σσ. 150, 160, 162, 164.

στους 60000 και το πεζικό στους 100000,²⁶ αν και οι αριθμοί αυτοί μπορούν οπωσδήποτε να θεωρηθούν εξωπραγματικοί. Αυτή η υπερβολική εκτίμηση του Πορφυρογέννητου για τις στρατιωτικές δυνάμεις της Κροατίας πιθανώς προέρχεται από την ιδιαίτερη εντύπωση που είχε προκαλέσει η πρόσφατη μεγάλη νίκη των Κροατών υπό τον Τομισλάβο επί των Βουλγάρων του Συμεών, όταν ο τελευταίος εισέβαλε στην Κροατία (926). Ακριβέστερη είναι η πληροφορία του Πορφυρογέννητου ότι οι Κροάτες διέθεταν και πλοία, *σαγήνες* και *κονδούρες* τα ονομάζει, με τα οποία ασκούσαν θαλάσσιο εμπόριο, ενταγμένοι στα εμπορικά δίκτυα των παραλιακών δαλματικών πόλεων και της Βενετίας. Η χρήση όμως αυτών των πλοίων από τους Κροάτες δεν ήταν μόνο ειρηνική. Ο Πορφυρογέννητος αναφέρει ανακριβώς ότι οι Κροάτες δεν πραγματοποιούσαν επιθετικούς πολέμους, τηρώντας ευλαβικά σχετικό χρησμό που τους είχε δώσει ένας παπικός λεγάτος.²⁷ Είναι γνωστό όμως ότι στη διάρκεια του 9^{ου} αιώνα είχαν συγκρουστεί κατά περιόδους με τη Βενετία, επειδή επιτίθονταν στα πλοία της, όπως και οι Ναρεντάνοι, οι οποίοι είχαν μια πιο μακρά παράδοση στην πειρατεία. Κατά τον Πορφυρογέννητο πάντα, η Κροατία διαιρείτο σε 14 ζουπανίες, εφόσον πλέον ο όρος που δήλωνε τις παλαιές φυλές είχε αποκτήσει ένα χωροθετικό-διοικητικό περιεχόμενο, από τις οποίες οι τρεις υπάγονταν στον ίδιο τον άρχοντα και οι άλλες έντεκα σε υποτελείς σε αυτόν ζουπάνους,²⁸ πληροφορία που δείχνει τη φεουδαλικού τύπου συγκρότηση του κροατικού κράτους. Ο νικητής του Συμεών Τομισλάβος επέκτεινε την κροατική επικράτεια ενσωματώνοντας και την κροατική Παννονία, την οποία αφαίρεσε από τους Ούγγρους. Από το 925 αναφέρεται ως *rex croatiae*, που σημαίνει ότι του απονεμήθηκε από τον Πάπα ο βασιλικός τίτλος, τον οποίο διατήρησαν στο εξής και οι επόμενοι ηγεμόνες, μέχρι την *pacta convecta* του 1102, οπότε πραγματοποιήθηκε η ένωση του βασιλείου της Κροατίας με αυτό της Ουγγαρίας. Ο Πορφυρογέννητος αποφεύγει να αναφέρει ότι οι σύγχρονοί του ηγεμόνες της Κροατίας ήταν πλέον βασιλείς, καθώς μια τέτοια αναφορά θα εξασθένιζε τη γενικότερη προσπάθειά του να δείξει ότι οι λαοί των δυτικών Βαλκανίων βρίσκονταν εκεί με την έγκριση του βυζαντινού αυτοκράτορα, περίπου ως υπόσπονδοι.

Ανάλογη είναι η διήγηση η σχετική με τους Σέρβους που περιλαμβάνεται στο *De Administrando Imperio*, που είναι επίσης εκτενής. Και αυτοί φέρονται να αποσπώνται από ευρύτερη ομάδα ομοφύλων τους της κεντρικής Ευρώπης, και να μεταναστεύουν στα Βαλκάνια. Αν και δεν αναφέρεται σύγκρουσή τους με τους Αβάρους, και αυτοί εγκαθίστανται στην κατόπιν χώρα τους, που εντοπίζεται στην Ράσκια (Raš, Novi Pazar), σε συμφωνία και με την έγκριση του Ηρακλείου. Προσθέτει μάλιστα ότι η ονομασία τους προέρχεται από την κατ' αυτόν προηγούμενη υπαγωγή τους στον Ηράκλειο περίπου ως σκλάβων (*servi*), με την οποία συνδυάζει και την προηγούμενη υποτιθέμενη παραμονή τους στα Σέρβια της δυτικής Μακεδονίας, από την οποία φέρεται να έλαβε την ονομασία της η πόλη.²⁹ Οι αναφορές στον Ηράκλειο σε αυτά τα κεφάλαια είναι εμφανές ότι λειτουργούν εξιδανικευτικά, αλλά κυρίως για να προβληθεί η μη παραίτηση του Βυζαντίου από τα παλαιά του δικαιώματα σ' αυτές τις κάποτε βυζαντινές χώρες. Τα άλλα σλαβικά φύλα που προαναφέρθηκαν, πλην των Κροατών, φέρονται όλα να συνιστούν παρακλάδια των Σέρβων και να αποσπάστηκαν από αυτούς. Πέραν της Ράσκιας, η σερβική ηγεμονία περιλάμβανε και το νοτιότερο μέρος της κατόπιν Βοσνίας, δεν υπάρχει όμως καμία ένδειξη ότι σ' αυτή την πρώιμη περίοδο εκτεινόταν και στο Κοσσυφοπέδιο, το οποίο κατά τον 10^ο αιώνα είναι πιθανότερο να συνιστούσε μέρος της βουλγαρικής επικράτειας. Από τις πληροφορίες του Πορφυρογέννητου περί του «άρχοντα» των Σέρβων Βλαστίμηρου ότι ήταν σύγχρονος του Βουλγάρου Πρεσιάμ (836-850) και ότι πριν από αυτόν είχαν υπάρξει τουλάχιστον τέσσερις προηγούμενοι «άρχοντες», οι τρεις από τους οποίους αναφέρονται ονομαστικά, οι απαρχές της σερβικής ηγεμονίας, η ανάδειξη δηλαδή ενός ηγεμόνα μεταξύ των φυλετικών αρχηγών, «ζουπάνων» με σχετική εξουσία στο όλο φύλο, μπορεί να τοποθετηθεί προς τα τέλη του 8^{ου} αιώνα. Η συγκρότηση της σερβικής ηγεμονίας μπορεί να αποδοθεί σε φραγκικές επιρροές, έμμεσες όμως σε σχέση με την Κροατία, εφόσον η Σερβία δεν είχε κατακτηθεί και δεν είχε βρεθεί υπό την άμεση κυριαρχία των Φράγκων. Κάτω από ανάλογες φραγκικές επιρροές και στα ίδια χρονικά πλαίσια (τέλη 8^{ου}-αρχές 9^{ου} αιώνα) πρέπει να συγκροτήθηκαν και οι άλλες μικρότερες σλαβικές ηγεμονίες μεταξύ των φύλων που είχαν εγκατασταθεί στα δυτικά Βαλκάνια, αυτές των Διοκλητιανών, Τερβουνιατών και Καναλιτών, Ζαχλούμων και Ναρεντάνων, παρατιθέμενες σε γεωγραφική σειρά από Νότο προς Βορρά. Στα χρόνια του Πορφυρογέννητου (944-959), η ηγεμονία των Τερβουνιατών και Καναλιτών βρισκόταν υπό την επικυριαρχία των Σέρβων,³⁰ ενώ οι άλλες διατηρούσαν την ανεξαρτησία τους.

Για όλα αυτά τα φύλα δηλώνεται ότι εκχριστιανίστηκαν με τον ίδιο τρόπο με τους Κροάτες, δηλαδή από

26 De Administrando Imperio, σσ. 150.

27 De Administrando Imperio, σσ. 149-50.

28 De Administrando Imperio, σσ. 148.

29 De Administrando Imperio, σσ. 152-54.

30 De Administrando Imperio, σσ. 162.

Λατίνους μισσιοναρίους που απέστειλε ο Πάπας, μετά από πρόσκληση του Ηρακλείου. Το ίδιο δηλώνεται ρητά και για τους Σέρβους,³¹ αν και στις μέρες του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου δεν ήταν σαφές ποιο τυπικό ακολουθούσαν και σε ποιο κλίμα εντάσσονταν. Μπορεί να υποστηριχθεί με σχετική βεβαιότητα ότι ο αρχικός εκχριστιανισμός των Σέρβων θα πραγματοποιήθηκε από Λατίνους και ότι θα εντάσσονταν αρχικά στο παπικό κλίμα, όπως και οι άλλοι σλαβικοί λαοί των βορειοδυτικών Βαλκανίων. Στη διάρκεια όμως του 10^{ου} αιώνα, και στο πλαίσιο των βουλγαρικών εισβολών και της βουλγαρικής κατοχής της Σερβίας επί Συμεών, θα είχε εισέλθει στη Σερβία το ανατολικό τυπικό και η σλαβονική λειτουργία, καθιστώντας ασαφή την κατάσταση της χώρας από εκκλησιαστικής πλευράς περί τα μέσα του αιώνα, όταν γράφει ο Πορφυρογέννητος. Για τους άλλους λαούς, μεταξύ των οποίων κυριαρχούσε η λατινική λειτουργία και η υπαγωγή στο παπικό κλίμα, την πραγματικότητα αυτή ο Πορφυρογέννητος δεν μπορεί να την αποκρύψει, επινοεί όμως την εμπλοκή του Ηρακλείου και ανάγει αυτό το εκκλησιαστικό καθεστώς στις ενέργειες και στη βούληση του τελευταίου, ως υπογράμμιση των θεωρητικά συνεχών βυζαντινών δικαιωμάτων στην περιοχή.

Με τις συνεχείς αναφορές του ρόλου του Ηρακλείου και στην υποτιθέμενη έγκρισή του αφενός για την εγκατάσταση των σλαβικών λαών στα δυτικά Βαλκάνια και αφετέρου για τον εκχριστιανισμό τους από τη Ρώμη και την εκκλησιαστική υπαγωγή τους στο παπικό κλίμα, ο Πορφυρογέννητος προσπαθεί να δείξει ότι τα παλαιά βυζαντινά δικαιώματα στην περιοχή εξακολουθούσαν να ισχύουν, κάτι που επιχειρεί να προβάλλει και με τις αναφορές στη δήθεν συνεχώς συγκρουσιακή σχέση των Κροατών με τους Φράγκους και των Σέρβων με τους Βουλγάρους, καθώς και με το κατ' αυτόν γεγονός ότι ουδέποτε υποτάχθηκαν οικειοθελώς στη μία ή στην άλλη δύναμη.³² Αυτή η προσπάθεια του λόγιου αυτοκράτορα είναι απότοκο μιας καθαρά θεωρητικής αντίληψης αυτού και δεν συνδέεται με οποιαδήποτε πολιτική επιδίωξη του Βυζαντίου για προβολή μιας ηγεμονικής στάσης επί των λαών αυτών στα μέσα του 10^{ου} αιώνα, κάτι το οποίο δεν συνιστούσε προτεραιότητα για τη βυζαντινή πολιτική της εποχής, αλλά είναι και αμφίβολο αν ήταν εφικτό πρακτικά. Ουσιαστικά και τοις πράγμασι, η θέση του Βυζαντίου σ' αυτές τις χώρες είχε αποδυναμωθεί σοβαρά στο παρελθόν, όχι μόνο *de facto* αλλά και *de jure*. Καταρχάς, όταν ο αυτοκράτορας Λέων Γ΄ Ίσαυρος αφαίρεσε από την αρμοδιότητα του Πάπα το ανατολικό Ιλλυρικό και το προσάρτησε στο κλίμα του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, όταν ο Πάπας αποκήρυξε τη βυζαντινή επικυριαρχία λόγω της εικονομαχίας, δεν συμπεριέλαβε σ' αυτήν την αφαίρεση το δυτικό ιλλυρικό και τη Δαλματία, αν και θεωρητικά αυτές οι περιοχές παρέμεναν τμήμα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Έτσι, ουσιαστικά αναγνώρισε την εκκλησιαστική αποδέσμευσή τους από το Βυζάντιο και τη διατήρησή τους υπό τον Πάπα, που όμως δεν βρισκόταν πλέον σε σχέση πολιτικής εξάρτησης από τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Ο λόγος που ο Λέων δεν συμπεριέλαβε αυτά τα εδάφη στην ανακατανομή των εκκλησιαστικών επιρροών προφανώς σχετίζεται με το γεγονός ότι οι παραλιακές πόλεις της Δαλματίας εξακολουθούσαν να αναγνωρίζουν την τυπική επικυριαρχία του βυζαντινού αυτοκράτορα. Αν επιχειρούσε αλλαγή του εκκλησιαστικού καθεστώτος τους, την οποία ούτως ή άλλως δεν είχε τη δυνατότητα να επιβάλει, αυτό θα οδηγούσε σε ρήξη μ' αυτές και σε πλήρη απώλεια τους για το Βυζάντιο. Αργότερα, με την υπογραφή της συνθήκης μεταξύ του Καρλομάγνου και του Μιχαήλ Α΄ το 812, της λεγόμενης *Pax Nicephori* επειδή η προεργασία της έγινε στη διάρκεια της βασιλείας του προηγούμενου αυτοκράτορα, το Βυζάντιο αναγνώρισε τη φραγκική κυριαρχία σε Ιστρία και Δαλματία, ουσιαστικά αποδεχόμενο και τυπικά την απώλεια αυτών των περιοχών. Ίσως ο Πορφυρογέννητος έχει κατά νου αυτό το δεδομένο, όταν αναφέρει συνεχώς ότι οι σλαβικοί λαοί της περιοχής βρίσκονταν εκεί με την έγκριση του Ηρακλείου και ουδέποτε αποδέχτηκαν τη φραγκική ή άλλη κυριαρχία. Επιδιώκει δηλαδή να ακυρώσει με μια νομικά παρελκυστική λογική τα δεδομένα της *Pax Nicephori*.

Αν αποδεχτούμε τη μαρτυρία του Πορφυρογέννητου, ακόμη και οι παράλιες δαλματικές πόλεις, που έως τότε αναγνώριζαν μια τυπική επικυριαρχία του βυζαντινού αυτοκράτορα, την αποκήρυξαν στα χρόνια του Μιχαήλ Β΄ του εξ Αμορίου (820-828). Όπως προαναφέρθηκε, πίσω από αυτή την αναφορά του Πορφυρογέννητου μπορεί να υποκρύπτεται η διάθεση υποτίμησης της προηγούμενης δυναστείας, αλλά και απόδοσης ακόμη μεγαλύτερης βαρύτητας στην επιτυχία του Βασιλείου Α΄ (867-886) να επαναφέρει το Βυζάντιο στην περιοχή με την ίδρυση του θέματος Δαλματίας.

Μέχρι το δεύτερο μισό του 9^{ου} αιώνα, το σύνολο των δυνάμεων της περιοχής, δηλαδή οι παράλιες δαλματικές πόλεις, οι σλαβικές ηγεμονίες, η Βενετία, ο βασιλιάς της Ιταλίας και ο Πάπας, πλέζονταν τόσο από τις αραβικές ναυτικές επιδρομές στην Αδριατική που επιδίωξαν και αποδέχτηκαν τη σύμπραξη του εξαιρετικά ισχυροποιημένου πλέον Βυζαντίου στον αγώνα εναντίον των Αράβων. Έτσι οι παράλιες δαλματικές πόλεις αποδέχτηκαν την υπαγωγή τους στο ιδρυθέν τότε βυζαντινό θέμα Δαλματίας. Κατ' αυτό τον τρόπο, η έως τότε τυπική βυζαντινή

31 De Administrando Imperio, σσ. 154.

32 De Administrando Imperio, σσ. 144, 150, 160.

επικυριαρχία επ' αυτών των πόλεων μετατράπηκε σε ουσιαστικότερο έλεγχο, με την παρουσία του βυζαντινού στρατηγού, διοικητή του θέματος, και των στρατιωτικών και ναυτικών δυνάμεων υπό τη διοίκησή του. Πρέπει όμως να τονιστεί ότι η ίδρυση του θέματος Δαλματίας εντάσσεται στα πλαίσια της αντιαραβικής πολιτικής του Βασιλείου Α΄ και στην προσπάθειά του να αντιμετωπίσει την παρουσία τους στη Σικελία και στην Κάτω Ιταλία, περιοχές βυζαντινού ενδιαφέροντος, καθώς και την πειρατική τους δράση στη Μεσόγειο. Η ίδρυση του θέματος αυτού δεν έχει σχέση με τη βάλκανική πολιτική του αυτοκράτορα. Επιπλέον, το θέμα Δαλματίας δεν είχε εδαφική συνέχεια με την υπόλοιπη βυζαντινή επικράτεια αλλά ούτε και εντός αυτού, αφού μεταξύ των επικρατειών της μίας και της άλλης από τις πόλεις που περιλάμβανε παρεμβάλλονταν εδάφη υπό τον έλεγχο των σλαβικών ηγεμονιών, επίσης και στις εσωτερικές δομές του διέφερε αισθητά από τις τυπικές βυζαντινές μορφές της περιόδου. Αντί να διοικούνται από βυζαντινούς αξιωματούχους, οι δαλματικές πόλεις διατήρησαν την εσωτερική αυτονομία και αυτοδιοίκησή τους, διοικούμενες από τα συμβούλια των τοπικών προκρίτων, των λεγόμενων *πατρικίων*. Ουσιαστική ήταν η συνεχόμενη διαφοροποίηση των δαλματικών πόλεων από το βυζαντινό μοντέλο και στον πολιτιστικό τομέα, εφόσον κυρίαρχη κουλτούρα παρέμενε σε αυτές η λατινική, χωρίς να υπάρξουν προσπάθειες εισαγωγής άλλων προτύπων από το Βυζάντιο.

Σε σχέση με τις σλαβικές ηγεμονίες, οι βυζαντινές αρχές δεν επιδίωξαν κάτι περισσότερο από την τήρηση ισορροπιών και την επίτευξη και διατήρηση φιλικών και συμμαχικών σχέσεων. Για αυτό το λόγο, ο Βασίλειος Α΄ όρισε να συνεχίσουν να καταβάλλουν οι δαλματικές πόλεις τους καθιερωμένους φόρους στις γεινιάζουσες σλαβικές ηγεμονίες και μια μικρή εισφορά μόνο στον βυζαντινό στρατηγό Δαλματίας.³³ Η ύπαρξη του βυζαντινού θέματος εκ των πραγμάτων συνιστούσε πλέον έναν ακόμη παράγοντα ισχύος στην περιοχή, οπότε και οι τοπικές δυνάμεις επιδίωκαν κατά καιρούς τη βυζαντινή υποστήριξη στις μεταξύ τους αντιθέσεις και συγκρούσεις, ή και σε διαμάχες φατριών στο εσωτερικό αυτών, όπως στις εσωτερικές συγκρούσεις εντός της κροατικής ηγεμονίας που παρατηρούνται το δεύτερο μισό του 9^{ου} αιώνα μεταξύ διαφορετικών οίκων που διεκδικούσαν την ηγεσία της. Εντοπιζόμενη σε ένα τέτοιο πλαίσιο σχέσεων, η βυζαντινή παρουσία στην περιοχή σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι αντιπροσωπεύει μια μορφή ηγεμονίας ή επικυριαρχίας επί των σλαβικών κρατικών μορφωμάτων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα του ευμετάβλητου χαρακτήρα και της κατά καιρούς αστάθειας στη σχέση μεταξύ του Βυζαντίου και των σλαβικών ηγεμονιών δίνει η περίπτωση του Μιχαήλ, ηγεμόνα της Ζαχλουμίας το πρώτο μισό του 10^{ου} αιώνα, ο οποίος αν και είχε τιμηθεί με την απονομή των βυζαντινών τίτλων του πατρικίου και του ανθυπάτου, παρουσιάζεται να συμπράττει με τον Συμεών της Βουλγαρίας.³⁴

Σε ό,τι αφορά τους Σέρβους, στις ενδότερες περιοχές δεν υπάρχει καμία ένδειξη ότι η βυζαντινή αυτοκρατορία είχε οποιαδήποτε σχέση μαζί τους μέχρι και τα τέλη του 9^{ου} ή τις αρχές του 10^{ου} αιώνα, οπότε και μαρτυρούνται κάποιες επαφές στο επίπεδο της επικοινωνίας του ηγεμόνα των Σέρβων με τον στρατηγό του θέματος Δυρραχίου.³⁵ Η περίοδος εκείνη χαρακτηρίζεται από εσωτερικές συγκρούσεις στη Σερβία μεταξύ ανταπαιτητών της ηγεσίας, με κάποια μέλη των συγκρουόμενων οίκων να έχουν καταφύγει είτε στην Κροατία, είτε στη Βουλγαρία, είτε στο Βυζάντιο. Σε αυτά τα πλαίσια, και κατόπιν διαβολών του Μιχαήλ της Ζαχλουμίας, ο Συμεών της Βουλγαρίας ανέτρεψε τον ηγεμόνα της Σερβίας Πέτρο. Από την αναταραχή επωφελήθηκαν οι Βυζαντινοί, οι οποίοι έστειλαν στη Σερβία τον Ζαχαρία, έναν από τους διεκδικητές της ηγεμονίας, που έως τότε διαβίωνε εξόριστος στην Κωνσταντινούπολη. Ο Συμεών δεν μπορούσε να ανεχθεί την επικράτηση του φιλοβυζαντινού Ζαχαρία στη Σερβία και πραγματοποίησε δύο εκστρατείες εναντίον αυτής, με τη δεύτερη από τις οποίες επέτυχε να κυριεύσει τη χώρα, στην οποία εγκατέστησε ως νέο ηγεμόνα τον Τζεσελάβο. Ο Πορφυρογέννητος παραδίδει ότι μετά την ήττα των Βουλγάρων στην Κροατία (926), ο Τζεσελάβος ανεξαρτητοποιήθηκε από τους Βουλγάρους, επιδίωξε φιλικές σχέσεις με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και κυβερνούσε «δουλοπρεπώς» έναντι του βυζαντινού αυτοκράτορα.³⁶ Από τη μαρτυρία αυτή, η επιβεβαίωση της ανεξαρτησίας της Σερβίας δεν είναι ασύμβατη με το όλο πλαίσιο, εφόσον σύντομα επήλθε ο θάνατος του Συμεών και η εξασθένηση της Βουλγαρίας. Η υποτιθέμενη όμως υποταγή του Τζεσελάβου στον βυζαντινό αυτοκράτορα θα πρέπει μάλλον να θεωρηθεί μία υπερβολική αναφορά του Πορφυρογέννητου.

33 De Administrando Imperio, σσ. 146.

34 De Administrando Imperio, σσ. 160.

35 De Administrando Imperio, σσ. 156.

36 De Administrando Imperio, σσ. 156-60.

Κεφ. 5. Η ανάκαμψη της βυζαντινής ισχύος (9^{ος}-10^{ος} αι.)

Στη διάρκεια του 7^{ου} ιδίως αιώνα η Βυζαντινή Αυτοκρατορία διήλθε από μια σοβαρότατη κρίση που απείλησε σοβαρά την ίδια την ύπαρξή της. Ευρισκόμενη σε σοβαρή δημογραφική κάμψη λόγω των επαναλαμβανόμενων ξεσπασμάτων της επιδημίας της πανώλης, από το 542 έως τα μέσα του 8^{ου} αιώνα, και κατ' επέκταση με την οικονομική και παραγωγική της βάση ελαττωμένη, είχε να αντιμετωπίσει επικίνδυνους αντιπάλους σε όλα τα μέτωπα. Πιο επικίνδunami ήταν οι αντίπαλοι στην Ανατολή, οι Πέρσες και στη συνέχεια οι Άραβες, αλλά και στα Βαλκάνια οι επιδρομές των Αβάρων προκάλεσαν τεράστιας έκτασης καταστροφές, ενώ οι Λομβαρδοί στην πρόσφατα ανακτημένη με πολύ μεγάλο κόστος Ιταλία περιόριζαν όλο και περισσότερο τις περιοχές υπό βυζαντινό έλεγχο. Στα ανατολικά, οι Άραβες κυριεύσαν ταχύτατα τις ανατολικές χώρες της αυτοκρατορίας, Συρία, Παλαιστίνη, Μεσοποταμία, καθώς και την Αίγυπτο, την πλουσιότερη και παραγωγικότερη χώρα στον μεσογειακό χώρο. Γρήγορα οι Άραβες έφτιαξαν και στόλο με τον οποίο λεηλατούσαν νησιά και παράλιες περιοχές και με τον οποίο επιτέθηκαν δύο φορές στην ίδια την Κωνσταντινούπολη επιχειρώντας να την κυριεύσουν, το 675 και το 718.

Στις αρχές του 8^{ου} αιώνα, όταν πλέον οι Άραβες είχαν κυριεύσει και την άλλοτε ρωμαϊκή Αφρική, το Εξαρχάτο της Καρχηδόνας, και οι Πρωτο-Βούλγαροι είχαν ιδρύσει το κράτος τους μεταξύ του Δούναβη και του Αίμου, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία περιοριζόταν στη Μικρά Ασία, στα νότια Βαλκάνια, με τα εδάφη της να περιλαμβάνουν μεγάλο αριθμό από ημι-ανεξάρτητους σλαβικούς θύλακες,¹ σε μερικούς εδαφικούς θύλακες στην Ιταλία και στα νησιά, με κυριότερα τη Σικελία και την Κρήτη (η Κύπρος βρισκόταν από το 688 σε καθεστώς συγκυριαρχίας με το αραβικό χαλιφάτο). Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία κατάφερε να επιβιώσει σ' αυτές τις συνθήκες, καταρχάς επειδή διατήρησε υπό τον έλεγχό της τη Μικρά Ασία, που κατά τους κρίσιμους αιώνες 7^ο και 8^ο παρέμενε η μόνη συνεκτικά ενταγμένη στο βυζαντινό κράτος περιοχή και ουσιαστικά η μόνη περιοχή που λειτουργούσε ως πηγή άντλησης πόρων και στρατιωτικού δυναμικού για το κράτος. Οι Άραβες, αν και πραγματοποιούσαν συνεχώς επιδρομές στη Μικρά Ασία δεν επιχειρήσαν σοβαρά να κυριεύσουν τη χώρα πέρα από την Κιλικία και την ανατολική Καππαδοκία, όπου διαμορφώθηκε το βυζαντινο-αραβικό σύνορο. Ένας λόγος που ίσως εξηγεί τον τερματισμό της αραβικής προέλασης στα όρια της μικρασιατικής χερσονήσου μπορεί να έχει να κάνει με το κλίμα. Το βαρύ ηπειρωτικό κλίμα του εσωτερικού της Μικράς Ασίας ήταν ξένο στους Άραβες, και αντίθετα οικείο στους Τούρκους που κυριεύσαν τη χώρα από το 1071 και εξής. Το Βυζάντιο απάντησε σε αυτές τις μεγάλες προκλήσεις της περιόδου με τη σχετική στρατικοποίηση της κοινωνίας. Στο εξής οι στρατιωτικές μονάδες, τα *θέματα* έδρευαν παντού ενός της βυζαντινής επικράτειας (κατά βάση στη Μικρά Ασία) και όχι μόνο στις πιο κοντινές στα σύνορα περιοχές. Η εφαρμογή του θεσμού των στρατιωτικών κτημάτων εξασφάλισε ένα μέσο συντήρησης και αμοιβής των στρατιωτών, σε μια εποχή που δεν ήταν εφικτή η πληρωμή τους μόνο με χρήμα, και εξασφάλισε ικανούς αριθμούς αυτών.²

Από τα μέσα του 8^{ου} αιώνα άρχισαν να είναι ορατές κάποιες προϋποθέσεις που θα επέτρεπαν στη συνέχεια τη σταδιακή ανάκαμψη του Βυζαντίου. Οι επιδημίες σταμάτησαν, με τελευταία εκδήλωσή τους στην Κωνσταντινούπολη αυτή του 746. Όπως και σε όλη την Ευρώπη, ο πληθυσμός πλέον εισήλθε σε μια φάση αυξητικής δυναμικής, που θα διαρκούσε τουλάχιστον μέχρι τον 13^ο αιώνα. Σε μια προ-βιομηχανική οικονομία, όπως του Βυζαντίου, κατά βάση προσανατολισμένη στη γεωργία, στην οποία οι βασικοί παραγωγικοί συντελεστές είναι η γη και η εργασία, ο αυξημένος πληθυσμός σημαίνει αυτόματα και διεύρυνση της παραγωγικής βάσης, κατ' επέκταση μεγέθυνση της οικονομίας. Η θετική δημογραφική τάση συνεπαγόταν ένα πλεονάζον ανθρώπινο δυναμικό, που δεν μπορούσε να απορροφάται από τις ήδη υπάρχουσες αγροτικές εκμεταλλεύσεις και δημιουργούσε νέες, εκχερσώνοντας ανεκμετάλλευτα έως τότε εδάφη και διευρύνοντας έτσι την οικονομική βάση.

Οι θετικές για την οικονομία επιδράσεις της αυξητικής δημογραφικής τάσης πολλαπλασιάστηκαν και από την επίδραση άλλων παραγόντων. Στα μέσα του 8^{ου} αιώνα το ισλαμικό χαλιφάτο συνταράχθηκε από εσωτερικές συγκρούσεις. Των συγκρούσεων αυτών μάλιστα επωφελήθηκε ο Κωνσταντίνος Ε' για να ασκήσει επιθετική πολιτική απέναντι στη Βουλγαρία.³ Οι ενδοαραβικές αυτές συγκρούσεις κατέληξαν στην φυγή των Ωμμεϊядών από την Δαμασκό και στην ανάδειξη νέου οίκου χαλιφών, των Αββασιδών της Βαγδάτης, σηματοδοτώντας την πρώτη διάσπαση του χαλιφάτου. Απ' αυτή λίγο πολύ την περίοδο τα βυζαντινά στρατεύματα, αν και διεξή-

1 Βλ. παραπάνω, κεφ. 2.

2 Βλ. ενδεικτικά, Ostrogorski, *Ιστορία*, τ. Α', σσ. 155-218. Haldon, J. F. (1990) *Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture*, Καμπριτζ, σσ. 41-91, 208-53. Treadgold, *History*, σσ. 287-345, 371-86. Stathakopoulos, D. Ch. (2003) *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire. A Systematic Survey of Subsistence Crises and Epidemics*, Aldershot: Ashgate [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs, 9].

3 Βλ. παραπάνω, κεφ. 3.

γαν έναν αμυντικό κατά βάση αγώνα ακόμη, άρχισαν να σημειώνουν νίκες κατά των Αράβων, που με τα χρόνια γίνονταν όλο και πιο συχνές. Έτσι, συγκεντρωνόταν πλέον πλούτος στα χέρια των στρατιωτών από τις λείες και τις εξαγορές αιχμαλώτων. Στην βυζαντινή επαρχία υπήρχαν πλέον άνθρωποι με πλούτο, καταρχάς οι στρατιώτες, που ήταν διατεθειμένοι να τον επενδύσουν. Ο συνδυασμός της ύπαρξης αυτού του προς επένδυση πλούτου με το πλεονάζον ανθρώπινο δυναμικό έδωσε την μεγάλη αναπτυξιακή ώθηση στην οικονομία.

Πολλοί ακτήμονες προτιμούσαν, αντί του να εκχερσώσουν γη μεμονωμένα και να δημιουργήσουν έναν μικρό κλήρο, να εργαστούν αρκετοί μαζί για κάποιον πλούσιο, μεταβάλλοντας εαυτούς σε παροίκους του, που είχε κατ' αυτό τον τρόπο τη δυνατότητα να εκχερσώσει μεγαλύτερη έκταση και να δημιουργήσει ένα μεγάλο κτήμα. Στα αρχικά στάδια αυτής της νέας δημιουργίας μεγάλων κτημάτων πιθανότατα ήταν προς το συμφέρον, με όρους εργασίας, εισοδήματος κ.ο.κ., του ακτήμονα να γίνει πάροικος σε ένα τέτοιο μεγάλο κτήμα, παρά να εκχερσώσει έναν μικρό κλήρο μόνος του. Το πλεονάζον ανθρώπινο δυναμικό όμως δεν διοχετευόταν μόνο στην αγροτική οικονομία. Αυτοί που διέθεταν χρηματικό πλούτο ήταν διατεθειμένοι όχι μόνο να επενδύσουν στη γη αλλά και να καταναλώσουν, και η διάθεσή τους αυτή δημιούργησε κίνητρο για τη στροφή ενός μέρους του πλεονάζοντος δυναμικού στις εμπορο-βιοτεχνικές δραστηριότητες και, κατ' επέκταση, για την εκ νέου ανάπτυξη των πόλεων.

Στο πλαίσιο αυτών των εξελίξεων, οι επαρχιακές πόλεις άρχισαν να αναβιώνουν, να συγκεντρώνουν πληθυσμό και να εξελίσσονται σε οικονομικά κέντρα και αγορές για τη γύρω περιοχή τους. Οι σχετικά λίγες πόλεις που είχαν επιβιώσει κατά την προηγούμενη περίοδο, εξαιρετικά συρρικνωμένες,⁴ άρχισαν να αναπτύσσονται εκ νέου, φρούρια και καταφύγια της προηγούμενης περιόδου άρχισαν να μεταβάλλονται σε αστικούς πυρήνες, πόλεις που είχαν εγκαταλειφθεί επανοικίστηκαν. Αυτές οι πόλεις της μέσης βυζαντινής περιόδου διαφέρουν αισθητά απ' αυτές της ύστερης αρχαιότητας και από πολεοδομικής πλευράς, καθώς είναι πυκνοχτισμένες, χωρίς σχέδιο, και από πλευράς λειτουργιών, αφού δεν υφίστανται πλέον δημόσια κτίρια και χώροι δημόσιας συνάθροισης (εκτός από τους ναούς), η οποία ούτως ή άλλως ήταν περιττή αφού οι πόλεις διοικούντο πλέον απόλυτα και εξ ολοκλήρου από τους αυτοκρατορικούς αξιωματούχους της επαρχιακής διοίκησης και τους επισκόπους, χωρίς καμία λαϊκή συμμετοχή στη διαχείριση των τοπικών υποθέσεων.⁵

Η εδαφική διάσταση αυτής της ανάκαμψης της βυζαντινής ισχύος εκφράζεται μέσα από μια σταδιακή επέκταση της βυζαντινής επικράτειας, που πρώτη εκδήλωσή της εντοπίζεται στην πολιτική της Ειρήνης της Αθηναίας για την επανενσωμάτωση των νοτίων Βαλκανίων στο βυζαντινό κράτος. Η πλήρης αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας στην περιοχή προϋπέθετε την απόλυτη υποταγή των σκλαβηνίων και την ένταξή τους στις βυζαντινές διοικητικές δομές. Αυτός ο στόχος επιτεύχθηκε με την εκστρατεία του Σταυρακίου το 782/83, για να ολοκληρωθεί λίγο αργότερα, επί Νικηφόρου Α', και στην Πελοπόννησο. Πέραν των καθαρά στρατιωτικών μέτρων, άλλα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν για να εμποδωθεί η ενσωμάτωση των βαλκανικών κτήσεων στο βυζαντινό κράτος περιλάμβαναν την ίδρυση πόλεων, με παραδείγματα κατά μήκος των βυζαντινοβουλγαρικών συνόρων, ακόμη και βαθιά στη βαλκανική ενδοχώρα, όπως η Σερδική, καθώς και μετακινήσεις πληθυσμών, μέτρο που εφαρμόστηκε σε μεγάλη έκταση από τον Νικηφόρο Α'.⁶

Κατά το μεγαλύτερο μέρος του 8^{ου} αιώνα, στον χώρο των νοτίων Βαλκανίων παρατηρείται μια ποικιλία διοικητικών θεσμών, που δείχνουν την ασταθή και μη συνεκτική τότε θέση τους εντός της βυζαντινής επικρατείας. Μόνο δύο θέματα είχαν ιδρυθεί σε βαλκανικά εδάφη προς τα τέλη του 7^{ου} αιώνα, το θέμα Θράκης και το θέμα Ελλάδος, που περιλάμβανε εδάφη στη νότιο Ελλάδα, την Πελοπόννησο και τα νησιά του Αιγαίου, αμφότερα προσανατολισμένα στην αντιμετώπιση των κυριότερων αντιπάλων της αυτοκρατορίας σ' αυτό το χώρο, των Βουλγάρων και των Αράβων αντίστοιχα. Η Θεσσαλονίκη δεν υπαγόταν σε θέμα, αλλά η ίδια και απροσδιόριστη περιοχή στον περίγυρό της διοικούντο από τον λεγόμενο *έπαρχο Θεσσαλονίκης*, που η παρουσία του είχε υποκαταστήσει τον εκλιπόντα πλέον θεσμό του υπάρχου Ιλλυρικού και θα πρέπει να συνιστούσε θεσμό αντίγραφο του *επάρχου πόλεως* της Κωνσταντινούπολης.⁷ Η Κρήτη πιθανότατα δεν ανήκε στο θέμα Ελλάδας και χαρακτηρίζεται συνήθως στη βιβλιογραφία ως *αρχοντία*, εφόσον ο διοικητής της έφερε τον τίτλο του άρχοντα.

Η πλήρης αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας έβαλε τέλος σ' αυτή την διοικητική ανακολουθία. Τα *θέματα*, που πλέον πέραν της στρατιωτικής φύσης τους είχαν εξελιχθεί στην κύρια μονάδα επαρχιακής διοίκησης του βυζαντινού κράτους, επεκτάθηκαν και στα Βαλκάνια, με τις περιοχές υπό βυζαντινό έλεγχο να συγκροτούνται

4 Βλ. παραπάνω, κεφ. 2.

5 Για την ανάπτυξη της οικονομίας από τον 9^ο αιώνα, την αναβίωση των επαρχιακών πόλεων, και τα χαρακτηριστικά των μεσοβυζαντινών πόλεων, βλ. ενδεικτικά, Angold, M. (1985) «The Shaping of the Medieval Byzantine City», *Byzantinische Forschungen*, 10, σσ. 1-37. Harvey, A. (1989) *Economic Expansion in the Byzantine Empire, 900-1200*, Καίμπριτζ.

6 Βλ. παραπάνω, κεφ. 2.

7 Lemerle, *Invasions et migrations*, σσ. 272-73.

σε νέες διοικητικές μονάδες αυτού του τύπου. Παλαιότερα απ' αυτά τα νέα βαλκανικά θέματα υπήρξε το θέμα Μακεδονίας, γεωγραφικά επόμενο αυτού της Θράκης, που θα πρέπει να ιδρύθηκε προς τα τέλη του 8^{ου} αιώνα και περιλάμβανε τις δυτικές και βορειοδυτικές περιοχές της Θράκης, με την Αδριανούπολη και τη Φιλιππούπολη. Στη διάρκεια του 9^{ου} αιώνα ιδρύθηκαν τα θέματα Θεσσαλονίκης, Νικοπόλεως, Κεφαλληνίας, Πελοποννήσου, αποσπώμενο από το Ελλάδα, Κρήτης και Δυρραχίου.⁸ Το θέμα Δυρραχίου δεν είχε εδαφική επαφή με τη λοιπή βυζαντινή επικράτεια, αφού ανάμεσα σ' αυτό και στο Νικοπόλεως παρεμβάλλονταν εδάφη υπό βουλγαρική κυριαρχία που έφτανε ως την Αδριατική.

Η πλήρης αποκατάσταση της βυζαντινής διοίκησης σε συνδυασμό με τις ευνοϊκές για την ανάπτυξη των πόλεων προϋποθέσεις, που περιγράφηκαν παραπάνω, συντελεί στην επανεμφάνιση ενός μεγάλου αριθμού πόλεων, που προστίθενται σε όσες είναι βέβαιο ότι είχαν διατηρηθεί κατά τους 7^ο και 8^ο αιώνα, ώστε να διαμορφωθεί εκ νέου ένα σχετικά πυκνό πλέγμα, που αποκαλύπτεται σε όλη του την έκταση στα εκκλησιαστικά *τακτικά* της περιόδου, όπως τα με αριθμό 7 και 10 της έκδοσης του Darrouzès,⁹ εφόσον ίσχυε η γενικότερη ταύτιση της κάθε επισκοπής με αντίστοιχη πόλη, μικρή ή μεγαλύτερη. Πέραν των αναμφισβήτητα υπαρκτών πόλεων της περιόδου 7^{ου}-8^{ου} αιώνα, Θεσσαλονίκη, Χαλκίδα, Αθήνα, Νικόπολις, Κόρινθος, Άργος, Μονεμβασιά,¹⁰ εμφανίζεται από τον 9^ο αιώνα σημαντικός αριθμός άλλων, για τις οποίες είτε δεν σώζεται καμία πληροφορία είτε εντοπίζονται ίχνη περιορισμένης κατοίκησης, χωρίς όμως να είναι γνωστή κάποια λειτουργία τους ως διοικητικών κέντρων ή ο οποιοσδήποτε άλλος αστικού χαρακτήρα ρόλος τους. Πόλεις αυτής της κατηγορίας που επανεμφανίζονται από τον 9^ο αιώνα είναι οι Φίλιπποι, οι Σέρρες, η Βέροια, το Κίτρος, η Καστοριά, η Λάρισα, η Δημητριάδα, τα Φάρσαλα, η Τρίκκη, η Ναύπακτος, η βοιωτική Θήβα, η Πάτρα, η Σπάρτη, για να αναφερθούμε σε κάποιες από τις πιο σημαντικές. Το σύνολο των παραπάνω πόλεων διατήρησαν το παλαιό όνομά τους και κατά κανόνα επανεμφανίζονται στην ίδια τοπογραφική θέση στην οποία βρίσκονταν και στο παρελθόν. Σε άλλες περιπτώσεις, κάποιες παλαιότερες πόλεις επανεμφανίζονται με άλλη ονομασία, π.χ. το Ζητούνιον (η άλλοτε Λαμία), τα Ιωάννινα (η άλλοτε Εύροια). Άλλες πόλεις εμφανίζονται όχι στην ίδια θέση αλλά σε σχετική εγγύτητα με τη θέση πρωτοβυζαντινών πόλεων που δεν ξανακατοικούνται, όπως τα Σέρβια σε σχέση με την Καισάρεια. Τέλος εμφανίζονται και πόλεις, ιδίως μεταξύ των μικρότερων, με όνομα σλαβικής ετυμολόγησης, όπως το Ζητούνιον που προαναφέρθηκε, η Βέσαινα, ο Έζερος, το Γαρδίκιον και η Χάρμαινα στην Θεσσαλία, κ.ά., τοπωνυμικά κατάλοιπα της εγκατάστασης των Σλάβων, τα οποία κυρίως εντοπίζονται στο επίπεδο των χωριών.

Την φάση ανάκαμψης της βυζαντινής ισχύος την ορίζουμε εδώ γενικά στους 9^ο και 10^ο αιώνες. Πιο συγκεκριμένα όμως, η περίοδος κατά την οποία μπορούμε να μιλάμε κατά κυριολεξία για ανάκαμψη, σε σχέση με τα επίπεδα περιορισμένης ισχύος των δύο προηγούμενων αιώνων, εντοπίζεται στις απαρχές αυτής της περιόδου, πιο συγκεκριμένα μεταξύ των ετών 780 και 842, από τη βασιλεία της Ειρήνης έως και του Θεοφίλου.¹¹ Στη συνέχεια, και μέχρι τα μέσα του 11^{ου} αιώνα μπορούμε να αναφερόμαστε σε μια περίοδο ολοκλήρωσης της ανάκαμψης, κατά την οποία η Βυζαντινή Αυτοκρατορία είναι πλέον η υπερδύναμη της εποχής. Η πρώτη υποπερίοδος, αυτή της κατά κυριολεξία ανάκαμψης (780-842), δεν ήταν άμοιρη προβλημάτων και δυσχερειών. Υπήρξαν σοβαρές εσωτερικές αντιθέσεις και συγκρούσεις, επιφανειακά εκφραζόμενες γύρω από το ζήτημα της εικονομαχίας, με αποκορύφωμα την εξέγερση του Θωμά του Σλάβου. Υπήρξαν και σοβαρά ατυχήματα στους πολέμους με αντίπαλες δυνάμεις, με εδαφικές απώλειες. Μέσα στην πενταετία 809-814 οι Βούλγαροι υπό τον Κρούμμο πέτυχαν κατ' επανάληψη μεγάλες νίκες επί των βυζαντινών στρατευμάτων, κυριεύσαν και λεηλάτησαν τις περισσότερες πόλεις της Θράκης, αιχμαλώτισαν μεγάλο αριθμό βυζαντινού πληθυσμού και, τελικά, προσάρτησαν υπολογίσιμη έκταση βυζαντινών εδαφών.¹² Μουσουλμάνοι της δυτικής Μεσογείου κυριεύσαν την Κρήτη και τη Σικελία, που ιδίως η δεύτερη συνιστούσε μέχρι τότε μια ιδιαίτερα σημαντική βυζαντινή επαρχία. Η κατάληψη των δύο μεγαλονήσων είχε ως συνέπεια εκτός των άλλων και την ιδιαίτερη ένταση με την οποία εκδηλώνονται στο εξής οι πειρατικές επιδρομές των Αράβων (π.χ. λεηλασία Δημητριάδας και Θεσσαλονίκης το 904 κ.ο.κ.). Τέλος, στα σοβαρά πολεμικά ατυχήματα αυτής της περιόδου μπορεί να προστεθεί και η κατάληψη και λεηλασία της πόλης του Αμορίου από αραβικό επιδρομικό σώμα το 838, που επρόκειτο για μία από τις μεγαλύτερες και σημαντικότερες πόλεις της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας τότε, και τόπο καταγωγής της βασιλεύουσας δυναστείας. Παρά αυτά τα ατυχήματα όμως, η αναπτυξιακή δυναμική στην οποία είχε πλέον εισέλθει η Βυζαντινή Αυτοκρατορία ήταν τόσο εύρωστη που επέτρεψε την απορρόφηση των όποιων δυσμενών συνεπειών είχαν αυτά. Αυτό το δεδομένο

8 Ostrogorski, *Ιστορία*, τ. Β', σσ. 65.

9 Darrouzès, *Notitiae*, σσ. 272-88, 309-39.

10 Βλ. παραπάνω, κεφ 2.

11 Treadgold, W. (1988) *The Byzantine Revival, 780-842*, Stanford: Stanford University Press.

12 Βλ. παραπάνω, κεφ. 3.

είναι ακόμη περισσότερο εμφανές στα χρόνια των πολέμων του Συμεών (τέλη 9^{ου}-αρχές 10^{ου} αι.), έναν αιώνα αργότερα από αυτούς του Κρούμμου, ο οποίος επίσης επέτυχε σειρά από μεγάλες νίκες κατά των βυζαντινών στρατευμάτων και λεηλάτησε τις κυριότερες πόλεις της Θράκης.¹³ Παρά τις επιτυχίες του Συμεών, σε καμία περίπτωση η βυζαντινή ισχύς δεν κάμφθηκε τότε, ούτε ανεστάλησαν οι επεκτατικές τάσεις της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας προς τα ανατολικά.

Ήδη από τα μέσα του 8^{ου} αιώνα, τα βυζαντινά στρατεύματα είχαν αρχίσει να πραγματοποιούν αντεπιθέσεις στο ανατολικό μέτωπο με επιδρομές σε αραβικά εδάφη, αν και ο γενικότερος χαρακτήρας της διεξαγωγής του πολέμου από πλευράς Βυζαντίου παρέμενε αμυντικός και αποσκοπούσε στην αντιμετώπιση των αραβικών επιδρομών. Αυτές συνεχίζονταν και στη διάρκεια του 9^{ου} αιώνα, με μικρότερη επιτυχία σε σχέση με το παρελθόν και αντιμετωπιζόμενες ευκολότερα από τα βυζαντινά στρατεύματα, αν και δεν έλειψαν και σοβαρά ατυχήματα όπως η πτώση του Αμορίου (838). Το τέλος των όποιων επιθετικών αραβικών πρωτοβουλιών στη Μικρά Ασία σηματοδοτείται από τη μάχη του Λαλακάοντα το 863, στην οποία ένα μεγάλο επιδρομικό σώμα Αράβων υπέστη πλήρη καταστροφή. Στα επόμενα χρόνια η διεξαγωγή του πολέμου από πλευράς Βυζαντίου αποκτά πλέον επιθετικό χαρακτήρα και ξεκινά μια επεκτατική πολιτική στα ανατολικά. Των βυζαντινών στρατευμάτων ηγούνται διακεκριμένοι στρατηγοί, προερχόμενοι από αριστοκρατικούς οίκους της Μικράς Ασίας, με πρώτο χαρακτηριστικό εκπρόσωπο τον Νικηφόρο Φωκά τον πρεσβύτερο. Την περίοδο 924 με 945 των βυζαντινών στρατευμάτων ηγείται ο Ιωάννης Κουρκούας, που κυριεύει τη Μελιτηνή στην ανατολική Καππαδοκία, η οποία παρέμενε υπό αραβική κυριαρχία σχεδόν για τρεις αιώνες και συνιστούσε βασικό ορμητήριο των αραβικών στρατιωτικών επιχειρήσεων. Μετά το 960 και μέχρι την άνοδό του στον θρόνο (963), ο Νικηφόρος Φωκάς ο νεότερος κυριεύει την Κρήτη και στη συνέχεια την Κιλικία, ενώ προς το τέλος της βασιλείας του καταλαμβάνεται από τους Βυζαντινούς και η Αντιόχεια. Οι κατακτήσεις προς την κατεύθυνση της Συρίας και της Μεσοποταμίας συνεχίστηκαν από τον Ιωάννη Τσιμισκή (αυτοκράτορας την περίοδο 969-976), φτάνοντας μέχρι τη Γαλιλαία. Η επέκταση της βυζαντινής επικράτειας πραγματοποιήθηκε και από τα βορειοδυτικά της Μικράς Ασίας προς την κατεύθυνση του Καυκάσου, με την προσάρτηση αρμενικών και γεωργιανών εδαφών, που συνεχίστηκε και μετά τις αρχές του 11^{ου} αιώνα κυρίως επί Βασιλείου Β' (976-1025) αλλά και επόμενων αυτοκρατόρων.¹⁴

Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία είχε φτάσει σε ένα επίπεδο ισχύος στο δεύτερο μισό του 10^{ου} αιώνα που της επέτρεψε να επεκταθεί και στα Βαλκάνια, καταστρέφοντας τον σοβαρότερο αντίπαλό της στην περιοχή τους τελευταίους τρεις αιώνες, τη Βουλγαρία, και προσαρτώντας τα εδάφη. Σε αντίθεση όμως με την επέκταση στην Ανατολή, αυτή στα Βαλκάνια δεν ήταν αποτέλεσμα ενός μακρόχρονου πολιτικού σχεδίου αλλά προέκυψε από συγκυριακά δεδομένα. Η βυζαντινή κατάληψη της Βουλγαρίας πραγματοποιείται στο πλαίσιο μιας σειράς εξελίξεων που ξεκινούν τη δεκαετία του 960 και ολοκληρώνονται το 1018, όπως θα εκτεθεί αναλυτικά στη συνέχεια.

13 Αναλυτικά παρακάτω, κεφ. 6.

14 Βλ. ενδεικτικά, Ostrogorski, *Ιστορία*, τ. Β', σσ. 101, 132-33, 154-56, 162-65, 169-71, 177-79, 196.

Κεφ. 6. Άνοδος και πτώση της Βουλγαρίας

Παράλληλα με την προϊούσα ανάκαμψη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, που είναι πλέον ορατή από τα τέλη του 8^{ου} αιώνα, σε ανάλογη αναπτυξιακή δυναμική εισέρχεται και η Βουλγαρία. Η γενικότερη πανευρωπαϊκή τάση της αύξησης του πληθυσμού και, κατ' επέκταση, της μεγέθυνσης της οικονομίας είναι απολύτως λογικό να θεωρήσουμε ότι θα εξελισσόταν και στη Βουλγαρία. Ειδικές όμως ιστορικές παράμετροι πιθανότατα συντέλεσαν στο να επηρεαστεί θετικά απ' αυτή τη δυναμική το σλαβικό κυρίως στοιχείο της χώρας. Και αυτό γιατί, όπως παραδίδεται από το ανώνυμο χρονικό της βυζαντινής εκστρατείας του 811, ο Νικηφόρος Α', καταστρέφοντας την Πλίσκα, προκάλεσε μεγάλη φθορά στον κατά βάση πρωτο-βουλγαρικό πληθυσμό της περιοχής,¹ η οποία προφανώς αποδυνάμωσε ακόμη περισσότερο την πρωτο-βουλγαρική παρουσία σε σχέση με τους Σλάβους. Στα πλαίσια της ανασυγκρότησης που ακολούθησε στα χρόνια του Ομουρτάγ (815-831), υποθέτουμε ότι η θέση του σλαβικού στοιχείου εντός του κράτους εκ των πραγμάτων θα αναβαθμίστηκε. Αν και στην κτητορική επιγραφή του Ομουρτάγ, που αναφέρεται στην ανοικοδόμηση της Πλίσκας, εξακολουθεί να τονίζεται η υπεροχή των Βουλγάρων έναντι των Σλάβων, όπως και έναντι των «Γραικών»,² το δεδομένο του εκσλαβισμού φαίνεται πως σταδιακά εισχωρούσε και στον ίδιο τον οίκο του χαν, με τρανή απόδειξη το σλαβικό όνομα του γιου και διαδόχου του, Μαλαμίρ, όπως και των επόμενων ηγεμόνων, Πρεσιάμ, Βόριδος και Βλαδίμηρου.

Η δυναμική στην οποία εισήλθε η Βουλγαρία από τις αρχές του 9^{ου} αιώνα έλαβε και μία εξωστρεφή επεκτατική διάσταση δεδομένων και των συγκυριών, όπως η αποδυνάμωση του αβαρικού χανάτου από τα πλήγματα των Φράγκων. Ήδη το 806 ο Κρούμμος επιτέθηκε στο αδύναμο πλέον και υποτελές στους Φράγκους αβαρικό κράτος και πρέπει να του αφαίρεσε εδάφη κατά μήκος του Δούναβη. Την ίδια εποχή οι Βούλγαροι ενσωμάτωσαν στο κράτος τους τις πεδιάδες της Βλαχίας και Μολδαβίας, βόρεια του Δούναβη, αν δεν τις ήλεγχαν εν μέρει ήδη από προγενέστερο χρόνο. Παρά την καταστροφή και τις μεγάλες απώλειες που προκάλεσε η εκστρατεία του Νικηφόρου Α', ο Κρούμμος είχε την ηγετική ικανότητα να αντεπεξέλθει και, αξιοποιώντας τις εναπομείνουσες δυνάμεις Πρωτο-βουλγάρων αλλά και Σλάβους, καθώς και κάποιους Αβάρους που είχαν καταφύγει στη βουλγαρική επικράτεια, να πετύχει μέχρι τον θάνατό του μια σειρά από μεγάλες νίκες έναντι των Βυζαντινών, που συντέλεσαν στην προσάρτηση βυζαντινών εδαφών και στην επέκταση των βουλγαρικών συνόρων προς Νότο μέχρι την κοιλάδα του Έβρου.³

Η προσάρτηση αυτών των βυζαντινών εδαφών στο Νότο μπορεί μάλλον να ερμηνευθεί ως συγκυριακό απότοκο των πολέμων του Κρούμμου με το Βυζάντιο που ξεκίνησαν το 809, παρά ως αποτέλεσμα ενός προϋπάρχοντος στρατηγικού σχεδιασμού από βουλγαρικής πλευράς. Αυτή η εκτίμηση μπορεί να βασιστεί και στο γεγονός ότι γενικά δεν υπήρξαν αργότερα, και μέχρι την βασιλεία του Συμεών (893-927), επιθετικές τάσεις της Βουλγαρίας έναντι του Βυζαντίου και δεν διαφαίνονται περαιτέρω κατακτητικές διαθέσεις προς Νότο, με την εξαίρεση κάποιων γεγονότων στη διάρκεια της αρχής του χαν Πρεσιάμ (836-850).⁴

Αντιθέτως, φαίνεται πως ο μακροπρόθεσμος σχεδιασμός των ηγεμόνων της Βουλγαρίας από τις αρχές του 9^{ου} αιώνα προέβλεπε την επέκταση προς τη Δύση, και γι' αυτό τον λόγο πολύ μεγαλύτερης σημασίας για τις προοπτικές αυτής της στρατηγικής υπήρξε η κατάληψη της Σερδικής από τον Κρούμμο, συγκριτικά με τις επόμενες κατακτήσεις του προς Νότο. Ήδη μια πρώτη επέκταση βορειοδυτικά, κατά μήκος του Δούναβη, θα πρέπει να συντελέστηκε επί Κρούμμου, κατά την επίθεσή του στο αβαρικό χανάτο το 806. Η επέκταση προς αυτή την κατεύθυνση συνεχίστηκε και επί Ομουρτάγ, ο οποίος έφτασε μέχρι την περιοχή του Σιρμίου, την οποία και κυριεύσε. Η στρατηγική σημασία του Σιρμίου επί του ποταμού Σάβου έχει ήδη τονιστεί,⁵ καθώς επρόκειτο για κομβικό σημείο σε σχέση με τον έλεγχο των προσβάσεων ιδίως προς τα κεντρικά και τα ανατολικά Βαλκάνια. Μ' αυτή την επέκταση ο χώρος υπό έλεγχο συνόρευε πλέον με την υπό φραγκικό έλεγχο κροατική ηγεμονία της Παννονίας. Η προτεραιότητα που έδωσε στην κατάληψη του Σιρμίου ο Ομουρτάγ, ένας ηγεμόνας που γενικότερα

1 Σύμφωνα με το ανώνυμο χρονικό, οι απώλειες που προκλήθηκαν στους Βουλγάρους ήταν της τάξης των 62000 πολεμιστών. Πρόκειται για μια οπωσδήποτε υπερβολική αναφορά, που όμως δεν αναιρεί την εκτίμηση της πρόκλησης σοβαρών απωλειών στον πρωτο-βουλγαρικό πληθυσμό της περιοχής της Πλίσκας. Βλ. *Chronique de l'an 811*, σσ. 211.

2 «... κε μετίξεν την δύναμιν του ις τους Γρικούς κε Σκλάβους ...»: Beševliev, *Protobulgarischen Inschriften*, σσ. 260-61.

3 Βλ. παραπάνω, Κεφ. 3.

4 Τότε μαρτυρούνται αφενός η βουλγαρική κατάκτηση της Φιλιππούπολης, πόλης ευρισκόμενης στο σύνορο των δύο κρατών, και αφετέρου μια βουλγαρική επίθεση στον χώρο της ανατολικής Μακεδονίας, που μάλλον δεν κατέληξε σε προσάρτηση εδαφών.

5 Βλ. παραπάνω, Κεφ. 1 και 2.

ήταν προσανατολισμένος στην εσωτερική ανασυγκρότηση παρά στους πολέμους, μπορεί να ερμηνευθεί ως μέτρο απέναντι σε τυχόν επεκτατικές διαθέσεις των Φράγκων, που πλέον ήλεγχαν την περιοχή της Παννονίας. Έκτοτε, το Σίρμιο πιθανώς παρέμεινε υπό συνεχή βουλγαρικό έλεγχο μέχρι το 1019, όταν το κατέλαβε ο Βυζαντινός στρατηγός Κωνσταντίνος Διογένης μετά την οριστική πτώση του βουλγαρικού κράτους.

Από την άλλη, εφόσον μετά τη βουλγαρική κατάληψη της Σερδικής το 809 είχε εκλείψει το βυζαντινό εμπόδιο που κώλυε την επέκταση προς τα δυτικά, στην περιοχή των κεντρικών Βαλκανίων, το βουλγαρικό κράτος άρχισε να επεκτείνεται και προς αυτή την κατεύθυνση. Η προσάρτηση των κεντρικών Βαλκανίων φαίνεται πως πραγματοποιήθηκε σταδιακά, στη διάρκεια της αρχής των Κρούμμου, Ομουρτάγ και Μαλαμίρ, χωρίς σημαντικά γεγονότα τα οποία να έχουν καταγραφεί στις πηγές. Επρόκειτο για μια επέκταση την οποία διευκόλυνε η ανυπαρξία συγκροτημένων κρατικών αρχών στην περιοχή, με την εξαίρεση της αβαρικής, που θεωρούμε ότι ενδεχομένως επεκτεινόταν μέχρι τις αρχές του 9^{ου} αιώνα μέχρι και την περιοχή της Ναϊσσοῦ. Η σταδιακή επιβολή του βουλγαρικού ελέγχου στα διάφορα σλαβικά φύλα αυτής της περιοχής, που σταδιακά θα οδήγησε στην υποταγή τους και στην ενσωμάτωσή τους στο βουλγαρικό κράτος, δεν θα ήταν ιδιαίτερα δύσκολη υπόθεση.

Ως πρώτο στάδιο αυτής της επέκτασης της βουλγαρικής επιρροής προς τους Σλάβους των κεντρικών Βαλκανίων μπορούν καταρχάς να θεωρηθούν οι μαρτυρίες περί της επικουρίας που έλαβε ο Κρούμμος από Σλάβους και της σχέσης του με αρχηγούς σλαβικών φύλων, τους οποίους κέρναγε από το κρανίο του Νικηφόρου, οι οποίες πιθανώς δεν αναφέρονται στους από τις απαρχές υποταγμένους Σεβέρεις και στις Επτά Γενεές, αλλά σε άλλα φύλα που κατοικούσαν δυτικότερα, σε περιοχές όπου μόλις τότε είχε αρχίσει να επεκτείνεται η βουλγαρική επιρροή. Ίσως σε αυτή την αρχική επέκταση οφείλεται και η υιοθέτηση από το βουλγαρικό κράτος του τίτλου του *ζουπάνου*, για να δηλώνει τους επικεφαλής των σλαβικών πληθυσμών εντός της βουλγαρικής επικράτειας,⁶ που όπως έχουμε δει χρησιμοποιείται από τους φυλετικούς αρχηγούς μεταξύ των Σλάβων των δυτικών Βαλκανίων.⁷ Γεγονός είναι ότι στα χρόνια του χαν Πρεσιάμ (836-850), το βουλγαρικό κράτος εκτεινόταν μέχρι τη σερβική ηγεμονία της Ράσκιας, με την οποία συνόρευε και με την οποία παραδίδεται ότι διατηρούσε μέχρι τότε φιλικές σχέσεις. Πιθανότατα ίσχυε πλέον μια μορφή βουλγαρικής επικυριαρχίας στην ηγεμονία της Σερβίας, την οποία θέλησε αργότερα να επιβεβαιώσει ο Βόρις (850-889), για τον οποίο παραδίδεται ότι εκστράτευσε ανεπιτυχώς κατά της Σερβίας.⁸

Στη διάρκεια της βασιλείας του Βόριδος, η βουλγαρική κυριαρχία επεκτεινόταν πλέον στο βορειότερο μέρος της Μακεδονίας καθώς και στην κεντρική Αλβανία, περιλαμβάνοντας μια παράλια ζώνη στην Αδριατική και διακόπτοντας έτσι την εδαφική συνέχεια ανάμεσα στα βυζαντινά θέματα Νικοπόλεως και Δυρραχίου. Την ίδια δηλαδή περίοδο κατά την οποία η Βυζαντινή Αυτοκρατορία ανασυγκροτούσε την κυριαρχία της στα νότια Βαλκάνια, βορειότερα επεκτεινόταν η Βουλγαρία, με αποτέλεσμα στη διάρκεια του 9^{ου} αιώνα τα δύο κράτη να αποκτήσουν κοινό σύνορο, που εκτεινόταν σε όλο το πλάτος της χερσονήσου. Το σύνορο αυτό φαίνεται πως δεν γνώρισε ιδιαίτερες μεταβολές στη διάρκεια του 9^{ου} και 10^{ου} αιώνα, μέχρι και τους πολέμους του Σαμουήλ, που κατέληξαν στην οριστική πτώση της Βουλγαρίας.

Στον χώρο της Θράκης το βυζαντινο-βουλγαρικό σύνορο ακολουθούσε την κοιλάδα του Έβρου, χωρίς να έχει γνωρίσει ιδιαίτερες μεταβολές από τις προβλέψεις της συνθήκης του 815, με την εξαίρεση της βουλγαρικής κατάληψης της Φιλιππούπολης στα χρόνια του χαν Πρεσιάμ (836-850). Για τον χώρο της Μακεδονίας, μια ένδειξη των βορείων ορίων της βυζαντινής επικράτειας δίνει ο κατάλογος των μητροπόλεων και επισκοπών που αναφέρονται στο *τακτικόν αρ. 7* της έκδοσης του Darrouzès, το οποίο στη χειρόγραφη παράδοση συνοδεύεται από κανόνα του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού και μπορεί γενικά να θεωρηθεί ότι αποδίδει την κατάσταση των τελών 9^{ου}-αρχών 10^{ου} αιώνα. Θεωρώντας ότι, τουλάχιστον στο συγκεκριμένο *τακτικό*, οι εκκλησιαστικές επαρχίες οι υπαγόμενες στο πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης γενικά ταυτίζονται με τον χώρο πολιτικού ελέγχου της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, διαπιστώνουμε ότι στον χώρο της ανατολικής Μακεδονίας, καταρχάς, η βορειότερα ευρισκόμενη από τις επισκοπές της εκκλησιαστικής επαρχίας Φιλίππων, η επισκοπή Σμολαίνων με αρμοδιότητα στο ομώνυμο σλαβικό φύλο,⁹ θα πρέπει να τοποθετηθεί γεωγραφικά στις οροσειρές βόρεια της Δράμας, δεικνύοντας την τοποθέτηση του βυζαντινο-βουλγαρικού συνόρου εκεί. Δυτικότερα, στην περιοχή της κοιλάδας του Στρυμόνα, όπου και το ομώνυμο βυζαντινό θέμα, απαντούν τότε η βυζαντινή πόλη των Σερρών, έδρα αρχιεπισκοπής,¹⁰ μια σειρά από μικρότερα πολίσματα, καθώς και το σλαβικό φύλο των Στρυμωνιτών, για

6 Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria*, σσ. 75-76.

7 Βλ. παραπάνω, Κεφ. 4.

8 *De Administrando Imperio*, σσ. 154.

9 Darrouzès, *Notitiae*, σσ. 285.

10 Darrouzès, *Notitiae*, σσ. 273.

τους οποίους πληροφορούμαστε από το κείμενο του Ιωάννη Καμινιάτη ότι περί το 904 βρίσκονταν υπό τον έλεγχο των βυζαντινών αρχών στο πλαίσιο ιδιαίτερης διοικητικής μονάδας.¹¹ Το σύνορο στην περιοχή αυτή θα πρέπει να τοποθετηθεί στις γνωστές κλεισούρες του Στρυμόνα (όπως το Ρούπελ) και κατά μήκος της οροσειράς Μπέλες, εφόσον μέρη που βρίσκονται βορειότερα (π.χ. το Μέλενικον, η Στρούμιτσα) δεν αναφέρονται εντός της βυζαντινής επικράτειας.

Στον χώρο της κεντρικής Μακεδονίας, όπου το βυζαντινό θέμα και η εκκλησιαστική επαρχία Θεσσαλονίκης, από τις επισκοπές τις υπαγόμενες στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης, κάποιες βρίσκονται είτε στη Χαλκιδική είτε σε νοτιότερες της Θεσσαλονίκης περιοχές (η Κίτρος, Η Λυκοστομίου, η Πέτρας, η Σερβίων) για τις οποίες δεν μπορεί να υπάρξει αμφιβολία ότι βρίσκονταν στη βυζαντινή επικράτεια. Η βορειότερη από τις επισκοπές της εκκλησιαστικής επαρχίας Θεσσαλονίκης ήταν αυτή των Βαρδαριωτών Τούρκων,¹² η οποία σε πολύ μεταγενέστερες μαρτυρίες ταυτίζεται με την επισκοπή Πολυανής, η οποία μπορεί να τοποθετηθεί στην περιοχή της Δοϊράνης. Φαίνεται δηλαδή ότι το βυζαντινο-βουλγαρικό σύνορο παρέμενε κατά μήκος της οροσειράς Μπέλες μέχρι και αυτή την περιοχή. Δυτικότερα όμως, η βουλγαρική επικράτεια εκτεινόταν πολύ περισσότερο προς Νότο, όπως δεικνύει συνοριακή επιγραφή του έτους 903/04, που βρέθηκε το 1896 στον χώρο της σημερινής Νέας Φιλαδέλφειας, 22 χλμ. βόρεια–βορειοδυτικά της Θεσσαλονίκης. Δεδομένου του έτους κατά το οποίο φέρεται να βρέθηκε και δημοσιεύτηκε η επιγραφή από τον Ρώσο Θεόδωρο Uspenskij, σε μια περίοδο κατά την οποία είχε διατυπωθεί και συνεχώς προβαλλόταν το υποστηριζόμενο από την τσαρική Ρωσία αίτημα της «Μεγάλης Βουλγαρίας», και η επακόλουθη βουλγαρική διεκδίκηση επί της Μακεδονίας, έδωσαν βάση στη διατύπωση από Έλληνες κυρίως ερευνητές εικασιών, όπως ότι είτε η επιγραφή ήταν προϊόν σύγχρονης πλαστογραφίας είτε ότι τοποθετήθηκε στο σημείο της εύρεσής της μεταφερθείσα από αλλού.¹³ Τέτοιου τύπου ενστάσεις βέβαια δεν είναι δυνατό να επιβεβαιωθούν. Σε επιστημονική όμως βάση κινείται η υπόθεση ότι η επέκταση της βουλγαρικής επικράτειας μέχρι αυτό το κοντινό στη Θεσσαλονίκη σημείο ήταν ένα παροδικό και πρόσφατο γεγονός μόλις εκείνης της χρονιάς. Σύμφωνα μ' αυτή την υπόθεση, που βασίζεται σε αναφορές των κειμένων του Λέοντα Χοιροσφάκτη, όταν οι μουσουλμάνοι πειρατές κυριεύσαν και λεηλάτησαν τη Θεσσαλονίκη (904), ο Συμεών της Βουλγαρίας, επωφελούμενος από τη βυζαντινή αδυναμία, κατέλαβε βυζαντινά εδάφη μέχρι τις παρυφές της πόλης. Ο Βυζαντινός αξιωματούχος, κατά τα γραφόμενά του, ηγήθηκε τότε πρεσβείας προς τον ηγεμόνα της Βουλγαρίας και τον έπεισε να αποσυρθεί από τα εδάφη που είχε καταλάβει.¹⁴ Όση βαρύτητα και αν δοθεί στις αναφορές του Χοιροσφάκτη, η πιθανότητα της επέκτασης του βουλγαρικού εδάφους μέχρι τη θέση της Νέας Φιλαδέλφειας δεν θα πρέπει να συνδεθεί με αυτά τα γεγονότα ούτε να ήταν ένα παροδικό φαινόμενο. Καταρχάς, σύμφωνα με τον Καμινιάτη, η άλωση της Θεσσαλονίκης έγινε στις 2 Αυγούστου του 904, μετά από τριήμερη πολιορκία. Το έτος 903/04 έληξε στις 31 Αυγούστου, οπότε οι 28-29 ημέρες που μεσολάβησαν μέχρι την αλλαγή του έτους μάλλον δεν αρκούν για να θεωρήσουμε ότι οι Βούλγαροι πρόλαβαν μόλις τότε να προσαρτήσουν βυζαντινά εδάφη, ως τις παρυφές της πόλης, να στήσουν συνοριακές στήλες κ.ο.κ. Η πιθανότητα της έκτασης των βουλγαρικών συνόρων μέχρι αυτή την κοντινή στη Θεσσαλονίκη θέση θεωρούμε ότι πρέπει να αποσυνδεθεί από τα γεγονότα του 904 και, επιπλέον, να θεωρηθεί μια πιο σταθερή κατάσταση. Το πιθανό γεγονός της ύπαρξης μιας εξέχουσας της βουλγαρικής επικράτειας, που εκτεινόταν μέχρι τις παρυφές της Θεσσαλονίκης, δεικνύεται από τις αναφορές του Καμινιάτη σε σχέση με το καθεστώς των Δρογουβιτών Σλάβων. Ο Καμινιάτης κάνει λόγο για τους Δρογουβίτες και Σαγουδάτους, που κατοικούσαν στην πεδιάδα μεταξύ της Θεσσαλονίκης και της Βέροιας, αν και χάριν ακριβείας μπορούμε να θεωρήσουμε ότι οι σχετικές αναφορές του αφορούν μόνο τους Δρογουβίτες, εφόσον ο χώρος εγκατάστασης των Σαγουδάτων βρισκόταν πολύ νοτιότερα, περί την Πέτρα στα Πιέρια όρη. Για τη Βέροια, που ο Καμινιάτης χαρακτηρίζει ως «πόλιν περηφανεστάτη», δεν υπάρχει καμία αμφιβολία για την ένταξή της τότε στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Για τους μεταξύ της Βέροιας και της Θεσσαλονίκης Σλάβους όμως, δηλώνεται ότι συγκροτούσαν «αμφίμεικτες κόμεις», που άλλες μεταξύ αυτών πλήρωναν τους φόρους τους στις βυζαντινές αρχές και άλλες στο βουλγαρικό κράτος.¹⁵ Διαπιστώνεται δηλαδή ότι η περιοχή των Δρογουβιτών συνιστούσε μια τρόπον τινά ενδιάμεση, συνοριακή ζώνη, στην οποία δεν ήταν σαφή τα γεωγραφικά όρια της μίας και της άλλης επικράτειας. Σε σχέση μ' αυτά τα δεδομένα, μπορεί να επισημανθεί εδώ η ερμηνεία που έχει δοθεί στον όρο «κόμμαι αμφίμεικται» του κειμένου, ως κατοικούμενες από έναν εθνολογικά ανάμεικτο πληθυσμό

11 Ιωάννης Καμινιάτης, σσ. 19-20.

12 Dargouzes, *Notitiae*, σσ. 278-79.

13 Άμαντος, Κ. (1920). *Μακεδονικά*, Αθήναι σσ. 44. Θεοχαρίδης, Γ. (1980). *Ιστορία της Μακεδονίας κατά τους μέσους χρόνους (285 – 1354)*, Θεσσαλονίκη [Μακεδονική Βιβλιοθήκη, αρ. 55], σσ. 251.

14 Koliás, G. (1939). *Léon Choerosphactès, magistre, proconsul et patrice*, Αθήναι, σσ. 113.

15 Ιωάννης Καμινιάτης, σσ. 8.

Ελλήνων και Σλάβων.¹⁶ Αυτή η ερμηνεία δεν γίνεται δεκτή εδώ, εφόσον τα όλα συμφραζόμενα του κειμένου δείχνουν ξεκάθαρα τη σημασία του «αμφίμεικται», που αναφέρεται όχι στον πληθυσμό εντός των χωριών αλλά στα ίδια τα χωριά εντός της ευρύτερης περιοχής, όπου εντοπίζονται αναμειγμένα αυτά που τελούν υπό τους Βυζαντινούς. Αυτή η μορφή του συνόρου έρχεται σε αντίθεση με τις σαφώς και επακριβώς καθορισμένες συνοριακές γραμμές, όπως δεικνύονται από τη συνθήκη του 815, που σηματοδοτούνται από συνοριακές στήλες σαν αυτή της Νέας Φιλαδέλφειας. Όπως φαίνεται, κατά μήκος του βυζαντινο-βουλγαρικού συνόρου του 9^{ου}-10^{ου} αιώνα απαντούν και τα δύο μοντέλα: και η σαφώς καθορισμένη συνοριακή γραμμή με στήλες-ορόσημα αλλά και το πιο χαλαρό σύνορο με ενδιάμεσες, ασαφείς κυριαρχίας, περιοχές. Κατόπιν τούτων, η έκταση του βουλγαρικού συνόρου μέχρι τον χώρο της Νέας Φιλαδέλφειας Θεσσαλονίκης δεν φαίνεται παράδοξη ούτε παροδικό αποτέλεσμα έκτακτων περιστάσεων, δεδομένου ότι η περιοχή εγκατάστασης των Δρογουβιτών, μεταξύ Θεσσαλονίκης και Βέροιας, βρίσκεται τουλάχιστον εν μέρει σε νοτιότερο γεωγραφικό πλάτος.

Στον χώρο της δυτικής Μακεδονίας, δεν μπορεί να υπάρχει αμφιβολία για την ένταξη στη βυζαντινή επικράτεια της πόλης των Σερβίων, που την ένταξη στο θέμα Θεσσαλονίκης επιβεβαιώνει και ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος στο *Περί Θεμάτων*, ενώ και η επισκοπή της δηλώνεται στο *τακτικόν αρ. 7* ως υπαγόμενη στην εκκλησιαστική επαρχία Θεσσαλονίκης.¹⁷ Προβληματισμός όμως εγείρεται σε σχέση με την περίπτωση της Καστοριάς βορειότερα. Η πόλη είχε ιδρυθεί από τον Ιουστινιανό τον 6^ο αιώνα,¹⁸ πιθανότατα ως οικισμός κάστρο-καταφύγιο, αλλά στη συνέχεια δεν υφίσταται καμία μαρτυρία, ούτε γραπτή ούτε υλική, για την επιβίωση αυτής στη διάρκεια των επόμενων αιώνων μέχρι τον 9^ο.¹⁹ Τότε η Καστοριά επανεμφανίζεται, όπως τεκμαίρεται από τη χρονολόγηση των παλαιότερων ναών της, του Αγ. Στεφάνου και των Ταξιαρχών, που χρονολογούνται σε ύστερη φάση του 9^{ου} αιώνα, όπως και τμήμα των τειχών.²⁰ Κάποια σαφής μαρτυρία για το αν η Καστοριά ανήκε στο Βυζάντιο ή στη Βουλγαρία δεν υπάρχει για αυτή την πρώιμη μεσοβυζαντινή φάση. Η Καστοριά μαρτυρείται σαφώς ως βουλγαρική κτήση μόνο στο πλαίσιο των πολέμων του Σαμουήλ (μετά το 976 έως το 1018), αυτό όμως δεν σημαίνει ότι ήταν βουλγαρική και πριν από αυτά τα γεγονότα, αντιθέτως υπάρχουν κάποιες μικρές ενδείξεις προς την κατεύθυνση της υπαγωγής της στη βυζαντινή επικράτεια μέχρι τότε. Καταρχάς, η Καστοριά δεν μνημονεύεται στον βίο του Κλήμεντος Αχρίδας μεταξύ των τόπων όπου έδρασε ο άγιος προς τα τέλη του 9^{ου} αιώνα, αν και αυτοί ήταν σχετικά κοντινοί. Από τεχνοτροπικής πλευράς επίσης, σε σχέση και με δομικά στοιχεία και με τις τοιχογραφίες, οι παλαιότεροι ναοί της Καστοριάς, Άγιος Στέφανος και Ταξιάρχες, αντιπροσωπεύουν σαφώς τις σύγχρονες βυζαντινές τεχνοτροπίες και συνιστούν εμφανώς έργα βυζαντινών συνεργείων, σε αντίθεση με τους σύγχρονους τους ναούς της περιοχής της Αχρίδας, που δεν φέρουν τέτοιες επιρροές.²¹ Η αναφορά, τέλος, στη χρονογραφία του Ιωάννη Σκυλίτζη για τον φόνο του Δαβίδ, ενός από τους λεγόμενους *κομητόπουλους* και αδερφού του Σαμουήλ, στη θέση Καλαί Δρυς μεταξύ Καστοριάς και Πρέσπας από «Βλάχους οδίτες», κατά την έναρξη του βυζαντινο-βουλγαρικού πολέμου λίγο μετά το 976,²² μπορεί ενδεχομένως να ερμηνευθεί ως ότι οι Καλαί Δρυς ήταν ένα σημείο του βυζαντινο-βουλγαρικού συνόρου μέχρι τότε και ότι η Καστοριά βρισκόταν στη βυζαντινή πλευρά αυτού, καθώς και ότι αυτοί οι Βλάχοι δεν ήταν τότε *οδίτες* αλλά μεθοριακοί φρουροί του Βυζαντίου.

Θεωρώντας, κατόπιν των ανωτέρω, ότι η Καστοριά μάλλον ανήκε στη βυζαντινή επικράτεια από την εμφάνισή της μέχρι κάποια προχωρημένη στιγμή του 10ου αιώνα, βορειότερα και δυτικότερα αυτής εκτεινόταν βουλγαρικά εδάφη. Για την κατάσταση των περιοχών αυτών στα τέλη του 9^{ου} αιώνα μας πληροφορεί ο βίος του Κλήμεντος Αχρίδας, γραμμένος από τον μεταγενέστερο αρχιεπίσκοπο Αχρίδας Θεοφύλακτο (τέλη 11^{ου}-αρχές 12^{ου} αιώνα) σε εποχή που το βουλγαρικό κράτος δεν υπήρχε πλέον και τα εδάφη του είχαν προσαρτηθεί στην

16 Μαλιγκούδης, *Σλάβοι*, σσ. 49. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Μ. (1993). *Σλαβικές εγκαταστάσεις στη μεσαιωνική Ελλάδα. Γενική επισκόπηση*, Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν. σσ. 63.

17 Dagouzès, *Notitiae*, σσ. 279.

18 Προκόπιος, *Περί κτισμάτων* IV § 3.

19 Σε αντίθεση με ό,τι υποστηρίζει ο Browning, R. (1975). *Byzantium and Bulgaria. A Comparative Study across the Early Medieval Frontier*, Λονδίνο. σσ. 49, για το οποίο δεν παρέχεται καμία τεκμηρίωση.

20 Μουτσόπουλος, Ν. Κ. (1974). «Καστοριά. Ιστορία – μνημεία – λαογραφία, από την ίδρυση της μέχρι τον 10^ο αιώνα. Προϊστορική, ιστορική και παλαιοχριστιανική εποχή», *Επιστημονική Επετηρίς Πολυτεχνικής Σχολής ΑΠΘ*, 6, σσ. 427-29. Του ίδιου (1992), *Εκκλησίες της Καστοριάς, 9^{ος}-11^{ος} αιώνας*, Θεσσαλονίκη, σσ. 124-26, 132-44, 197-99, 211, 226, 299-300, 304. Πελεκανίδης Σ. – Χατζηδάκης Μ. (1984). *Καστοριά. Ψηφιδωτά – Νωπογραφίες*, Αθήνα, σσ. 7, 10, 18, 92, 102.

21 Μουτσόπουλος Ν. Κ. (1992). *Εκκλησίες της Καστοριάς, 9^{ος}-11^{ος} αιώνας*, Θεσσαλονίκη, σσ. 42-43, 45-49.

22 Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, σσ. 329.

Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Το κείμενο του Θεοφύλακτου πιθανότατα βασίζεται σε παλαιότερο σλαβονικό πρότυπο, το οποίο μπορεί και να ανάγεται σε εποχή σχετικά κοντινή στη ζωή και στη δράση του αγίου. Για τον Κλήμη παραδίδεται ότι ήταν μαθητής του Μεθοδίου και ότι μαζί με άλλους έφυγαν από τη Μοραβία, όταν εκεί απαγορεύτηκε οριστικά η σλαβονική λειτουργία, και εγκαταστάθηκαν στη Βουλγαρία. Αν και η πρόσφατα εκχριστιανισμένη Βουλγαρία είχε αποδεχθεί την υπαγωγή της στο κλίμα του πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, την οργάνωση της εκκλησίας από βυζαντινό κλήρο και την τέλεση της λειτουργίας στα ελληνικά, ο ηγεμόνας Βόρις (851-889), οκτώ χρόνια πριν τον θάνατό του (894), όπως παραδίδεται,²³ δηλαδή το 886, έστειλε τον Κλήμη και τους συνοδούς του στις δυτικές εσχατιές της τότε βουλγαρικής επικράτειας, στη δυτική Μακεδονία και Αλβανία, για να κηρύξουν τη χριστιανική θρησκεία και να οργανώσουν την εκκλησία, χρησιμοποιώντας την σλαβονική γλώσσα και λειτουργία, την οποία είχαν επίσης πρόσφατα εισαγάγει οι Κύριλλος και Μεθόδιος στο βασίλειο της Μοραβίας. Από τον βίο του Κλήμεντος πληροφορούμαστε ότι στα μέρη αυτά συγκροτείτο επαρχιακή μονάδα του βουλγαρικού κράτους με την ονομασία Κουτμιτσέβιτσα, υπό τη διοίκηση ενός *κόμη*,²⁴ τίτλος που χρησιμοποιείτο στο βουλγαρικό κράτος του 9^{ου} αιώνα για να δηλώνει επαρχιακούς διοικητές, μάλλον δανεισμένος από τους Φράγκους. Η Κουτμιτσέβιτσα περιελάμβανε τις περιοχές της Αχρίδας, της Διαβόλεως, του όρους Τόμορον (στα όρια κεντρικής και νότιας Αλβανίας), και της Γλαβινίτσας (η παραλιακή περιοχή από την Αυλώνα μέχρι το Δυρράχιο και η ενδοχώρα της). Διοικητικό της κέντρο πρέπει να ήταν η Διάβολις (σημ. Zvezda στην Αλβανία, κοντά στην Κορυτσά), διότι εκεί προβλέφθηκε να διαμείνει αρχικά ο Κλήμης, και του προσφέρθηκαν και τρεις πολυτελείς οικίες σαν και αυτές στις οποίες διέμεναν οι *κόμητες*.²⁵ Ο Κλήμης πρότιμησε να εγκατασταθεί στην Αχρίδα, της οποίας υπήρξε ο πρώτος επίσκοπος, και να πραγματοποιεί από εκεί το ποιμαντικό του έργο. Μαρτυρείται επίσης ότι έκτισε τρεις εκκλησίες και ένα μοναστήρι.²⁶ Η χρονολόγηση των παλαιότερων μεσαιωνικών χριστιανικών ναών στην περιοχή (τέλη 9^{ου}-αρχές 10^{ου} αιώνα) συνάδει με τις μαρτυρίες για τη δράση του Κλήμεντος και με τα χρονικά πλαίσια αυτής.

Ενδείξεις ότι η βουλγαρική επικράτεια έφτανε στην Αδριατική δίνουν αφενός ο βίος του Κλήμεντος Αχρίδας, στον οποίο αναφέρεται η Γλαβινίτσα ως μέρος της βουλγαρικής επικράτειας, και αφετέρου μία επισκοπική λίστα της νέας αρχιεπισκοπής Αχρίδας ή Βουλγαρίας, που συγκροτήθηκε από τους Βυζαντινούς μετά την κατάκτηση της Βουλγαρίας (1018) και στην οποία αναφέρεται η πόλη Κάνινα στον κόλπο της Αυλώνας ως ανήκουσα σ' αυτήν.²⁷ Η διαπίστωση περί επέκτασης της βουλγαρικής επικράτειας μέχρι την Αδριατική τεκμαίρεται και από την έκταση των βυζαντινών εκκλησιαστικών επαρχιών Ναυπάκτου (όπου βρισκόταν η έδρα του θέματος Νικοπόλεως) και Δυρραχίου, όπως εκτίθενται στο *τακτικόν* με αρ. 7 της έκδοσης Darrouzès, που αποδίδει την κατάσταση στα τέλη του 9^{ου}-αρχές 10^{ου} αιώνα. Τελευταίες προς Βορρά μεταξύ των επισκοπών της επαρχίας Ναυπάκτου είναι αυτές της Αδριανουπόλεως (Δρόπολη, κοντά στο Αργυρόκαστρο) και του Βοθρωτού, στην παραλία απέναντι από την Κέρκυρα. Η εκκλησιαστική επαρχία Δυρραχίου φέρεται να έχει περιορισμένη έκταση και να περιλαμβάνει μόνο τέσσερις επισκοπές, μεταξύ των οποίων της Ελισσού (η αρχαία Λισσός, παραλιακή πόλη βόρεια του Δυρραχίου) και των Κροών (η Kroja στο εσωτερικό της Αλβανίας).²⁸ Ενδιάμεσα των δύο βυζαντινών θεμάτων και εκκλησιαστικών επαρχιών προκύπτει ένα κενό που ταυτίζεται με τον χώρο της κεντρικής Αλβανίας και την αντίστοιχη παραλία και το οποίο μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι συνιστούσε βουλγαρική επικράτεια.

Κορυφαίο γεγονός-σταθμός σε αυτή την ιστορική φάση για την ανερχόμενη τότε Βουλγαρία υπήρξε ο εκχριστιανισμός της χώρας, η απόφαση δηλαδή του ηγεμόνα να υιοθετηθεί η χριστιανική θρησκεία ως επίσημη και να επιβληθεί στο σύνολο του πληθυσμού της. Ο εκχριστιανισμός υπήρξε γεγονός υποστηρικτικό της ανόδου της Βουλγαρίας, επειδή, πρώτον, συνετέλεσε στην ομογενοποίηση του πληθυσμού της και, δεύτερον, εξυψώθηκε το κύρος της χώρας και του ηγεμόνα στο διεθνές περιβάλλον της εποχής. Ο εκχριστιανισμός της Βουλγαρίας ακολούθησε σε πολύ μικρή χρονική απόσταση αυτόν του βασιλείου της Μεγάλης Μοραβίας, σλαβικού κράτους της κεντρικής Ευρώπης (εκτεινόμενο σε περιοχές της σύγχρονης Ουγγαρίας και Τσεχοσλοβακίας) που είχε συγκροτηθεί μετά την πτώση του αβαρικού χανάτου από τις φραγκικές επιθέσεις και στο πλαίσιο της αντίστασης των σλαβικών πληθυσμών της περιοχής απέναντι στην φραγκική επέκταση. Μέχρι τα μέσα του 9^{ου} αιώνα η

23 MPG, CXXVI, 1225 D.

24 MPG, CXXVI, 1224 CD.

25 MPG, CXXVI, 1224 CD.

26 MPG, CXXVI, 1229 CD.

27 Gelzer, H. (1904). *Der Patriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunden*, Λειψία σσ. 6. Darrouzès, *Notitiae*, σσ. 372.

28 Darrouzès, *Notitiae*, σσ. 284-85, 286.

χριστιανική θρησκεία είχε γνωρίσει μεγάλη διάδοση στην επικράτεια του μοραβικού κράτους, χάρη στη δράση Βαυαρών κυρίως ιεραποστόλων. Με την απόφασή του για τον επίσημο εκχριστιανισμό της χώρας, ο ηγεμόνας Ροστισλάβος²⁹ ουσιαστικά επισημοποιούσε ένα εξελισσόμενο και σε μεγάλο βαθμό συντελεσθέν γεγονός και αυτό που κυρίως επιδίωκε ήταν η συγκρότηση της εκκλησίας στο κράτος του. Ουσιαστικά αίτια της επιλογής του επίσημου εκχριστιανισμού από Σλάβους ηγεμόνες εκείνης της περιόδου περιλαμβάνουν καταρχάς την υιοθέτηση των πολιτιστικών προτύπων του παλαιού ρωμαϊκού κόσμου, με αναφορά είτε στο Βυζάντιο είτε στην λατινική δύση· άλλο αίτιο αφορά την επίτευξη από πλευράς των ηγεμόνων μιας πιο συγκεντρωτικής εξουσίας έναντι των αριστοκρατών των χωρών τους, εφόσον με τη χριστιανική θρησκεία ήταν συνδεδεμένο το ιδεολόγημα της εκ Θεού προέλευσης και εκπόρευσης της μοναρχικής εξουσίας· τέλος, σημαντικό ρόλο έπαιζε η αναγνώριση από την πλευρά των ηγεμόνων της δυναμικής του εκχριστιανισμού που εξελισσόταν στη βάση της κοινωνίας.

Ο ηγεμόνας της Μοραβίας Ροστισλάβος, επιφυλακτικός απέναντι στην παρουσία του λατινικού κλήρου στην χώρα του, που φοβόταν ότι θα συντελούσε στην εμπέδωση φραγκικής επιρροής σε αυτήν, απευθύνθηκε στον βυζαντινό αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ' (842-867) και στον πατριάρχη Φώτιο για την οργάνωση της εκκλησίας στη Μοραβία. Ο Φώτιος ανέθεσε την αποστολή αυτή στον διακεκριμένο λόγιο Κωνσταντίνο, τον επονομαζόμενο Φιλόσοφο, και στον αδερφό του Μεθόδιο. Τα δύο αδέρφια, που κατάγονταν από την Θεσσαλονίκη, είχαν εμπειρία επικοινωνίας με το σλαβικό στοιχείο, δεδομένου ότι ο πατέρας τους είχε διατελέσει διοικητής σκλαβινίας, όπως και ο ίδιος ο Μεθόδιος, ενώ ο Κωνσταντίνος είχε παλαιότερα ηγηθεί ιεραποστολής στους σλαβικούς πληθυσμούς του χανάτου των Χαζάρων, στη νότια Ρωσία. Οι Κωνσταντίνος και Μεθόδιος έφτασαν στη Μοραβία το 862/63, και η μεγάλη ιστορική σημασία του έργου τους έγκειται στο ότι επινόησαν και εισήγαγαν τη σλαβική λειτουργία, αντί της λατινικής που προωθούσε ο λατινικός κλήρος. Για να το επιτύχουν αυτό επεξεργάστηκαν και εισήγαγαν μια γραπτή εκδοχή των σλαβικών γλωσσών, που ονομάζεται σλαβονική ή εκκλησιαστική σλαβική, επινοώντας και κατάλληλο αλφάβητο, αρχικά το λεγόμενο «γλαγολιτικό», και στη συνέχεια το κυριλλικό, βασισμένο στο ελληνικό με επιπλέον γράμματα ανταποκρινόμενα στη φωνητική των σλαβικών γλωσσών. Έτσι, οι σλαβικές γλώσσες απέκτησαν για πρώτη φορά τη δυνατότητα γραπτής διατύπωσης. Οι ενέργειες του Κωνσταντίνου και του Μεθοδίου έτυχαν έντονης αντίδρασης από τον λατινικό κλήρο στη Μοραβία και γενικότερα, εφόσον η δράση των δύο Βυζαντινών πραγματοποιείται σε περιοχή η οποία θεωρείται ότι ανήκει στο παπικό κλίμα, αλλά και από τον νεωτερισμό της σλαβικής λειτουργίας, που θεωρήθηκε αντικανονικός. Από πλευράς της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας προβλήθηκε τότε η θέση της τριγλωσσίας, κατά την οποία η λειτουργία ήταν επιτρεπτό να τελείται μόνο σε μία από τις τρεις «ιερές γλώσσες», εβραϊκά, λατινικά και ελληνικά. Οι Κωνσταντίνος και Μεθόδιος κλήθηκαν πάντως από τον πάπα Αδριανό Β' για συνομιλίες στη Ρώμη το χειμώνα του 867/68, και ενώ βρίσκονταν εκεί επήλθε ο θάνατος του Κωνσταντίνου, που λίγο νωρίτερα είχε καρεί μοναχός με το όνομα Κύριλλος, στις αρχές του 869. Ο πάπας Αδριανός, γενικά διαλλακτικός, συμφώνησε με το έργο των δύο αδερφών και έστειλε τον Μεθόδιο πίσω στην Μοραβία, αναγορεύοντας τον επίσκοπο, για να συνεχίσει το έργο του. Με τον θάνατο και του Μεθοδίου το 885 η τέλεση της σλαβονικής λειτουργίας στη Μοραβία διακόπηκε, καθώς ο τότε ηγεμόνας ήταν αρνητικός και οι ακόλουθοι του Μεθοδίου, μεταξύ των οποίων και ο Κλήμης, ο κατόπιν Αχρίδος, υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τη χώρα και να καταφύγουν στη Βουλγαρία.³⁰ Έτσι, η σλαβική λειτουργία και η χρήση της σλαβονικής ως επίσημης εκκλησιαστικής και κρατικής γλώσσας δεν μακροημέρευσαν εκεί όπου επινοήθηκαν, στη Μοραβία, υιοθετήθηκαν όμως από άλλους σλαβικούς λαούς, αυτούς που στο εξής ταυτίστηκαν με το ανατολικό τυπικό και το ορθόδοξο δόγμα (Βούλγαρους, Σέρβους, Ρώσους). Γι' αυτό το λόγο, το έργο του Κυρίλλου και του Μεθοδίου έχει καταγραφεί, σωστά, ως μεγάλη συμβολή του Βυζαντίου στη διαμόρφωση του πολιτισμού κάποιων από τους σλαβικούς λαούς των Βαλκανίων και της ανατολικής Ευρώπης. Τα σλαβονικά εξελίχθηκαν στην κοινή γραπτή και επίσημη γλώσσα αυτών των λαών, διέφεραν όμως από τις καθομιλούμενες του κάθε λαού. Δεν είναι γνωστό σε ποια επιμέρους εκδοχή των σλαβικών γλωσσών βασίζεται η σλαβονική, αν βασίζεται στα σλαβικά της Μοραβίας, ή στις βουλγαρο-μακεδονικές διαλέκτους της Μακεδονίας, με τις οποίες οι Κύριλλος και Μεθόδιος ήταν από το παρελθόν εξοικειωμένοι.

Την ίδια εποχή και σε ανάλογο πλαίσιο με τον εκχριστιανισμό της Μοραβίας πραγματοποιήθηκε και ο εκχριστιανισμός της Βουλγαρίας. Επρόκειτο για δύο παράλληλα γεγονότα με εμφανείς αναλογίες. Όπως ο Ροστισλάβος της Μοραβίας προτίμησε να στραφεί προς την Κωνσταντινούπολη, επειδή ταύτιζε τον λατινικό κλήρο με τους Φράγκους, με τους οποίους είχε αντιπαλότητα, έτσι ακριβώς και ο Βόρις στράφηκε αρχικά προς τη Ρώμη. Ήδη

29 Η σλαβική λέξη *slava* σημαίνει «δόξα, κλέος». Έτσι, τα πολύ συνηθισμένα μεταξύ των σλαβικών λαών ονόματα με δεύτερο συνθετικό το *-slav*, π.χ. Radoslav, Borislav, Dobroslav κ.α., είναι αντίστοιχα των αρχαιοελληνικών ονομάτων σε *-κλής*.

30 Obolensky, *Commonwealth*, σσ. 136-46.

από το 845, ο προηγούμενος ηγεμόνας της Βουλγαρίας, Πρεσιάμ, είχε συνάψει συνθήκη φιλίας με το φραγκικό βασίλειο της Γερμανίας. Το 864 ο Βόρις ανανέωσε αυτή τη συνθήκη και επιπλέον ζήτησε από τον Πάπα την αποστολή λατινικού κλήρου για την οργάνωση της εκκλησίας στη χώρα του. Το Βυζάντιο αντέδρασε δυναμικά απέναντι σ' αυτό το ενδεχόμενο. Ένα χρόνο πριν, τα βυζαντινά στρατεύματα είχαν πετύχει μεγάλη νίκη στη μάχη του Λαλακάοντα επί των Αράβων και ο βυζαντινός αυτοκράτορας είχε τη δυνατότητα να προβεί σε στρατιωτική κινητοποίηση κατά των Βουλγάρων. Υπό την απειλή πολέμου, ο Βόρις αναγκάστηκε να αποδεχθεί το βάπτισμα από το Βυζάντιο, δεχόμενος μάλιστα το χριστιανικό όνομα Μιχαήλ, του τότε Βυζαντινού αυτοκράτορα, που θεωρήθηκε ανάδοχός του, ενώ στη Βουλγαρία στάλθηκε βυζαντινός κλήρος που άρχισε να οργανώνει την εκκλησία και να τελεί ελληνική λειτουργία (864-65). Η απόφαση του Βόριδος για τον εκχριστιανισμό έτυχε έντονης αντίδρασης από την πλευρά των αριστοκρατών, *βογιάρων*, οι οποίοι προκάλεσαν εξέγερση εναντίον του, που όμως ο Βόρις κατέστειλε με ιδιαίτερη σκληρότητα, όπως παραδίδεται, και τιμώρησε με θανάτωση το σύνολο όσων μετείχαν.³¹

Η εξέγερση των *βογιάρων* αποκαλύπτει την πολιτική διάσταση του ζητήματος του εκχριστιανισμού και τη συσχέτιση του με την προσπάθεια επιβολής ενός πιο συγκεντρωτικού συστήματος εξουσίας από τον μονάρχη. Στο επίπεδο των σχέσεων της Βουλγαρίας με το Βυζάντιο, η συμβολικά πνευματική σχέση μεταξύ του Βούλγαρου ηγεμόνα και του Βυζαντινού αυτοκράτορα γινόταν αντιληπτή από τη βυζαντινή πλευρά και ως σχέση πολιτικής επικυριαρχίας του Βυζαντίου στη Βουλγαρία, δεν υπάρχουν όμως ενδείξεις ότι και η βουλγαρική πλευρά αντιλαμβανόταν το θέμα με τον ίδιο τρόπο.³² Σε κάθε περίπτωση, η άμεση υπαγωγή της Εκκλησίας της Βουλγαρίας στο Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης και η παρουσία του βυζαντινού κλήρου στη χώρα οπωσδήποτε συνεπάγονταν μια αυξανόμενη γενικότερη βυζαντινή επιρροή. Το γεγονός αυτό δεν ευχαριστούσε τον Βόρι, ο οποίος δύο χρόνια αργότερα, το 866, στράφηκε εκ νέου προς την παπική εκκλησία, απομακρύνοντας τους Βυζαντινούς κληρικούς και δεχόμενος ξανά λατινικό κλήρο. Από σωζόμενη επιστολή του πάπα Νικολάου στον Βόρι, η οποία είναι απαντητική σε προηγούμενη επιστολή του Βόριδος με ερωτήματα σχετικά με τους χριστιανικούς κανόνες απέναντι σε διάφορες πρακτικές της καθημερινής ζωής, τεκμαίρεται ότι, εκτός του πολιτικού ζητήματος, ο Βόρις πρέπει να ήταν δυσαρεστημένος με την ιδιαίτερη αυστηρότητα με την οποία οι Βυζαντινοί κληρικοί επέβαλλαν αλλαγές στα ήθη και έθιμα των άλλοτε παγανιστικών πληθυσμών της Βουλγαρίας.³³

Η δυσαρέσκεια του πάπα Νικολάου για τη δράση των Κυρίλλου και Μεθοδίου στη Μοραβία και κυρίως η επέμβασή του στο εκκλησιαστικό ζήτημα της Βουλγαρίας προκάλεσαν την σύγκρουσή του με το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης και τον πατριάρχη Φώτιο. Τότε επήλθε το λεγόμενο «πρώτο σχίσμα» μεταξύ των δύο εκκλησιών με τους αφορισμούς που αντάλλαξαν οι δύο εκκλησιαστικοί ηγέτες. Η παπική διεκδίκηση της αρμοδιότητας επί της Βουλγαρίας βασιζόταν στο επιχείρημα της παλαιότερης ενσωμάτωσης του βουλγαρικού χώρου στο ανατολικό Ιλλυρικό, το οποίο αυθαίρετα και αντικανονικά είχε αφαιρέσει ο Λέων Γ' από το κλίμα της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Η θέση αυτή δεν ήταν ιστορικά ακριβής, δεδομένου ότι τα εδάφη όπου αρχικά συγκροτήθηκε το βουλγαρικό κράτος και το ανατολικό μέρος της επικράτειας που περιλάμβανε αυτό τον 9^ο αιώνα δεν ανήκαν άλλοτε στο Ιλλυρικό αλλά στη διοίκηση Θράκης, που εκκλησιαστικά υπαγόταν εξαρχής και συνεχώς στο Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Αυτό το «πρώτο σχίσμα» των εκκλησιών υπήρξε προσωρινό, δεδομένου ότι οι αφορισμοί περιορίζονταν στο προσωπικό επίπεδο μεταξύ των δύο αρχιερέων, και γρήγορα, μετά την άνοδο στον αυτοκρατορικό θρόνο του Βασιλείου Α' Μακεδόνα (867-886) και την εκ μέρους του απομάκρυνση του Φωτίου από το πατριαρχικό αξίωμα, η βυζαντινή πλευρά πρώτη επιδίωξε τη συνδιαλλαγή με τη Ρώμη, η οποία εμπεδώθηκε, όταν σύντομα ανήλθε στον παπικό θρόνο ο μετριοπαθής Αδριανός Β' 867 κ.ε.).

Σε αυτά τα πλαίσια πραγματοποιήθηκε η τελική στροφή του Βόριδος, μετά από τέσσερα χρόνια λατινικής πρωτοκαθεδρίας στη Βουλγαρία (866-870). Τα ακριβή κίνητρα του Βόριδος γι' αυτή την τελική απόφασή του δεν είναι ξεκάθαρα. Είναι γνωστό ότι επιθυμούσε διακαώς την εκκλησιαστική ανεξαρτησία της χώρας του, την οποία διεκδίκησε χωρίς επιτυχία από τον Πάπα της Ρώμης. Αυτή την ανεξαρτησία όμως δεν του την πρόσφερε ούτε το Βυζάντιο. Έτσι, σε Σύνοδο που πραγματοποιείται στην Κωνσταντινούπολη το 870, με τη συμμετοχή και απεσταλμένων του Πάπα, παρουσιάστηκαν απεσταλμένοι του Βόριδος και ανακοίνωσαν την απόφαση του ηγεμόνα της Βουλγαρίας να αναθέσει στην τότε διεξαγόμενη Σύνοδο την τελική απόφαση για το κλίμα στο οποίο θα εντασσόταν η Βουλγαρία. Στη Σύνοδο αναπτύχθηκε αντίστοιχη επιχειρηματολογία υπέρ της υπαγωγής στην μία ή στην άλλη εκκλησία από τους Βυζαντινούς αρχιερείς και τους παπικούς αντιπροσώπους και τελικά

31 Βλ. ενδεικτικά, Obolensky, *Commonwealth*, σσ. 84-85.

32 Obolensky, *Commonwealth*, σσ. 85.

33 Obolensky, *Commonwealth*, σσ. 86-93.

αποφασίστηκε η υπαγωγή της Βουλγαρίας υπό το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης.³⁴ Απέναντι σε αυτή την εξέλιξη, ο πάπας Αδριανός Β΄ δεν αντέδρασε, και λόγω της μετριοπαθούς ιδιοσυγκρασίας του, πιθανότερα όμως λόγω της πρόθεσης του Βασιλείου Α΄ να δράσει στρατιωτικά εναντίον των Αράβων στον χώρο της Νότιας Ιταλίας και της Αδριατικής, επέμβαση που θα ήταν ευεργετική για όλες τις ρωμαιοκαθολικές δυνάμεις της περιοχής.³⁵

Από το 870 και μέχρι το τέλος της βασιλείας του Βόριδος, τα εκκλησιαστικά πράγματα της Βουλγαρίας βρέθηκαν υπό τον έλεγχο του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης. Η εκκλησία της χώρας οργανώθηκε τελικά από Βυζαντινούς κληρικούς, που τελούσαν ελληνική λειτουργία. Συγκροτήθηκε επίσης θεολογικό σχολείο στην Κωνσταντινούπολη, υπό την διεύθυνση του Αρσενίου, με σκοπό την εκπαίδευση Βουλγάρων κληρικών. Σ' αυτό φοίτησε και ο τρίτος γιος του Βόριδος, Συμεών, που στη συνέχεια εκάρη μοναχός.³⁶ Η σλαβονική λειτουργία εισήχθη στη Βουλγαρία αργότερα, προς τα τέλη της ηγεμονίας του Βόριδος, από τους ακόλουθους του Μεθοδίου, που μετά τον θάνατό του (885) εκδιώχθηκαν από τη Μοραβία και κατέφυγαν στην αυλή του Βόριδος. Όπως προαναφέρθηκε, ο Βόρις έστειλε τότε τον Κλήμεντα, κατόπιν Αχρίδος, στις δυτικές εσχατιές της χώρας, που είχαν μείνει εκτός της δράσης των Βυζαντινών κληρικών, για να κηρύξει τον χριστιανισμό και να οργανώσει τις εκκλησιαστικές δομές χρησιμοποιώντας εξ αρχής τη σλαβονική. Αν και η πρωτεύουσα του βουλγαρικού κράτους παρέμενε στην Πλίσκα, όπου και εξακολουθούσε να εδρεύει ο ηγεμόνας, ο Βόρις προωθούσε την ανάδειξη μιας άλλης πόλης, της Πρεσλάβας, με εμφανή στόχο να καταστεί αυτή μελλοντική πρωτεύουσα. Αν η Πλίσκα θεωρείτο συμβολικά προσδεδεμένη με το πρωτο-βουλγαρικό στοιχείο και το παγανιστικό παρελθόν της χώρας, στην Πρεσλάβα, όπου μεταφέρθηκε ο ρόλος της πρωτεύουσας πόλης στα χρόνια του επόμενου βασιλιά Συμεών, φαίνεται ότι υπήρχε η εξαρχής στόχευση της συμβολικής πρόσδεσής της με τον χριστιανισμό. Στην πόλη είχαν ιδρυθεί μονές, σε μία από τις οποίες εγκαταστάθηκε ο σύντροφος του Κλήμεντα και επίσης διακεκριμένος «σλαβαπόστολος», Ναούμ,³⁷ και για την οποία θα πρέπει να θεωρούμε ότι εξελίχθηκε σε ένα από τα πρώτα σλαβονικά κέντρα στη Βουλγαρία.

Ο Βόρις αποσύρθηκε από τη θέση του ηγεμόνα το 889 και εκάρη μοναχός, παραχωρώντας την εξουσία στον γιο και διάδοχο του Βλαδίμηρο. Την περίοδο που παρέμεινε στην εξουσία ο Βλαδίμηρος (889-893), η αντιχριστιανική φατρία μεταξύ των βογιάρων πέρασε στην αντεπίθεση και, έχοντας τον ηγεμόνα κοινώνω των επιδιώξεών τους, επιχείρησαν να ακυρώσουν τον εκχριστιανισμό της χώρας. Το εγχείρημα αυτό απέτυχε, δεδομένου ότι βρισκόταν ακόμη εν ζωή ο Βόρις, του οποίου η ισχύς και επιρροή του ήταν τέτοια που, ηγούμενος προσωπικά του αγώνα απέναντι στην παγανιστική παλινόρθωση, βγήκε από το μοναστήρι και επέτυχε την ανατροπή του γιου του και την εξουδετέρωση της αντίθετης στο χριστιανισμό τάσης μεταξύ των βογιάρων. Ο Βλαδίμηρος τυφλώθηκε και στη θέση του ο Βόρις τοποθέτησε τον τρίτο γιο του, τον Συμεών, ο οποίος εγκατέλειψε το μοναχικό σχήμα, για να αναλάβει την εξουσία και να εξελιχθεί στον πλέον διακεκριμένο ηγέτη της μεσαιωνικής Βουλγαρίας.³⁸

Στη διάρκεια των πολέμων του εναντίον του Βυζαντίου, που θα εκτεθούν παρακάτω, ο Συμεών επιβεβαίωσε τη βουλγαρική ισχύ και, πλέον, είχε τη δυνατότητα να κηρύξει την ανεξαρτησία της βουλγαρικής εκκλησίας από το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, εντός του ανατολικού δόγματος και τυπικού. Η ανεξαρτησία της βουλγαρικής εκκλησίας συνοδεύτηκε από την καθιέρωση της σλαβονικής λειτουργίας και την απομάκρυνση του βυζαντινού κλήρου. Σ' αυτή την περίοδο χρονολογείται και σλαβονικό κείμενο θεολογικής πολεμικής, γραμμένο από τον Βούλγαρο κληρικό ή μοναχό Hrbar, με επιχειρηματολογία υπέρ της θεολογικής ορθότητας της χρήσης της σλαβονικής γλώσσας στη λειτουργία, απέναντι σε επικριτές αυτής, που προφανώς θα ήταν οι Βυζαντινοί κληρικοί που ως τότε δραστηριοποιούνταν στη Βουλγαρία.³⁹ Από τις αναφορές του κειμένου, διαπιστώνεται ότι οι βυζαντινές θέσεις περιλάμβαναν και το εγχείρημα του κανόνα της τριγλωσσίας, το οποίο είχαν παλαιότερα επικαλεστεί οι παπικοί κατά των ενεργειών του Κυρίλλου και του Μεθοδίου στη Μοραβία και το οποίο είχε απορρίψει σε σχετικό διάλογο ο Κύριλλος.⁴⁰ Γενικότερα, διαπιστώνουμε ότι στη βυζαντινή άποψη σχετικά με τη γλώσσα της λειτουργίας, για μια μακρινή χώρα όπως η Μοραβία, εκτός του κλίματος της Κωνσταντινούπολης, μπορούσε να είναι επιτρεπτή η σλαβονική ή άλλη γλώσσα, για τη Βουλγαρία όμως, που στην βυζαντινή αντίληψη αποτελούσε πάντα μέρος του κλίματος της Κωνσταντινούπολης, δεν μπορούσε η λειτουργία να τελείται σε άλλη γλώσσα από την ελληνική. Στα χρόνια του Συμεών η σλαβονική δεν καθιερώθηκε

34 Obolensky, *Commonwealth*, σσ. 93.

35 Βλ. παραπάνω, κεφ. 4.

36 Obolensky, *Commonwealth*, σσ. 94.

37 Obolensky, *Commonwealth*, σσ. 96.

38 Ενδεικτικά, Obolensky, *Commonwealth*, σσ. 96-97.

39 Παρατίθεται στο Fine, *Early Medieval Balkans*, σσ. 134-36.

40 *Βίος Κωνσταντίνου-Κυρίλλου*, σσ. 140.

μόνο ως γλώσσα της λειτουργίας αλλά και ως επίσημη γραπτή γλώσσα του κράτους, εκτοπίζοντας τα ελληνικά, που πιο πριν έπαιζαν σε κάποιο βαθμό αυτό το ρόλο όπως διαπιστώνεται από τις πρωτο-βουλγαρικές επιγραφές. Την περίοδο του Βόριδος και του Συμεών μπορούμε να θεωρούμε ότι ολοκληρώθηκε η ομογενοποίηση των πληθυσμών του βουλγαρικού κράτους, και η εθνογένεση του βουλγαρικού λαού. Με τον εκχριστιανισμό εξέλειψαν οι θρησκευτικές διαφοροποιήσεις του πληθυσμού της Βουλγαρίας, μεταξύ Χριστιανών, παγανιστών Σλάβων, και παγανιστών Πρωτο-Βουλγάρων. Στη συνέχεια, η καθιέρωση της σλαβονικής ως επίσημης γλώσσας της εκκλησίας και του κράτους συνεπάχθηκε την ύπαρξη μιας σλαβικής υψηλής κουλτούρας στη Βουλγαρία, κάτω από την οποία χάνονται τα τελευταία διακριτά πρωτο-βουλγαρικά στοιχεία, που ενδεχομένως επιβίωσαν μεταξύ κάποιων ομάδων του πληθυσμού.

Ο Συμεών (893-927) υπήρξε ικανότατος στρατιωτικός ηγέτης, που άσκησε ηγεμονική πολιτική στα Βαλκάνια. Μια σειρά από πολέμους που διεξήγε εναντίον της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας της προξένησαν σοβαρά πλήγματα, από τα οποία όμως η τελευταία αντεπεξήλθε χωρίς δυσκολία, λόγω της έντονης αναπτυξιακής δυναμικής την οποία διερχόταν. Οι συγκρούσεις του Συμεών με το Βυζάντιο ξεκίνησαν σχεδόν με την ανάληψη της εξουσίας εκ μέρους του με συγκυριακές αφορμές. Ο πρώτος βυζαντινο-βουλγαρικός πόλεμος της εποχής του Συμεών (894-896) έγινε με αφορμή την προάσπιση των συμφερόντων των Βουλγάρων που εμπορεύονταν στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Σ' αυτή την εποχή βυζαντινής ακμής, η Κωνσταντινούπολη είχε εξελιχθεί στο μεγαλύτερο εμπορικό κέντρο του μεσογειακού κόσμου και σ' αυτήν εμπορεύονταν και Βούλγαροι. Η βουλγαρική εμπορική παρουσία ήταν συγκροτημένη και ελεγχόμενη και τη διαχειρίζονταν ιδιώτες εκμισθωτές. Η απόφαση του τότε ισχυρού άνδρα της αυτοκρατορίας, Στυλιανού Ζαούση, του κατόπι πεθερού του αυτοκράτορα Λέοντα ΣΤ' (886-912), να μεταφέρει τον τόπο διεξαγωγής της βουλγαρικής εμπορικής δραστηριότητας από την Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη και να αυξηθούν τα τέλη που κατέβαλλαν οι Βούλγαροι έμποροι αποτέλεσε αιτία πολέμου για τον Συμεών. Ο πόλεμος διεξάχθηκε κυρίως στη Θράκη, αν και από τα κείμενα του Βυζαντινού αξιωματούχου και διπλωμάτη Λέοντα Χοιροσφάκτη πληροφορούμαστε για τη βουλγαρική κατάληψη κάποιων βυζαντινών κάστρων στο θέμα Δυρραχίου, των οποίων ο ίδιος φέρεται να επέτυχε την επιστροφή. Στη διάρκεια αυτού του πρώτου πολέμου, οι Βυζαντινοί κάλεσαν σε συμμαχία τους Μαγυάρους ή Ούγγρους, τουρκικό νομαδικό λαό της νότιας ρωσικής στέπας, οι οποίοι και κυριεύσαν τα βουλγαρικά εδάφη της βόρειας πλευράς του Δούναβη και λεηλάτησαν αυτά της νότιας πλευράς. Για να τους αντιμετωπίσει ο Συμεών κάλεσε σε βοήθεια άλλον νομαδικό λαό, τους Πετσενέγους, οι οποίοι επιτέθηκαν στους Ούγγρους, τους εκτόπισαν από τα εδάφη της βόρειας πλευράς του Δούναβη και τους υποχρέωσαν να εγκατασταθούν βορειοδυτικότερα, στην μεγάλη παννονική πεδιάδα του μέσου ρου του Δούναβη. Έτσι, σε αυτά τα γεγονότα έχουν τις απαρχές τους η εγκατάσταση των Ούγγρων στην Ευρώπη και η δημιουργία του ουγγρικού κράτους. Απαλλαγμένος από την πίεση των Ούγγρων, ο Συμεών πέτυχε μεγάλη νίκη επί των βυζαντινών δυνάμεων στη μάχη του Βουλγαρόφυγου (896), και υποχρέωσε το Βυζάντιο σε συνθηκολόγηση, που οι όροι της περιλάμβαναν την καταβολή ετήσιου φόρου, «πάκτων», στη Βουλγαρία.⁴¹

Ο επόμενος πόλεμος ξεκίνησε το 912, πάλι με αφορμή που δόθηκε από τη βυζαντινή πλευρά. Μετά τον θάνατο του Λέοντα ΣΤ', την εξουσία πήρε ο αδερφός του, Αλέξανδρος,⁴² που τυπικά συμβασιλεύει με τον Λέοντα καθ' όλη τη διάρκεια της βασιλείας του τελευταίου. Επιπόλαια πράττοντας, ο Αλέξανδρος σταμάτησε την καταβολή των πάκτων στη Βουλγαρία, με αποτέλεσμα την έναρξη νέου πολέμου. Σύντομα ο Αλέξανδρος απεβίωσε (913) και ο θρόνος παρέμεινε στον ανήλικο γιο του Λέοντα ΣΤ', Κωνσταντίνο Ζ' τον Πορφυρογέννητο (τυπικά βασιλεύει από το 913, αλλά ο χρόνος πραγματικής βασιλείας του περιορίζεται στην περίοδο 944-959), ο οποίος λόγω της ηλικίας του δεν μπορούσε να κυβερνήσει, και την διακυβέρνηση της αυτοκρατορίας ανέλαβε αντιβασιλεία με επικεφαλής τον πατριάρχη Νικόλαο Α' Μυστικό. Ο Συμεών, λαμβάνοντας υπόψη την συγκυρία της ανυπαρξίας ενήλικου αυτοκράτορα στο Βυζάντιο προέβαλε πλέον, ως αντάλλαγμα για ειρήνευση, την αποδοχή του ίδιου ως συναυτοκράτορα και επιτρόπου του ανήλικου διαδόχου του βυζαντινού θρόνου. Ο Συμεών, έχοντας ζήσει παλαιότερα στην Κωνσταντινούπολη και έχοντας λάβει βυζαντινή παιδεία, ήταν εξοικειωμένος με τη βυζαντινή πολιτική θεωρία και την ιδέα της ύπαρξης ενός μόνο νόμιμου κατόχου του βασιλικού τίτλου σε όλη την οικουμένη, του «βασιλέως Ρωμαίων», δηλαδή του Βυζαντινού αυτοκράτορα. Πιθανότατα ο Συμεών οραματιζόταν μια δυναστική ένωση των δύο κρατών υπό την βουλγαρική δυναστεία, της οποίας πρώτο βήμα θα ήταν τα αιτήματα που έθετε τότε. Τον Αύγουστο του 913 ο Συμεών έφτασε επικεφαλής του στρατού του μπροστά στα

41 Ενδεικτικά, Ostrogorski, *Ιστορία*, τ. Β', σσ. 131-33.

42 Επρόκειτο για τον μόνο βυζαντινό αυτοκράτορα με αυτό το όνομα. Ήταν ο τρίτος γιος του Βασιλείου Α' Μακεδόνα, ο οποίος τον είχε ονομάσει έτσι ώστε να συνδέσει συμβολικά τη βασιλεία του με το πρόσωπο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, με δεδομένη την προέλευσή του από το θέμα Μακεδονίας και τον δυναστικό μύθο που είχε επινοηθεί κατά τη βασιλεία του, ότι η καταγωγή του έφτανε ως τον μεγάλο Μακεδόνα της αρχαιότητας από τη μητρική του πλευρά.

τείχη της Κωνσταντινούπολης, όπου και συναντήθηκε με τον πατριάρχη Νικόλαο και επέτυχαν μια συμφωνία. Στον Συμεών αποδόθηκε ο βασιλικός τίτλος και πραγματοποιήθηκε στέψη του από τον Πατριάρχη, αλλά όμως ως «βασιλέως» και όχι ως «βασιλέως Ρωμαίων», ενώ του δόθηκε η υπόσχεση για μελλοντικό συνοικέσιο κόρης του με τον νεαρό Βυζαντινό διάδοχο.⁴³

Ικανοποιημένος από τη συμφωνία ο Συμεών αποχώρησε, αλλά σύντομα τα συμφωνηθέντα ακυρώθηκαν, καθώς ο πατριάρχης Νικόλαος Μυστικός απομακρύνθηκε από τη θέση του αντιβασιλέα και στη θέση του προωθήθηκε η μητέρα του νεαρού αυτοκράτορα, Ζωή Καρβονοψίνα, υποστηριζόμενη από οπαδούς της σκληρής γραμμής έναντι του Συμεών. Ο πόλεμος συνεχίστηκε με βουλγαρικές επιθέσεις στη Θράκη κατά τα επόμενα τρία χρόνια, ενώ οι Βυζαντινοί προετοίμασαν μεγάλη στρατιωτική κινητοποίηση κατά του Συμεών. Η βυζαντινή αντεπίθεση, που εκδηλώθηκε το 917, κατέληξε σε βαριές ήττες στην Αγχίαλο και στους Κατασύρτες, χωρίς όμως να προκύψει καμία διάθεση συμβιβασμού ή συνθηκολόγησης από τη βυζαντινή πλευρά. Το 918 πραγματοποιήθηκε βουλγαρική επιδρομή στην κεντρική και στη νότια Ελλάδα μέχρι τον Κορινθιακό. Εν τω μεταξύ, στο Βυζάντιο οι ήττες του 917 επέφεραν την αποδυνάμωση της Ζωής και των υποστηρικτών της και την άνοδο του αρμενικής καταγωγής Ρωμανού Λακαπηνού, έως τότε διοικητή του στόλου. Το 920 ο Ρωμανός στέφθηκε αυτοκράτορας, παράλληλα με τον Κωνσταντίνο Ζ΄, και πέρασε σ' αυτόν ο έλεγχος της αυτοκρατορίας, ενώ πραγματοποιήθηκε και γάμος της κόρης του με τον τελευταίο, που επισφράγισε τη νομιμότητα της εξουσίας του σε σχέση με τα δυναστικά δικαιώματα του νεαρού αυτοκράτορα. Ο Συμεών διαπίστωνε ότι, παρά τις νίκες του, τα σχέδια του, που το 913 φαινόταν να ευοδώνονται, πλέον ανατρέπονταν οριστικά. Ο Ρωμανός Λακαπηνός βρισκόταν πλέον στη θέση του συναυτοκράτορα και πεθερού του Κωνσταντίνου Ζ΄, που είχε επιδιώξει ο ίδιος. Το 924 ο Συμεών βρέθηκε ξανά με τα στρατεύματά του μπροστά στα τείχη της Κωνσταντινούπολης, και εκεί συναντήθηκε και συνομίλησε με τον Ρωμανό Λακαπηνό, χωρίς κάποιο αποτέλεσμα. Στη συνέχεια ο Συμεών χρησιμοποιούσε αυθαίρετα τον τίτλο του «βασιλέως Βουλγάρων και Ρωμαίων», έκανε σχέδια για κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, σύναψε μάλιστα και συμφωνία με τους Φατιμίδες της βόρειας Αφρικής, που θα του παρείχαν τον στόλο που χρειαζόταν, αν και αυτό το σχέδιο δεν μετουσιώθηκε σε πράξη, και είχε να αντιμετωπίσει τον βυζαντινό αντιπερισπασμό στη Σερβία, που τον ενέπλεξε σε πολεμικές περιπέτειες στα δυτικά Βαλκάνια.⁴⁴

Η Σερβία μέχρι τότε βρισκόταν υπό τη βουλγαρική επιρροή. Ο Συμεών είχε παρέμβει στα εσωτερικά της και είχε τοποθετήσει στη θέση του ηγεμόνα τον Ζαχαρία, έναντι του Πέτρου τον οποίο υποψιαζόταν για στροφή προς το Βυζάντιο. Ο Ζαχαρίας όμως, που στο παρελθόν είχε καταφύγει στην Κωνσταντινούπολη στα πλαίσια των συγκρούσεων μεταξύ σερβικών πατριών για το ηγεμονικό αξίωμα, αποδείχθηκε λάθος επιλογή του Συμεών, καθώς ήταν συνειδητά φιλοβυζαντινός. Η συμμαχία του Ζαχαρία με το Βυζάντιο υποχρέωσε τον Συμεών στην πραγματοποίηση δύο αιματηρών εκστρατειών για την κατάκτηση της Σερβίας, με τις οποίες επανήλθε στο προσκήνιο η παλαιά βουλγαρική πολιτική για επέκταση στα δυτικά Βαλκάνια. Μετά την κατάληψη της Σερβίας, ο Συμεών επιδίωξε την κατάκτηση και της ισχυρότερης Κροατίας, όπου όμως τα στρατεύματά του υπέστησαν βαριά ήττα από τον βασιλέα της Τομισλάβο (926).⁴⁵ Τον επόμενο χρόνο ο Συμεών απεβίωσε (927), μετά από μια οπωσδήποτε διακεκριμένη βασιλεία και αφού είχε ασκήσει μια ηγεμονική πολιτική, που όμως μπορεί να χαρακτηριστεί αμφιλεγόμενη ως προς τις μεσοπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες συνέπειες της.

Οι Βόρις και Συμεών έχουν καταγραφεί ως οι πλέον διακεκριμένοι ηγεμόνες της μεσαιωνικής Βουλγαρίας. Στα πλαίσια του σύγχρονου εθνικού ιδεολογήματος της σύνδεσης του νεότερου βουλγαρικού κράτους με το μεσαιωνικό, ως συνέχειας αυτού, τα ονόματά τους δόθηκαν σε βασιλείς της Βουλγαρίας της σύγχρονης εποχής, προερχόμενους από τον γερμανικό οίκο του Sax-Coburg, και μάλιστα με αριθμούς διαδοχής που δείχνουν την ιδέα της συνεχούς σειράς διαδοχής από το μεσαιωνικό στο νεότερο βουλγαρικό βασίλειο. Έτσι, τον Φερδινάνδο, πρώτο βασιλέα της Βουλγαρίας από τον οίκο του Sax-Coburg, διαδέχθηκε ο Βόρις Γ΄ (1919-1943) και αυτόν ο νεαρός τότε Συμεών Β΄ (βασίλευσε τα χρόνια 1943-1946, πολύ αργότερα επανήλθε στη Βουλγαρία και εξελέγη πρωθυπουργός αυτής για την περίοδο 2000-2004).

Μετά τον θάνατο του Συμεών, ο διάδοχός του Πέτρος (927-968) δέχτηκε τη σύναψη συνθήκης ειρήνης με το Βυζάντιο. Στον Πέτρο αναγνωρίστηκε ο βασιλικός τίτλος ως «βασιλέα Βουλγάρων», πραγματοποιήθηκε συνοικέσιο μεταξύ αυτού και μιας εγγονής του Ρωμανού Λακαπηνού, αναγνωρίστηκε η ανεξαρτησία της βουλγαρικής εκκλησίας που είχε επιβάλει ο Συμεών, και η αναβάθμιση της σε πατριαρχείο, επαναλήφθηκε επίσης η καταβολή από το Βυζάντιο των πάκτων που είχε θεσπιστεί από το 896. Η περίοδος της βασιλείας του Πέτρου διακρίνεται από δυσκολίες και προβλήματα για τη Βουλγαρία, αρκετά από τα οποία απότοκα της προηγούμενης

43 Ενδεικτικά, Ostrogorski, *Ιστορία*, τ. Β΄, σσ. 137-39.

44 Ενδεικτικά, Ostrogorski, *Ιστορία*, τ. Β΄, σσ. 139-43.

45 Βλ. παραπάνω, Κεφ. 4.

ηγεμονικής πολιτικής του Συμεών. Η Βουλγαρία είχε χάσει τα εδάφη της βόρεια του Δούναβη προς όφελος των Πετσενέγων και ήταν οικονομικά εξαντλημένη από την μακρόχρονη πολεμική προσπάθεια του προηγούμενου βασιλιά. Συνόρευε πλέον προς Βορρά με εχθρικούς πολεμικούς λαούς, τους Ούγγρους και τους Πετσενέγους, που πραγματοποιούσαν συχνές επιδρομές στα εδάφη της. Στην εξάντληση του λαού από την πολεμική προσπάθεια του Συμεών και στην περαιτέρω ταλαιπωρία του από εχθρικές επιδρομές και σιτοδείες συνέτειναν οι αλλαγές στις κοινωνικο-οικονομικές δομές της χώρας που συντελούνταν τότε. Στο παρελθόν, η οικονομική βάση της ισχύος της πρωτο-βουλγαρικής αριστοκρατίας συνίστατο από την κτηνοτροφία. Τώρα πλέον, ο πλήρης εκσλαβισμός των Πρωτο-Βουλγάρων είχε συνοδευτεί και από κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές, αφού πλέον είχαν εγκαταλείψει την κτηνοτροφία. Η νέα βουλγαρική αριστοκρατία βασιζόταν στα μεγάλα κτήματα με εξαρτημένους αγρότες, που όλο και επεκτείνονταν, πιέζοντας τη μικρή ιδιοκτησία των ελεύθερων αγροτών, απότοκο της παλαιάς κοινοτικής οργάνωσης των Σλάβων. Η ίδια περίοδος σημαδεύεται από την προσπάθεια εμπέδωσης του εκχριστιανισμού στα λαϊκά στρώματα της υπαίθρου, όπως δείχνει η ίδρυση πολυάριθμων μοναστηριών, και η δράση μοναχών-αγίων, όπως ο Ιωάννης της Ρίλας που ίδρυσε το μεγαλύτερο και σπουδαιότερο μοναστικό κέντρο της Βουλγαρίας στο ομώνυμο όρος. Στα μάτια πολλών ταλαιπωρούμενων από τις παραπάνω συνθήκες ανθρώπων της υπαίθρου η καταπίεση που υφίσταντο ταυτίστηκε με τους επίσημους φορείς της θρησκείας και η αντίδρασή τους έλαβε θρησκευτικό περικάλυμμα.

Στη Βουλγαρία της εποχής του Πέτρου εμφανίστηκε και διαδόθηκε η αίρεση του βογομιλισμού, που ονομάστηκε έτσι από τον υποτιθέμενο εισηγητή της, κάποιον ιερέα Bogomil (=«Θεόφιλος»). Οι καταβολές της αίρεσης βρίσκονται στην παρουσία Παυλικιανών στα Βαλκάνια που είχαν μεταφερθεί σε μεγάλους αριθμούς στο παρελθόν από τη Μικρά Ασία, ιδίως από τον Κωνσταντίνο Ε΄, και είχαν εγκατασταθεί κατά μήκος του βυζαντινο-βουλγαρικού συνόρου. Ο βογομιλισμός είναι μια βαλκανική συνέχεια του παυλικιανισμού, διαμορφωμένη από την σύνθεση του τελευταίου με στοιχεία από την σλαβική παράδοση. Πρόκειται για ντουαλιστική αίρεση, κατά την οποία ο επίγειος υπαρκτός κόσμος είναι δημιούργημα του κακού και ελέγχεται από αυτό. Σ' αυτά τα πλαίσια, ο βογομιλισμός απορρίπτει την καθεστηκυία κοινωνική και ηθική τάξη, το κράτος και τους θεσμούς του, καθώς και τον θεσμό της εκκλησίας, και προτείνει στους πιστούς του έναν ακραία πουριτανικό ασκητισμό ως οδό προς τη σωτηρία. Αν και οι Βογομίλοι αρκούσαν σε μια παθητική στάση και δεν παρουσίαζαν τάσεις ανυπακοής ή και εξέγερσης, η διάδοση της αίρεσης απασχόλησε σοβαρά τις βουλγαρικές αρχές, που προσπάθησαν να την αντιμετωπίσουν με ένα συνδυασμό διώξεων και ποιμαντικής δράσης.⁴⁶ Από τη Βουλγαρία ο βογομιλισμός διαδόθηκε και αλλού στα Βαλκάνια. Θεωρείται μάλιστα ότι απέκτησε ιδιαίτερη επιρροή αργότερα στη μεσαιωνική Βοσνία, σε σημείο μάλιστα ώστε να υιοθετηθεί επίσημα από το βοσνιακό κράτος τον 14^ο αιώνα και η βοσνιακή εκκλησία, που είχε αποσχισθεί τότε από το παπικό κλίμα, να γίνει βογομιλική. Σε συνέχεια επίσης αυτής της θεωρίας περί του βογομιλισμού στη Βοσνία, υποστηρίζεται ότι η μεγάλη διάδοση αργότερα του Ισλάμ στη Βοσνία, στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, οφείλεται στον εξισλαμισμό των Βογομίλων. Σε αυτές τις θεωρίες πάντως έχει ασκηθεί και κριτική, ότι δεν υποστηρίζονται από στέρεα δεδομένα και μαρτυρίες πηγών και ότι η βοσνιακή εκκλησία του 14^{ου} αιώνα ήταν απλώς σχισματική, όχι όμως και αιρετική-βογομιλική.⁴⁷

Υπ' αυτές τις συνθήκες και με τη βασιλεία του Πέτρου επήλθε η αρχική φάση της πτώσης του πρώτου μεσαιωνικού βουλγαρικού κράτους. Κατά τη βασιλεία στο Βυζάντιο του Νικηφόρου Φωκά (963-969) και δεδομένου ότι η βυζαντινή πλευρά επί σειρά ετών δεν κατέβαλε πια στη Βουλγαρία τα συμφωνημένα πάκτα, έφτασαν στην Κωνσταντινούπολη απεσταλμένοι του Βούλγαρου βασιλιά για να απαιτήσουν την καταβολή τους (965). Σε μια εποχή που η βυζαντινή στρατιωτική ισχύς είχε φτάσει στο απόγειό της, ο Βυζαντινός αυτοκράτορας αντιμετώπισε σκαιά τους απεσταλμένους και διέταξε τη μαστίγωσή τους. Τα δύο κράτη οδηγούνταν στην σύγκρουση, αλλά επειδή ο Νικηφόρος δεν ήθελε να περισπαστεί η βυζαντινή πολεμική προσπάθεια στο ανατολικό μέτωπο, ζήτησε από τον Ρώσο ηγεμόνα Σβιατοσλάβο να χτυπήσει τους Βουλγάρους. Ο Σβιατοσλάβος, φιλόδοξος ηγεμόνας που πρόσφατα είχε συντρίψει το χανάτο των Χαζάρων, δέχτηκε με ευχαρίστηση αυτή την πρόταση, εκστράτευσε στη Βουλγαρία το 967 και κυριεύσε σε πρώτη φάση τη χώρα. Σύντομα οι Ρώσοι αναγκάστηκαν να αποσυρθούν για να αντιμετωπίσουν επίθεση των μόνιμων εχθρών τους, Πετσενέγων, στο Κίεβο, αλλά επανήλθαν και κατέλαβαν εκ νέου τη χώρα το 969, εκθρονίζοντας τον διάδοχο του αποβιώσαντος εντωμεταξύ Πέτρου, Βόρι Β΄ (968-970). Επιπλέον, ο Σβιατοσλάβος διέταξε την εκτέλεση σχεδόν του συνόλου των Βουλγάρων βογιάρων, περί τους 300, στερώντας έτσι από τη Βουλγαρία την ηγεσία της, ενέργεια που διευκόλυνε την προσάρτησή της στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία στη συνέχεια. Αν και οι Ρώσοι βρέθηκαν στη Βουλγαρία μετά από βυζαντινή πρόσκληση, ο Σβιατοσλάβος δεν ήταν διατεθειμένος να εγκαταλείψει τη χώρα. Όπως παραδίδεται, σχεδίαζε να μεταφέρει

46 Obolensky, *Commonwealth*, σσ. 119-27. Fine, *Early Medieval Balkans*, σσ. 171-79.

47 Fine, *Late Medieval Balkans*, σσ. 146-48, 280-81.

την πρωτεύουσά του από το Κίεβο στο Περεγιάσλαβετς (Μικρή Πρεσλάβα), σημαντικό εμπορικό κέντρο στις εκβολές του Δούναβη. Εν τω μεταξύ είχε δολοφονηθεί ο Νικηφόρος Φωκάς και ο νέος αυτοκράτορας Ιωάννης Α΄ Τσιμισκής (969-976) όφειλε πλέον να απομακρύνει τους Ρώσους από τη Βουλγαρία με στρατιωτικά μέσα. Μετά από δύο βυζαντινές νίκες στο πεδίο της μάχης ο Σβιατοσλάβος συνθηκολόγησε και αποσύρθηκε από τη Βουλγαρία, για να φονευθεί κατά την επιστροφή του από τους Πετσενέγους, σε αιφνιδιαστική επίθεσή τους σε έναν από τους καταρράκτες του Δνείπερου (972)

Αν και κατά τη διεξαγωγή της εκστρατείας του στη Βουλγαρία ο Ιωάννης Τσιμισκής είχε προβεί σε συμφωνία με τον Βόρι Β΄ για την αποκατάσταση του τελευταίου στον θρόνο της Βουλγαρίας, άρα και για τη διατήρηση του βουλγαρικού κράτους, αυτή η υπόσχεση δεν τηρήθηκε. Στα πλαίσια μιας πολιτικής, που προφανώς δεν αντιπροσώπευε μακροχρόνιο σχεδιασμό, αλλά προέκυψε από τα δεδομένα της συγκυρίας, ο Βυζαντινός αυτοκράτορας αποφάσισε την κατάλυση του βουλγαρικού κράτους. Ο Βόρις και ο αδερφός του Ρωμανός υποχρεώθηκαν να ακολουθήσουν τον Ιωάννη Τσιμισκή στην Κωνσταντινούπολη, όπου, κατά τη διάρκεια του θριάμβου που τέλεσε ο τελευταίος, αφαιρέθηκαν από τον Βόρι τα βασιλικά του εμβλήματα. Στη συνέχεια, ο Βόρις τέθηκε σε βυζαντινή υπηρεσία λαμβάνοντας τον τίτλο του μαγίστρου.⁴⁸ Το τμήμα της βουλγαρικής επικράτειας μεταξύ του Αίμου και του Δούναβη προσαρτήθηκε άμεσα στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και συγκροτήθηκε εκεί το θέμα Παρίστριον, ενώ η Πρεσλάβα μετονομάστηκε σε Ιωαννούπολη και η Δρίστρα σε Θεοδωρούπολη, κατόπιν της φήμης ότι στη διάρκεια της μάχης με τους Ρώσους μπροστά στα τείχη της πόλης εμφανίστηκε ο Άγιος Θεόδωρος υποστηρίζοντας τη βυζαντινή πλευρά.

Η βυζαντινή κυριαρχία όμως δεν επεκτάθηκε τότε και στις δυτικές περιοχές του βουλγαρικού κράτους, οι οποίες παρέμειναν υπό την ηγεσία διαφόρων τοπαρχών και πρώην επαρχιακών διοικητών του βουλγαρικού κράτους. Δεν υπάρχει καμία σαφής μαρτυρία ότι ο Βυζαντινός αυτοκράτορας επέβαλε κάποια μορφή βυζαντινής επικυριαρχίας σ' αυτούς τους τοπάρχες, αν και στην αντίληψη των Βυζαντινών, όπως αυτή γίνεται φανερή αργότερα, οι πόλεμοι του Σαμουήλ που ακολούθησαν συνιστούσαν εσωτερική στάση, άρα αυτή η επικυριαρχία θεωρητικά υπήρχε, τουλάχιστον όπως αντιλαμβάνονταν τα πράγματα οι Βυζαντινοί. Μετά το θάνατο του Ιωάννη Τσιμισκή (976) εμφανίζονται στο προσκήνιο οι λεγόμενοι κομητόπουλοι, τα αδέρφια Σαμουήλ, Δαυίδ, Μωυσής και Ααρών, γιοι ενός κόμητα Νικολάου, που από τον τίτλο του μπορεί να θεωρηθεί παλαιός επαρχιακός διοικητής στο βουλγαρικό κράτος, να ηγούνται των Βουλγάρων στις βόρειες, βουλγαρικές, περιοχές της Μακεδονίας και να ξεκινούν νέο πόλεμο κατά του Βυζαντίου. Την επιθετική στάση των κομητόπουλων, που αποσκοπούσε στην ανασύσταση του βουλγαρικού κράτους, διευκόλυνε η εσωτερική κατάσταση του Βυζαντίου κατά τη δεκαετία που ακολούθησε τη βασιλεία του Ιωάννη Τσιμισκή, όταν οι νέοι αυτοκράτορες, που αντιπροσώπευαν τη διαδοχή της μακεδονικής δυναστείας, Βασίλειος Β΄ (976-1025) και Κωνσταντίνος Η΄ (976-1028), δεν έδειχναν να ενδιαφέρονται ιδιαίτερα για τις υποθέσεις του κράτους, οι οποίες είχαν αφεθεί στη διαχείριση του ευνούχου παρακοιμώμενου Βασίλειου, ο οποίος κυρίως είχε να διαχειριστεί την εξέγερση του Βάρδα Σκληρού στη Μικρά Ασία.

Στη διάρκεια της δεκαετίας 976 με 986 οι Βούλγαροι, υπό την ηγεσία αρχικά των τεσσάρων κομητόπουλων και στη συνέχεια μόνου του Σαμουήλ,⁴⁹ εν πολλοίς ανέκτησαν το Παρίστριον και, επιπλέον, προέβησαν και στην κατάκτηση παλαιών βυζαντινών εδαφών στη δυτική Μακεδονία. Υπό βουλγαρική κατοχή, με διοικητές τοποθετημένους από τον Σαμουήλ, μαρτυρούνται οι προηγουμένως βυζαντινές πόλεις της Βέροιας, των Σερβίων, της Καστοριάς, ακόμη και ο Κολινδρός στην Πιερία,⁵⁰ ένδειξη ότι υπό τον έλεγχο των Βουλγάρων είχε περάσει όλη η περιοχή της Μακεδονίας δυτικά της Θεσσαλονίκης. Ιδιαίτερη αίσθηση προκάλεσε η κατάληψη της Λάρισσας από τον Σαμουήλ, λίγο πριν από το 986. Η πόλη δεν κρατήθηκε από τους Βουλγάρους, όμως ο αιχμάλωτος πληθυσμός της μετεγκαταστάθηκε στις περιοχές της Πρέσπας, της Αχρίδας και της Πελαγονίας,⁵¹ ενώ ο Σαμουήλ μετέφερε στην Πρέσπα, όπου είχε την έδρα του, το λείψανο του Αγίου Αχιλλείου, το οποίο τοποθετήθηκε σε ναό αφιερωμένο στον άγιο που έχτισε ο Σαμουήλ επί της ομώνυμης νησίδας στη λίμνη της Μικρής Πρέσπας. Στον ναό, που έχει τύχει συστηματικής ανασκαφής από τον Νικόλαο Μουτσόπουλο, έχει βρεθεί και τάφος, στον οποίο κατά τον ανασκαφέα ήταν θαμμένος ο ίδιος ο Σαμουήλ.

Σε αρκετά πρώιμη φάση του πολέμου, ο έκπτωτος βασιλιάς της Βουλγαρίας Βόρις Β΄ και ο αδερφός του Ρωμανός δραπετεύσαν από την τιμητική αιχμαλωσία τους στο Βυζάντιο και επιδίωξαν να πλαισιώσουν τους κομητόπουλους, με την προσδοκία του Βόριδος να ανακτήσει τον θρόνο του. Ο Βόρις όμως φονεύθηκε από

48 Λέων Διάκονος, *Ιστορία*, σ.

49 Για τους Δαυίδ και Μωυσή παραδίδεται ότι σκοτώθηκαν νωρίς σε μάχες, ενώ τον Ααρών θανάτωσε ο ίδιος ο Σαμουήλ, μένοντας μόνος στην ηγεσία των Βουλγάρων.

50 Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, σσ. 344.

51 Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, σσ. 330, 363.

Βούλγαρο φρουρό, γεγονός που αποδόθηκε σε λάθος, ενώ ο Ρωμανός, λόγω του ευνουχισμού του από τους Βυζαντινούς, αποκλειόταν από το βασιλικό αξίωμα. Έτσι ο Σαμουήλ έμεινε μόνος και αδιαμφισβήτητος ηγέτης των Βουλγάρων. Αν και ανέκτησε την Πρεσλάβα, ο Σαμουήλ δεν μετέφερε εκεί την έδρα του, αλλά προτιμούσε να κυβερνά από τα προπύργια του στη δυτική Μακεδονία, την Πρέσπα και αργότερα την Αχρίδα. Το επίκεντρο δηλαδή του αναγεννημένου βουλγαρικού κράτους δεν βρισκόταν πλέον στον παλαιό κατεξοχήν βουλγαρικό χώρο, αλλά στις άλλοτε δυτικές εσχατιές της βουλγαρικής επικράτειας. Παρά ταύτα, ο Σαμουήλ επιδίωξε να τονίσει τη συνέχεια μεταξύ του παλαιότερου βουλγαρικού κράτους και του δικού του. Χαρακτηριστικά, κάλεσε τον πρώην πατριάρχη Βουλγαρίας, Δαμιανό, που είχε παυθεί από τους Βυζαντινούς με την κατάκτηση της Βουλγαρίας το 971/72 και την επακόλουθη κατάργηση του βουλγαρικού πατριαρχείου, να αναλάβει εκ νέου τα καθήκοντά του με έδρα την Αχρίδα,⁵² πόλη η οποία προφανώς είχε αποκτήσει συμβολική βαρύτητα ως προς τα θρησκευτικά πράγματα λόγω της παλαιότερης δράσης του αγίου Κλήμεντα εκεί. Η απόφαση του Σαμουήλ για παραμονή της έδρας του κράτους του στον χώρο της δυτικής Μακεδονίας μπορεί να τύχει διαφόρων ερμηνειών. Ίσως εμπιστευόταν περισσότερο τη νομιμοφροσύνη των πληθυσμών αυτής της περιοχής παρά άλλων· ενδέχεται επίσης να βάρυναν στη σκέψη του στρατηγικοί παράγοντες, καθώς οι περιοχές του παλαιού βουλγαρικού επίκεντρου ήταν πιο ευπρόσβλητες και σε βυζαντινή επίθεση, αλλά και σε επιθέσεις από Ούγγρους, Ρώσους ή Πετσενέγους.

Ο Σαμουήλ έφτασε στο απόγειο της ισχύος του περί το 997, όταν κυριεύσε και το Δυρράχιο, το οποίο του παρέδωσε ο τοπικός οίκος προκρίτων των Χρυσηλίων. Τότε μάλιστα νυμφεύτηκε σε δεύτερο γάμο και κόρη αυτής της οικογένειας. Οι ίδιοι οι Χρυσήλιοι αργότερα δρομολόγησαν τη βυζαντινή ανάκτηση του Δυρραχίου.⁵³ Από την παρουσία και τη δράση αυτής της οικογένειας τεκμαίρουμε ότι σ' αυτό το απομακρυσμένο και περιφερειακό τμήμα της βυζαντινής επικράτειας δεν είχε επιβληθεί ο απόλυτος συγκεντρωτικός έλεγχος των αυτοκρατορικών αξιωματούχων, αλλά, όπως και στις πόλεις της Δαλματίας βορειότερα, σημαντικό ρόλο στη διοίκηση της πόλης διατηρούσαν οι οίκοι των τοπικών προκρίτων. Εκείνη την περίοδο ο Σαμουήλ εκστράτευσε και εναντίον του ισχυρού ηγεμόνα της Διόκλειας, Ιωάννη Βλαδίμηρου, που είχε θέσει υπό την εξουσία του και περιοχές της Σερβίας, την Τερβουνία και τη Ζαχλουμία, όταν ο τελευταίος σύναψε συνθήκη συμμαχίας με τον Βυζαντινό αυτοκράτορα. Με τη νίκη του ο Σαμουήλ επέβαλε τη βουλγαρική επικυριαρχία επί του Ιωάννη Βλαδίμηρου και των χωρών που αυτός εξουσίαζε. Έτσι, ο άμεσος ή έμμεσος έλεγχος του Σαμουήλ εκτεινόταν πλέον στο μεγαλύτερο μέρος της Βαλκανικής Χερσονήσου. Τότε ανακηρύχθηκε και επίσημα «βασιλεύς Βουλγάρων».⁵⁴

Οι επιτυχίες του Σαμουήλ έγιναν δυνατές χάρη στις συγκυρίες που δεν επέτρεπαν στο Βυζάντιο την κατά προτεραιότητα εμπλοκή με τα βαλκανικά προβλήματα. Ο Βασίλειος Β΄ αποφάσισε το πρώτον να ασχοληθεί με τη διεξαγωγή του πολέμου κατά των Βουλγάρων το 986, όταν και εκστράτευσε κατά της Σερδικής, που πλέον ήταν περισσότερο γνωστή στους Βυζαντινούς ως Τριαδίτζα (από παραφθορά της σλαβικής ονομασίας της, Sredrec). Ο στρατιωτικά άπειρος ακόμη αυτοκράτορας υπέστη ήττα σε μια από τις στενωπούς του Αίμου, και πέρασαν χρόνια μέχρι να επιχειρήσει νέα εκστρατεία κατά των Βουλγάρων. Στα επόμενα χρόνια ήταν κατά προτεραιότητα απασχολημένος με εσωτερικά προβλήματα, όπως οι στάσεις του Βάρδα Σκληρού και Βάρδα Φωκά, καθώς και με περιπλοκές στα ανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας.

Οι τύχες του Σαμουήλ άρχισαν να αλλάζουν από το 998, όταν στη διάρκεια επιδρομής στη νότιο Ελλάδα ο στρατός του αιφνιδιάστηκε στις όχθες του Σπερχειού από τον Βυζαντινό στρατηγό Νικηφόρο Ουρανό και υπέστη βαριά ήττα. Από την άλλη, ο Βασίλειος Β΄, που αργότερα του αποδόθηκε το προσωνύμιο «Βουλγαροκτόνος», ήταν πλέον έτοιμος να ξεκινήσει τη βυζαντινή αντεπίθεση. Μεταξύ του 1001 και του 1004, οι Βυζαντινοί κυριεύσαν μια σειρά από πόλεις στη Μακεδονία, όπως και τη Βιδίνη και τα Σκόπια στον άξονα Μοράβα–Αζιού. Τα βουλγαρικά εδάφη ανατολικά αυτής της γραμμής έπεσαν ταχύτατα, ενώ το 1005 ανακτήθηκε και το Δυρράχιο. Για την επόμενη δεκαετία, οι λεπτομέρειες του βυζαντινο-βουλγαρικού πολέμου, ή των βυζαντινο-βουλγαρικών σχέσεων γενικότερα, δεν είναι γνωστές. Από το 1014 πάντως ο πόλεμος μπαίνει στην τελική του φάση. Κατά την εισβολή του σε βουλγαρικά εδάφη, ο Βασίλειος Β΄ συνάντησε τον βουλγαρικό στρατό στην κλεισούρα του Κλειδίου, στον Στρυμόνα. Με ελιγμό τα βυζαντινά στρατεύματα παγίδευσαν τους Βουλγάρους και έπιασαν 15000 αιχμαλώτους. Ο Βασίλειος, θέλοντας να δώσει τέλος στον πόλεμο, προέβη σε μια κίνηση απίστευτης σκληρότητας. Διέταξε να τυφλωθούν το σύνολο σχεδόν των αιχμαλώτων και στη συνέχεια να αφεθούν να επιστρέψουν στα μέρη τους. Η ενέργεια αυτή αποσκοπούσε ασφαλώς στην πτώση του ηθικού των Βουλγάρων, επιπλέον μπορεί να θεωρηθεί ένδειξη του γεγονότος ότι οι Βυζαντινοί αντιλαμβάνονταν αυτό τον πόλεμο ως εσωτερική στάση, δεδομένου ότι η τύφλωση ήταν συνήθης τιμωρία στασιαστών. Σύντομα ο Σαμουήλ πέθανε,

52 Fine, *Early Medieval Balkans*, σσ. 191-92.

53 Fine, *Early Medieval Balkans*, σσ. 194-95.

54 Fine, *Early Medieval Balkans*, σσ. 193-96.

από αποπληξία όπως αναφέρεται, όταν αντίκρισε το πλήθος των τυφλωμένων στρατιωτών του.

Ο πόλεμος συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε τα επόμενα τρία χρόνια με τη σταδιακή κατάληψη από τους Βυζαντινούς των τελευταίων βουλγαρικών ερεισμάτων στη δυτική Μακεδονία, ενώ οι Βούλγαροι, υπό την ηγεσία πρώτα του γιου του Σαμουήλ, Γαβριήλ Ραδομίρου, και στη συνέχεια του ανιψιού του, Ιωάννη Βλαδισλάβου, που δολοφόνησε τον προηγούμενο, προσπαθούσαν να προβάλουν μια απελπισμένη αντίσταση. Με τον θάνατο σε μάχη του Ιωάννη Βλαδισλάβου το 1018, συντελέστηκε η οριστική κατάλυση του πρώτου βουλγαρικού κράτους. Το 1019 ο Βυζαντινός στρατηγός Κωνσταντίνος Διογένης κατέλαβε και το Σίρμιο, βορειότερη εσχατιά της βουλγαρικής επικράτειας, το οποίο έτσι επανήλθε υπό τη βυζαντινή κυριαρχία μετά την απώλειά του το 582.

Μετά τη βουλγαρική παράδοση, ο Βασίλειος Β΄ προσάρτησε στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία το σύνολο της βουλγαρικής επικράτειας. Πέραν του Παρίστριου θέματος που είχε δεόντως ανασυγκροτηθεί, στις άλλοτε δυτικές περιοχές του βουλγαρικού κράτους, που δεν είχαν καταληφθεί από τον Ιωάννη Τσιμισκή, συγκροτήθηκε το νέο θέμα Βουλγαρίας, με διοικητικό κέντρο τα Σκόπια. Ο Βασίλειος Β΄ ακολούθησε μια διαλλακτική πολιτική πλέον έναντι των κατακτημένων Βουλγάρων, προκειμένου να επιτύχει την εμπέδωση της βυζαντινής εξουσίας και την ενσωμάτωσή τους στην αυτοκρατορία. Μέλη των οικογενειών του Σαμουήλ και του Ιωάννη Βλαδισλάβου, καθώς και αριθμός άλλων Βουλγάρων προυχόντων εγκαταστάθηκαν στην Κωνσταντινούπολη και αλλού στην αυτοκρατορία, λαμβάνοντας αξιώματα και τιμητικούς τίτλους· στο θέμα Βουλγαρίας ο Βασίλειος διατήρησε την παλαιά πρακτική της φορολόγησης των αγροτών σε είδος· τα κυριότερα μέτρα ενσωμάτωσης των κατακτημένων περιοχών όμως εντοπίζονται στον εκκλησιαστικό τομέα.

Οι περιοχές του Παρίστριου θέματος επανήλθαν κάτω από την άμεση δικαιοδοσία του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, όπως και επί Ιωάννη Τσιμισκή. Στο θέμα Βουλγαρίας όμως ο Βασίλειος ουσιαστικά επέτρεψε τη διατήρηση των εκκλησιαστικών δομών, όπως είχαν και στο κράτος του Σαμουήλ. Η Αχρίδα παρέμεινε το κέντρο μιας ανεξάρτητης βουλγαρικής εκκλησίας, απλά υποβιβασμένη σε αρχιεπισκοπή από πατριαρχείο, έχουσα πνευματική μόνο σχέση με το πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης και όχι διοικητική. Στη θέση του αρχιεπισκόπου τοποθέτησε τον Βούλγαρο Ιωάννη και ορίστηκε ότι θα τελείτο σλαβονική λειτουργία, όπου η εθνολογική σύνθεση του πληθυσμού το επέβαλε (αυτό στην πράξη γινόταν και στο Παρίστριο από τον κατώτερο κλήρο). Για τον πρώτο αρχιερέα της νέας αρχιεπισκοπής Αχρίδας ή Βουλγαρίας, Ιωάννη, υποστηρίζεται ότι ήταν πατριάρχης Βουλγαρίας ήδη επί Σαμουήλ και ότι ουσιαστικά διατηρήθηκε στη θέση του. Από σωζόμενο τακτικό της αρχιεπισκοπής Βουλγαρίας, χρονολογούμενο στην περίοδο της συγκρότησης αυτής, οι περιλαμβανόμενες σ' αυτό επισκοπές δείχνουν την έκταση της δικαιοδοσίας της και, κατ' επέκταση, την έκταση του θέματος Βουλγαρίας, εφόσον ο χώρος αρμοδιότητας των δύο θεσμών λίγο πολύ ταυτιζόταν. Διαπιστώνεται ότι οι περιοχές της Βουλγαρίας που δεν είχε προσαρτήσει ο Τσιμισκής και δεν είχαν ενταχθεί στο Παρίστριον θέμα ήταν εκτεταμένες και περιλάμβαναν τη Βιδίνη, την Σερδική, τη Ναϊσό, το Βελιγράδι και το Σίρμιο προς Βορρά, ολόκληρη την βόρεια Μακεδονία και περιοχές της Αλβανίας, καθώς και το Κοσσυφοπέδιο, που μέχρι τότε δεν φαίνεται να είχε κάποια ιστορική σύνδεση με τη σερβική εθνότητα. Στην αρχιεπισκοπή Βουλγαρίας, τέλος, ήταν ενταγμένη και η σερβική χώρα, η Ράσκια, που όντας υπό τον έλεγχο των Βουλγάρων στα χρόνια του Σαμουήλ, με τη λήξη του πολέμου πέρασε στον αντίστοιχο των Βυζαντινών. Από την παράθεση των επισκοπών που περιλαμβάνει το τακτικό, διαπιστώνεται ότι τα παλαιά ονόματα πολλών άλλοτε σημαντικών πόλεων του πρώιμου Βυζαντίου είχαν πλέον εν πολλοίς ξεχαστεί, αφού αυτές καταγράφονται με τα τότε καθιερωμένα ονόματά τους, όπως Βελιγράδι αντί Σηγγιδών, Νίσα αντί Ναϊσός, Βοδενά αντί Έδεσσα, Πελαγονία αντί Ηράκλεια κ.ο.κ., ενώ για τη Σερδική διευκρινίζεται ότι ταυτίζεται με την τότε Τριαδίτσα.⁵⁵

Στη διάρκεια του 11^{ου} αιώνα παρουσιάζονται και αντιδράσεις απέναντι στη βυζαντινή κυριαρχία σε αυτές τις κατακτημένες περιοχές. Οι αυτοκράτορες μετά τον Βασίλειο Β΄ ακολούθησαν λιγότερο διαλλακτική πολιτική, με τις κυριότερες μεταβολές να εντοπίζονται στον ορισμό Ελλήνων αρχιερέων πλέον, μετά τον Ιωάννη, στη θέση του αρχιεπισκόπου Βουλγαρίας και την επιβολή φορολόγησης των αγροτών σε χρήμα αντί σε είδος. Κυριότερη αντίδραση υπήρξε η εξέγερση του Πέτρου Δελεάνου περί το 1040. Ισχυριζόμενος ότι είναι γιος του Γαβριήλ Ραδομίρου, άρα εγγονός του Σαμουήλ, ο Δελεάνος ανακηρύχθηκε «βασιλεύς Βουλγάρων» και αρχικά σημείωσε επιτυχίες. Ο Βυζαντινός αυτοκράτορας Μιχαήλ Δ΄ (1034-1041) κατέστειλε την εξέγερσή του με έναν συνδυασμό ίντριγκας και στρατιωτικών μέσων, αξιοποιώντας προς τον σκοπό αυτό τον Αλουσιάνο, γιο του Ιωάννη Βλαδισλάβου, που έδρασε ως πράκτορας των Βυζαντινών. Αν και δεν υπήρξε αργότερα άλλη σημαντική εξέγερση των Βουλγάρων έναντι της βυζαντινής κυριαρχίας, μέχρι αυτή των Ασανιδών του 1185, σε πολύ διαφορετικό ιστορικό πλαίσιο, που οδήγησε στη δημιουργία του δεύτερου βουλγαρικού κράτους, ενδείξεις της δυσάρεσκιας που κατά καιρούς υπήρχε μεταξύ του βουλγαρικού πληθυσμού κατά της βυζαντινής κυριαρχίας,

55 Darrouzès, *Notitiae*, σσ. 371-72.

δίνουν οι αναφορές στα κείμενα του Θεοφύλακτου, αρχιεπισκόπου Βουλγαρίας στα τέλη του 11^{ου} αιώνα, που κάνει λόγο για δυσπιστία έως εχθρότητα πολλών από το ποίμνιό του προς το πρόσωπό του. Από την άλλη, στη λεγόμενη «απόκρυφο χρονογραφία», βουλγαρικό σλαβονικό κείμενο, γραμμένο σε εσαχολογική προοπτική, που επίσης χρονολογείται προς τα τέλη του 11^{ου} αιώνα, η εξουσία των Βυζαντινών αυτοκρατόρων παρουσιάζεται ως φυσική συνέχεια αυτής των Βουλγάρων βασιλέων, χωρίς να διαφαίνονται ενδείξεις αποδοκιμασίας της.⁵⁶

Αν διακρίνουμε στην ιστορία των Βαλκανίων φάσεις κατά τις οποίες εξελίχθηκε μία ενοποιητική δυναμική, μπορούμε να θεωρήσουμε την περίοδο της διακυβέρνησης των Βουλγάρων από τον Σαμουήλ ως την τελευταία φάση κατά την οποία εξελίχθηκε μία δράση ενοποίησης μεγάλου μέρους των Βαλκανίων με κινητήρια δύναμη τον βουλγαρικό παράγοντα. Όπως δείχνουν η επέμβαση του στην Διόκλεια και η κατάληψη του Δυρραχίου, ο Σαμουήλ στην περίοδο της ισχύος του συνέχισε την παλαιά βουλγαρική πολιτική για επέκταση στα κατά βάση σλαβικά δυτικά Βαλκάνια. Με την πτώση της Βουλγαρίας και την προσάρτηση των εδαφών της στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, αρχικά σε πιο περιορισμένη έκταση το 971/72 και πλήρως το 1018, εισερχόμαστε στη φάση της βυζαντινής ενοποίησης μεγάλου μέρους της χερσονήσου, με τη διαφορά ότι οι βυζαντινές ενέργειες δεν ήταν απότοκα μιας μακροχρόνια σχεδιασμένης πολιτικής, αλλά των συγκυριών. Σε κάθε περίπτωση, όπως και οι Βούλγαροι παλαιότερα δεν είχαν επεκταθεί στο σύνολο της Βαλκανικής Χερσονήσου, έτσι και οι Βυζαντινοί δεν κυριάρχησαν στο σύνολο αυτής το 1018 και εξής, παρά την περί του αντιθέτου αίσθηση που προκύπτει από διάφορες ιστορικές συγγραφές, τους χάρτες που τις συνοδεύουν κ.ο.κ. Το βυζαντινό σύνορο της αμέσως μετά το 1018 περιόδου ακολουθούσε τον Δούναβη από τις εκβολές του μέχρι και το Σίρμιο και από εκεί διαγραφόταν κάθετα προς Νότο, ενσωματώνοντας κάποιες περιοχές των κεντρικών Βαλκανίων και το Κοσσυφοπέδιο, μέχρι το θέμα Δυρραχίου στη βόρεια Αλβανία. Έξω από τη βυζαντινή επικράτεια έμεναν εν πολλοίς τα δυτικά Βαλκάνια, με την εξαίρεση των αυτοδιοικούμενων παραλιακών πόλεων της Δαλματίας, που παρέμεναν συγκροτημένες στο ομώνυμο θέμα. Όπως φαίνεται, στην Ράσκια (Σερβία) και στη Διόκλεια δεν είχε επιβληθεί άμεση βυζαντινή διοίκηση, είχαν όμως τεθεί υπό στενό βυζαντινό έλεγχο και ήταν φόρου υποτελείς, διοικούμενες από τοπικούς ηγεμόνες, όπως ο Στέφανος Βοϊσθλάβος της Διόκλειας, που εμφανίζεται από το 1034 να ηγείται ενός επιτυχούς αγώνα για την αποτίναξη του βυζαντινού ζυγού.⁵⁷ Σε ό,τι αφορά πιο απόμακρες περιοχές, όπως της Βοσνίας και της Ζαχλουμίας, εκεί το μέγιστο που μπορούσε να είχε επιτευχθεί από την πλευρά του Βυζαντίου θα ήταν συνθήκες συμμαχίας, ίσως και μια ονομαστική επικυριαρχία, που και αυτή δεν είναι σίγουρη.

56 Παρατίθεται σε αγγλική μετάφραση στο Petkov, K. (2008). *The Voices of Medieval Bulgaria, Seventh – Fifteenth Century. The records of a bygone culture*, Leiden – Boston: Brill, σσ. 194-99.

57 Fine, *Early Medieval Balkans*, σσ. 202-203.

Εικόνα: Ο χάρτης βασίζεται σε αυτόν που παρατίθεται στο Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Οι βαλκανικοί λαοί κατά τους μέσους χρόνους, Ιωάννινα 1987, με επεξεργασία από τον συγγραφέα του παρόντος.

Κεφ. 7. Ελάσσονες βαλκανικές εθνότητες έως και τον 11^ο αιώνα

Με τον ίσως όχι και τόσο δόκιμο όρο «ελάσσονες» αναφερόμαστε σε μια σειρά από εθνότητες της Βαλκανικής Χερσονήσου, με παρουσία στην περιοχή στα χρονικά πλαίσια που εκτείνεται αυτή η επισκόπηση, και οι οποίες έχουν έναν λιγότερο έντονο ιστορικό ρόλο αυτή την περίοδο, κυρίως με την έννοια ότι δεν συγκρότησαν κρατικά μορφώματα, οπότε και το ενδιαφέρον της ιστοριογραφίας, σε γενικότερη βαλκανική προοπτική, υπήρξε γι' αυτές πιο περιορισμένο, με αναφορά πάντα στα συγκεκριμένα χρονικά πλαίσια. Η παρουσία τους στην περιοχή μπορεί να είχε μακρό ιστορικό βάθος (Βλάχοι, Αλβανοί) ή πιο βραχύ (Αρμένιοι, Βαρδαριώτες Τούρκοι). Αν θεωρήσουμε ότι οι Έλληνες ταυτίζονται με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και οι Σλάβοι των Βαλκανίων αφενός με το βουλγαρικό κράτος και αφετέρου με τα σλαβικά κρατικά μορφώματα των δυτικών Βαλκανίων, οι εθνότητες που θα εξεταστούν εδώ δεν ταυτίζονται με κάποιο κρατικό μόρφωμα ίδιων αυτών. Άλλες απ' αυτές ήταν πιο πολυπληθείς και εντοπίζονται σε εκτεταμένο γεωγραφικό χώρο (Βλάχοι, σε μικρότερο βαθμό και οι Αρμένιοι), και άλλες λιγότερο πολυπληθείς και εντοπισμένες σε συγκεκριμένη περιοχή (Αλβανοί μέχρι και τον 11^ο αιώνα, και ιδίως οι Βαρδαριώτες, Τούρκοι). Παρά τις περιορισμένες αναφορές των πηγών στην παρουσία τους και στον ιστορικό τους ρόλο στα τεκταινόμενα της ευρύτερης περιοχής, μια εξέταση των μεσαιωνικών Βαλκανίων μέχρι και τον 11^ο αιώνα θα είναι οπωσδήποτε ελλιπής, αν δεν τις λάβει υπόψη.

Βλάχοι

Οι Βλάχοι έχουν τις καταβολές τους στα χρόνια της ρωμαϊκής κυριαρχίας και συνιστούν εθνολογικό κατάλοιπο αυτής. Πρόκειται για λατινόφωνους πληθυσμούς που απαντούν σε διάφορα σημεία της Βαλκανικής Χερσονήσου, αλλά και βόρεια αυτής. Ομιλούν διάφορες λατινογενείς διαλέκτους και μεγάλοι αριθμοί αυτών διατηρούντο βόρεια του Δούναβη, στις άλλοτε ρωμαϊκές επαρχίες της Δακίας. Η παρουσία τους εκεί εξηγείται από τον εκλατινισμό των αρχαίων Δακών, και αφού έζησαν επί αιώνες υπό την κυριαρχία άλλων λαών, Αβάρων, Βουλγάρων, Πετσενέγων, Ούγγρων, Κουμάνων, Μογγόλων, τελικά συγκρότησαν δικά τους κράτη, τις ηγεμονίες της Βλαχίας και της Μολδαβίας,¹ προς τα τέλη του 13^{ου} αιώνα. Οι δύο αυτές ηγεμονίες είχαν στη συνέχεια μια μακρά ιστορία, καθιστάμενες τον 15^ο αιώνα υποτελείς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μέχρι το 1856, την επαύριον του Κριμαϊκού πολέμου, οπότε και συγχωνεύθηκαν σε ενιαίο κράτος που ονομάστηκε τότε Ρουμανία παραπέμποντας στην αρχαία Ρώμη.

Λατινόφωνοι πληθυσμοί εντοπίζονται, στη διάρκεια των μεσαιωνικών χρόνων, και νότια του Δούναβη, στην κυρίως Βαλκανική Χερσόνησο. Η ονομασία Βλάχοι, που αποδόθηκε στους λατινόφωνους βόρεια και νότια του Δούναβη, θεωρείται ότι συνιστά ετεροπροσδιορισμό αυτών και ότι πρωτοχρησιμοποιήθηκε από τους Σλάβους, για να τους δηλώνει. Για την παρουσία τους στα Βαλκάνια, νότια του Δούναβη, έχουν διατυπωθεί διάφορες θεωρίες - χωρίς καμία να μπορεί να γίνει ανεπιφύλακτα δεκτή - που συνοψίζονται αφενός σε θεωρίες μεταναστευτικών καταβολών και αφετέρου σε θεωρίες γηγενούς παρουσίας. Οι πρώτες, που προτείνονται κυρίως από Ρουμάνους μελετητές, θέλουν τους Βλάχους να έχουν μεταναστεύσει στα Βαλκάνια από τον χώρο της άλλοτε Δακίας σε εποχή κοντινή αυτής που πρωτομαρτυρούνται (10^{ος} αιώνας). Οι δεύτερες τους φέρουν εξαρχής στα Βαλκάνια από τα χρόνια της ρωμαιοκρατίας και με τη σειρά τους διακρίνονται σε θεωρίες που αναδεικνύουν είτε τη μεταφορά λατινόφωνων πληθυσμών από την Ιταλία και αλλού, ως κύριο παράγοντα στον οποίο έχουν τις καταβολές τους, είτε τον γλωσσικό εκλατινισμό γηγενών πληθυσμών.²

Λογικότερο είναι πάντως να θεωρήσουμε ότι οι Βλάχοι που μαρτυρούνται στα Βαλκάνια από τον 10^ο αιώνα, έχουν τις καταβολές στον παλαιότερο εκλατινισμό μεγάλου μέρους του πληθυσμού της όλης περιοχής, που ξεκίνησε με αποικισμούς από την πλευρά των ρωμαϊκών αρχών και επεκτάθηκε με την γλωσσική αφομοίωση γηγενών πληθυσμών. Είναι γενικά παραδεκτό ότι κατά την ρωμαϊκή εποχή τα νότια Βαλκάνια κυρίως εξελληνίστηκαν και τα βόρεια, μαζί με τις δακικές επαρχίες βόρεια του Δούναβη, κυρίως εκλατινίστηκαν, και επ' αυτού έχει προταθεί και η «γραμμή Jirecek» ως γλωσσικό-πολιτιστικό όριο, αν και δεν λείπουν οι αμφίπλευρες εξαιρέσεις που δεν επιτρέπουν την απόλυτη υιοθέτηση αυτού του σχήματος.³ Έτσι, είναι μάλλον απίθανο να θεωρούμε ότι οι εκλατινισμένοι πληθυσμοί νότια του Δούναβη θα εξέλειψαν, για να επανεμφανισθούν ως Βλάχοι έχοντας

1 Ρουμανική θεωρείται και η ηγεμονία της Τρανσυλβανίας, βάσει της πλειοψηφίας του πληθυσμού της, στην οποία όμως η κυρίαρχη ελίτ ήταν ουγγρική, και αυτή παρέμενε σταθερά συνδεδεμένη με την Ουγγαρία.

2 Για μια σύνοψη των διαφόρων θεωριών περί των καταβολών των Βλάχων, βλ. Winnifrith, *Vlachs*, σσ. 42-49.

3 Βλ. παραπάνω, Κεφ. 1.

μεταναστεύσει από την άλλοτε Δακία τον 10^ο αιώνα.

Στα πρώιμα βυζαντινά χρόνια, η λατινοφωνία διέκρινε ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού των Βαλκανίων και υπάρχουν επ' αυτού ιστορικές μαρτυρίες. Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος αναφέρεται στους «Ρωμάνους» της Δαλματίας,⁴ αν και αυτοί είναι ακριβέστερο να ταυτιστούν με τους αργότερα λεγόμενους «Ιταλοδαλμάτες» των πόλεων παρά με τους κατόπιν Βλάχους της υπαίθρου. Μια άλλη σημαντική μαρτυρία, αναφερόμενη στα τέλη του 6^{ου} αιώνα, δίνει ο Θεοφύλακτος Σιμοκάτης, περιγράφοντας ένα περιστατικό που επαναλαμβάνεται από τον Θεοφάνη. Στα χρόνια της αντεπίθεσης του Μαυρικού κατά των Αβάρων, τη δεκαετία του 590 και στη διάρκεια μιας διώξης Αβάρων από τον Βυζαντινό στρατηγό Κομεντίολο στην περιοχή του Αίμου, κάποιος βοηθητικός του βυζαντινού στρατεύματος, οδηγός υποζυγίου, που τον παρεμπόδιζε η κίνηση άλλου υποζυγίου, φώναζε στον άλλον οδηγό τη φράση: «*τόρνα, τόρνα, φράτερ!!!*», με αποτέλεσμα να προκύψει παρεξήγηση μεταξύ των στρατιωτών που τον άκουσαν και εξέλαβαν τις φωνές του ως σύνθημα για υποχώρηση.⁵ Το παράδειγμα αυτό δίνει μια ένδειξη της λατινοφωνίας στην πρωτο-βυζαντινή υπαίθρο, δεδομένου ότι αυτοί οι βοηθητικοί θα ήταν προφανώς εντόπιοι της περιοχής. Οι λατινόφωνοι των Βαλκανίων ήταν τυπικοί υπήκοοι του βυζαντινού κράτους και δεν υπάρχει κανένας λόγος να αναμένεται η διακριτή αναφορά σε αυτούς στις πηγές, παρά μόνο εμμέσως και ευκαιριακά, όπως παραπάνω.

Οι Βλάχοι πρωτομαρτυρούνται μ' αυτή την ονομασία, αναφορικά με γεγονότα του προχωρημένου 10^{ου} αιώνα, σε μεταγενέστερη πηγή, για την ακρίβεια σε προσθήκη στη χρονογραφία του Ιωάννη Σκυλίτζη από τον αντιγραφέα της Μιχαήλ, επίσκοπο Διαβόλεως (12^{ος} αιώνας). Στο σημείο όπου περιγράφεται η αρχική εκδήλωση του πολέμου των «κομητόπουλων» εναντίον του Βυζαντίου, γίνεται λόγος για τον έναν από τους αδερφούς, Δαβίδ, που φονεύθηκε στην τοποθεσία Καλαί Δρυς, μεταξύ Καστοριάς και Πρέσπας, από «Βλάχους οδίτες».⁶ Διάφορες ερμηνείες έχουν προταθεί για τη σημασία του «οδίτες», όπως νομάδες, οδοιπόροι, ληστές κ.ο.κ. Λαμβάνοντας όμως υπόψη τις μαρτυρίες από τη Σερβία του όψιμου μεσαίωνα περί των Βλάχων *kjelator*, που αναφέρονται ως οδηγοί και φρουροί караβаниών στα ορεινά περάσματα, και δεδομένου ότι ο όρος προέρχεται από την βλάχικη λέξη *cale*, που σημαίνει «οδός»,⁷ μπορούμε να θεωρήσουμε ότι οι οδίτες που αναφέρονται στο κείμενο ήταν κάτι ανάλογο. Απλά η αναφορά του Μιχαήλ Διαβόλεως είναι αναχρονιστική και εμπνέεται από τα δεδομένα της εποχής του (12^{ος} αιώνας), όταν η Καστοριά συνιστούσε σημαντικό κόμβο στο νότιο παρακλάδι της Εγνατίας οδού, και θα ήταν λογικό στα ορεινά περάσματα κατά μήκος αυτής να υπάρχουν τέτοιοι οδίτες επιφορτισμένοι με την ασφάλεια, υποστήριξη και καθοδήγηση των караβаниών. Σε σχέση όμως με τα γεγονότα του 10^{ου} αιώνα, στα οποία αναφέρεται, είναι λογικότερο να θεωρούμε ότι αυτοί οι Βλάχοι θα ήταν μάλλον μεθοριακοί φρουροί του Βυζαντίου.⁸

Από τον 11^ο αιώνα οι μαρτυρίες για τους Βλάχους πληθαίνουν. Υπάρχει σειρά μαρτυριών που δείχνει τους ορεινούς όγκους της Βαλκανικής Χερσονήσου ως τόπο εγκατάστασής τους, όπως την Πίνδο, τις Δειναρικές Άλπεις, τον Αίμο (όπου παίζουν σημαντικό ρόλο στην εξέγερση των Ασανιδών του 1185 που οδήγησε στη δημιουργία του δεύτερου βουλγαρικού κράτους), και τη Ροδόπη. Η παρουσία τους στις ορεινές περιοχές προβάλλεται από τους υποστηρικτές της θεωρίας που τους θέλει να κατάγονται από ρωμαϊκό αποικισμό, ως απογόνους των φρουρών που είχαν εγκαταστήσει οι Ρωμαίοι στα ορεινά περάσματα. Γενικότερα, όμως, μπορεί να λεχθεί ότι στις ορεινές περιοχές ο πληθυσμός, είτε λατινόφωνος είτε ελληνόφωνος, θα ήταν ασφαλέστερος στα χρόνια των μεγάλων επιδρομών που έπληξαν τα Βαλκάνια και των μεταναστεύσεων που σημειώθηκαν κατά τη μετάβαση από το πρώιμο στο μέσο Βυζάντιο, και εκεί θα διατηρήθηκαν μεγαλύτεροι αριθμοί αυτού.

Από τον ελληνικό χώρο, οι Βλάχοι είχαν ιδιαίτερη παρουσία στη Θεσσαλία. Στη Θεσσαλία οι Βλάχοι κατοικούσαν και σε ορεινές περιοχές και σε πεδινές, άλλοι ασχολούνταν με κτηνοτροφικές δραστηριότητες, άλλοι με αγροτικές, ενώ συγκαταλέγονται και μεταξύ του αστικού πληθυσμού. Λόγω της ισχυρής παρουσίας του λατινόφωνου στοιχείου στη Θεσσαλία, ενδέχεται και κάποιοι από τους Σλάβους, που είχαν εγκατασταθεί στην περιοχή κατά τον 7^ο αιώνα, να εκβλαχίστηκαν αργότερα, τουλάχιστον βάσει μιας ένδειξης που δίνει η Άννα Κομνηνή, αναφέροντας το χωριό Εζίβιά (σλαβικό τοπωνύμιο) στο οποίο όμως δηλώνει ότι κατοικούσαν Βλάχοι.

4 *De Administrando Imperio*, σσ. 122.

5 Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σσ. 258.

6 Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, σσ. 329.

7 Stanescu, E. (1968). «BYZANTINOVLAHICA. Les Vlaques à la fin du Xe siècle – debut du XIe siècle et la restauration de la domination byzantine dans la Peninsule Balkanique», *Revue des Études Sud-Est Européenes*, 6 σσ. 411-15.

8 Μουστάκας, Κ. (1998). «Το οδικό δίκτυο της δυτικής Μακεδονίας κατά τον μεσαίωνα (11^{ος}-15^{ος} αι.)», στο Ε.Π. Δημητριάδης-Α.Φ. Λαγόπουλος-Γ. Τσότσος (επιμ.), *Δρόμοι και κόμβοι της Βαλκανικής από την αρχαιότητα στην ενιαία Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, σσ. 151-52.

Στα ύστερα μεσαιωνικά χρόνια η δυτική Θεσσαλία ήταν γνωστή ως Μεγάλη Βλαχία, λόγω της έντονης παρουσίας του βλάχικου στοιχείου μεταξύ του πληθυσμού της, ενώ ως Μικρά Βλαχία ήταν την ίδια εποχή γνωστή η Αιτωλοακαρνανία. Στους Βλάχους της Θεσσαλίας, και για την ακρίβεια στους νομάδες κτηνοτρόφους μεταξύ αυτών, αναφέρονται ο Κεκαυμένος τον 11^ο αιώνα και ο Βενιαμίν ο εκ Τουδέλης (Ισπανοεβραίος περιηγητής) τον 12^ο αιώνα. Από τον Κεκαυμένο αναφέρονται οι εποχικές μετακινήσεις τους από τους κάμπους της Θεσσαλίας τον χειμώνα στα «όρη Βουλγαρίας» το καλοκαίρι (εννοούνται οι ορεινές περιοχές της δυτικής Μακεδονίας). Ο Βενιαμίν αναφέρεται στον θεωρούμενο ως άγριο και ανυπότακτο χαρακτήρα τους.

Οι Βλάχοι γενικότερα ήταν ορεινοί πληθυσμοί και για τον λόγο αυτό κύριος βιοποριστικός προσανατολισμός τους ήταν η κτηνοτροφία, λόγω του ορεινού εδάφους που περιορίζει τις δυνατότητες ενασχόλησης με τη γεωργία. Η κτηνοτροφία επίσης, κατά βάση εκτροφή αιγοπροβάτων, διεξαγόμενη σε μεγάλη κλίμακα, είναι αναγκαστικά νομαδική και προϋποθέτει εποχικές μετακινήσεις από τα πεδινά τον χειμώνα στα ορεινά το καλοκαίρι, σε αναζήτηση βόσκιμης γης. Λόγω της οργάνωσης και της συνεργασίας μεταξύ οικογενειών που απαιτούν αυτές οι μετακινήσεις των κοπαδιών, οι κτηνοτροφικοί πληθυσμοί γενικά, και οι Βλάχοι ειδικότερα, ήταν οργανωμένοι με βάση το σύστημα της πατριάς (clan), στα πλαίσια του οποίου πολλές οικογένειες συνδέονταν και δρούσαν από κοινού, προβάλλοντας μια υποθετική συγγένεια. Κατά εποχές, οι επικεφαλής τέτοιων πατριών μπορεί να είχαν ιδιαίτερη πολιτική ισχύ, ιδίως σε περιόδους πολιτικού κενού και κρατικών εξουσιών περιορισμένης ισχύος, όπως ο Ταρωνάς, ισχυρός αρχηγός μεταξύ των Βλάχων της Θεσσαλίας στα χρόνια της αντιπαράθεσης μεταξύ της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου (μέσα 13^{ου} αιώνα), ο οποίος υπήρξε και πεθερός του ηγεμόνα της Θεσσαλίας Ιωάννη του Νόθου.

Η ενασχόληση ενός μεγάλου μέρους των βλάχικων πληθυσμών με τη νομαδική κτηνοτροφία είχε ως συνέπεια η λέξη «βλάχος» να αποκτήσει διττή σημασία και, πέραν του εθνοτικά Βλάχου, του λατινόφωνου, να δηλώνει γενικότερα τους νομάδες κτηνοτρόφους ασχέτως εθνότητας. Έτσι πολλές φορές, όταν απαντούν αναφορές σε Βλάχους στις πηγές, δεν είναι σαφές αν αναφέρονται σε εθνοτικά Βλάχους ή απλά σε νομάδες κτηνοτρόφους οποιασδήποτε εθνότητας.

Αλβανοί

Η κατάταξη των Αλβανών μεταξύ των «ελασσόνων» εθνοτήτων εδώ σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει ότι πρέπει γενικά να θεωρούνται ως τέτοια. Αντιθέτως, ο ρόλος που έπαιξαν στα ιστορικά τεκταινόμενα της περιοχής στα ύστερα μεσαιωνικά χρόνια ήταν ιδιαίτερα σημαντικός. Ο λόγος που σ' αυτή τη μελέτη περιλαμβάνονται μεταξύ των ελασσόνων εθνοτήτων είναι ότι στα χρονικά πλαίσια που εκτείνεται αυτή, μέχρι και τον 11^ο αιώνα, δεν έχουν ακόμη εμφανισθεί στο ιστορικό προσκήνιο. Οι πρώτες μάλιστα μαρτυρίες περί της ύπαρξης της αλβανικής εθνότητας τοποθετούνται οριακά στα τέλη της περιόδου που εξετάζεται εδώ.

Ως πρώτη ιστορική μνεία των Αλβανών μπορεί να θεωρείται αυτή του Μιχαήλ Ατταλιάτη, στην περιγραφή της εξέγερσης του δούκα του Δυρραχίου Νικηφόρου Βασιλάκιου το 1078/79. Ο Ατταλιάτης, κάνοντας λόγο για τη σύνθεση των στρατευμάτων του στασιαστή, αναφέρει ότι, πέραν ενός σώματος «Φράγκων» μισθοφόρων (μάλλον εννοούνται Νορμανδοί), σ' αυτά μετείχαν Ρωμαίοι (δηλαδή Έλληνες), Βούλγαροι και Αρβανίτες.⁹ Σε σχέση μ' αυτή τη μαρτυρία, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η αναφορά σε Βουλγάρους και Αρβανίτες δεν είναι εθνολογικού περιεχομένου, αλλά ότι εννοούνται στρατιώτες από το θέμα Βουλγαρίας, και άλλοι προερχόμενοι από την περιοχή του Αρβάνου, και όχι απαραίτητα πρόσωπα βουλγαρικής και αλβανικής εθνότητας. Η λέξη «Αρβανίτης» άλλωστε, κατά κυριολεξία ερμηνευμένη, είναι σημαντική γεωγραφικής προέλευσης - δηλώνει τον προερχόμενο από το Άρβανον - και όχι σημαντική εθνολογικού προσδιορισμού. Λαμβάνοντας όμως υπόψη ότι και σε επόμενες περιόδους στον όρο «Αρβανίτης», όπως χρησιμοποιείται σε ελληνικά κείμενα, είχε αποδοθεί μία καθαρά εθνολογική σημασία αλλά και τα ίδια τα συμφραζόμενα στο χωρίο του Ατταλιάτη, καταλήγουμε ότι αυτή η μνεία περί Αρβανιτών αναφέρεται όντως στην αλβανική εθνότητα. Η παρατακτική αναφορά περί των Βουλγάρων και Αρβανιτών, μαζί με Ρωμαίους και Φράγκους, δείχνει ότι ο συγγραφέας χρησιμοποιεί αυτούς τους όρους με εθνολογική σημασία.

Προγενέστερες αναφορές σε Αλβανούς ή Albani και Albanenses σε ελληνικά και λατινικά κείμενα αντίστοιχα, ακόμη και στον ίδιο τον Ατταλιάτη σε προηγούμενο απόσπασμά του,¹⁰ μπορούν να θεωρηθούν αρχαιοπρεπείς ονομασίες, αποδιδόμενες σε Ιταλούς που υποθετικά προέρχονταν από την περιοχή που στην αρχαιότητα ήταν γνωστή ως Alba.

9 Μιχαήλ Ατταλιάτης, *Ιστορίες*, σσ. 297.

10 Μιχαήλ Ατταλιάτης, *Ιστορίες*, σσ. 9.

Από κοντινή περίοδο αυτής στην οποία αναφέρεται ο Ατταλιάτης προέρχονται οι επόμενες μαρτυρίες για την περιοχή του Αρβάνου, για την ακρίβεια στις αναφορές της Άννας Κομνηνής για τις βυζαντινο-νορμανδικές συγκρούσεις που έλαβαν χώρα στην περιοχή του Δυρραχίου το 1107. Η Κομνηνή κάνει επίσης λόγο για τον «κομισκόρτη εξ Αρβανών»,¹¹ μάλλον στρατιωτικό αξιωματούχο επιφορτισμένο με τη διοίκηση στρατευμάτων από το Άρβανον, προφανώς αλβανικών. Η περιοχή του Αρβάνου, που προσδιορίζεται γεωγραφικά στον χώρο της κεντρικής Αλβανίας, μεταξύ των ποταμών Δεβόλι προς Νότο και Έρζεν προς Βορρά,¹² μπορεί να θεωρηθεί ως η κοιτίδα τρόπων τινά της αλβανικής εθνότητας και ο χώρος στον οποίο κυρίως αυτή εντοπίζεται, δεδομένου ότι λαμβάνει το όνομά της απ' αυτή την περιοχή. Αυστηρά οριζόμενα, τα όρια του Αρβάνου δεν περιλαμβάνουν την περιοχή της Κρόγιας, στη βόρεια Αλβανία (το βυζαντινό «κάστρον Κροών»), αν και αυτή θα πρέπει να θεωρηθεί επίσης ως αλβανική κατά βάση από μια πρώιμη χρονική φάση. Μια πρώτη αλβανική ηγεμονία συγκροτήθηκε στο Άρβανον προς τα τέλη του 12^{ου}-αρχές 13^{ου} αιώνα,¹³ στα πλαίσια των φυγόκεντρων και διαλυτικών τάσεων που διερχόταν τότε η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, πριν την πτώση του 1204. Οι Αλβανοί, ορεσίβιοι κτηνοτροφικοί και γεωργικοί πληθυσμοί, οργανωμένοι με το σύστημα των πατριών, άρχισαν να εξαπλώνονται γεωγραφικά στη διάρκεια του 13^{ου} αιώνα, και κυρίως κατά τον 14^ο, αποικίζοντας περιοχές της Σερβίας και του Μαυροβουνίου, της Μακεδονίας και κυρίως της κεντρικής και νοτίου Ελλάδας (Ήπειρο, Αιτωλοακαρνανία, δυτική Θεσσαλία, Αττικοβοιωτία, νότια Εύβοια, Πελοπόννησο, και τον 15^ο αιώνα και κάποια νησιά) εξελισσόμενοι στους γνωστούς «Αρβανίτες» της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Στα πλαίσια της πολυδιάσπασης της βραχύβιας σερβικής αυτοκρατορίας μετά τον θάνατο του Στέφανου Ντούσαν (1355), κάποιοι αλβανικοί οίκοι βρέθηκαν να ηγούνται μικρών ηγεμονιών στον ελλαδικό χώρο, όπως οι Σπάτα στην Άρτα, οι Μουζάκι στην Καστοριά κ.α.

Η ιστορία της αλβανικής εθνότητας ξεκινά με την πρώτη μνεία αυτής από τον Μιχαήλ Ατταλιάτη. Για την προγενέστερη κατάσταση των Αλβανών και τις καταβολές αυτής της εθνότητας τίποτε δεν είναι θετικά γνωστό. Η γενικά επικρατούσα άποψη, ήδη από τον 19^ο αιώνα, τους θέλει απογόνους των αρχαίων Ιλλυριών, άρα αυτόχθονες στην περιοχή, με καταβολές στην αρχαιότητα. Οντας ορεσίβιοι και απομονωμένοι απέφυγαν τον εξελληνισμό ή τον εκλατινισμό. Η κυρίαρχη αυτή άποψη έχει κατά καιρούς αμφισβητηθεί από διάφορες πλευρές, που θέλουν τους Αλβανούς να μην είναι απόγονοι των Ιλλυριών και να βρίσκονται στην περιοχή όπου πρωτομαρτυρούνται κατόπιν μετανάστευσης από αλλού. Η πιο σοβαρή από αυτές τις κριτικές προσεγγίσεις της ιλλυρικής θεωρίας είναι αυτή του Βούλγαρου γλωσσολόγου Vladimir Georgiev. Η αλβανική είναι μια διακριτή ινδοευρωπαϊκή γλώσσα, που δεν εντάσσεται σε καμία ευρύτερη οικογένεια των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών (π.χ. σλαβικές, κελτικές, λατινογενείς, γερμανικές γλώσσες), παρά τις πολλές επιρροές και τα δάνεια που φέρει από την ελληνική, τη λατινική, τη σλαβική, την τουρκική. Ο Georgiev καταρχάς αμφισβήτησε τη θεώρηση των Αλβανών ως απογόνων των Ιλλυριών, δείχνοντας ότι όλες οι αλβανικές λέξεις που έχουν σχέση με τη θάλασσα, τη ναυτιλία κ.ο.κ. είναι δάνειες, κάτι που δεν συνάδει με καταγωγή από τους Ιλλυριούς, θεωρούμενους ως ναυτικό λαό. Επιπλέον, διαπιστώνει ότι υπάρχουν κάποιες κοινές λέξεις στην αλβανική και στη ρουμανική, που δεν απαντούν σε καμία άλλη γλώσσα. Κατά συνέπεια, θεώρησε τους Αλβανούς απογόνους όχι Ιλλυριών αλλά Δακών, που σε κάποια χρονική στιγμή μετανάστευσαν στον χώρο όπου απαντούν ιστορικά. Γενικότερα, θεωρεί τους Ρουμάνους εκλατινισμένους Δάκες και τους Αλβανούς μη εκλατινισμένους Δάκες.¹⁴ Αν και η επιχειρηματολογία του Georgiev είναι σοβαρή, αυτή μπορεί να τεθεί σε κριτική. Σε σχέση με το πρώτο επιχειρήμα του, μπορεί να επισημανθεί ότι οι Ιλλυριοί ήταν ομάδα λαών που δεν είχαν όλοι σχέση με τη θάλασσα και με θαλάσσιες δραστηριότητες. Κάποια ιλλυρικά φύλα ήταν μεσόγεια και ορεσίβια, και οι διάλεκτοι τους θα μπορούσαν ανέτως να μην έχουν λεξιλόγιο σχετικό με τη θάλασσα. Στο δεύτερο επιχειρήμα του μπορεί να αντιπαρατεθεί η πιθανότητα της γλωσσικής και εθνολογικής συγγένειας μεταξύ των αρχαίων Δακών και Ιλλυριών.¹⁵ Επιπλέον, μπορεί να προστεθεί ότι στην αλβανική γλώσσα υπάρχουν και κάποιες λέξεις κοινές μόνο με τις δωρικές διαλέκτους της αρχαίας ελληνικής.¹⁶

Πέραν της γλωσσολογίας, η άλλη συνήθης προσέγγιση της προϊστορίας ενός λαού είναι η αρχαιολογική. Στην περίπτωση των Αλβανών, η αρχαιολογική προσέγγιση ενισχύει την ιλλυρική θεωρία περί της καταγωγής τους, δεδομένων των κοινών τεχνοτροπικών στοιχείων και θεμάτων που απαντούν στη μεσαιωνική κουλτούρα, τη λεγόμενη του *Koman* (αφορά κυρίως μικροτεχνία), που παρουσιάζεται ιδιαίτερα έντονη στην κεντρική και

11 Άννα Κομνηνή, Αλεξιάς IV § 4, σσ. 168.

12 Ducellier, *Les Albanais*, σσ. 39-40.

13 Ducellier, *Les Albanais*, σσ. 44-45.

14 Georgiev, V. (1966). «The Genesis of the Balkan Peoples», *Slavonic and East European Review*, 44 σσ. 285-97.

15 Fine, *Early Medieval Balkans*, σσ. 10-11.

16 Ducellier, *Les Albanais*, σσ. 22.

βόρεια Αλβανία και στην αρχαία ιλλυρική κουλτούρα της κοιλάδας του Mati.¹⁷ Έτσι, με δεδομένα τα πορίσματα των αρχαιολογικών ερευνών που μόλις επισημάνθηκαν, σε συνδυασμό με την κριτική που επιδέχονται οι απόψεις του Georgien, μπορεί να γίνει αποδεκτή η κυρίαρχη θεώρηση της αλβανικής εθνότητας ως ενός ιλλυρικού καταλοίπου.

Αρμένιοι

Οι Αρμένιοι υπήρξαν επήλυδες στα Βαλκάνια, προερχόμενοι από τις κατεζοχόν αρμενικές χώρες, στα βορειοανατολικά όρια της Μικράς Ασίας προς τον Καύκασο. Η παρουσία τους στα Βαλκάνια οφείλεται σε οργανωμένες μετακινήσεις μεγάλων αριθμών αυτών από Βυζαντινούς αυτοκράτορες, οι οποίες επαναλαμβάνονταν ανά εποχές. Οι Αρμένιοι δεν ήταν το μόνο εθνολογικό στοιχείο που μεταφέρθηκε από ασιατικές περιοχές στα Βαλκάνια κατ' αυτό τον τρόπο. Είναι γνωστή η μετεγκατάσταση των Μαρδαϊτών κατά τη βασιλεία του Ιουστινιανού Β', καθώς και Σύρων από τον Κωνσταντίνο Ε'. Σε αντίθεση όμως με αυτές τις μετακινήσεις πληθυσμών, που ήταν μεμονωμένες και αφορούσαν σχετικά μικρούς αριθμούς, με αποτέλεσμα μετά την παρέλευση ικανού αριθμού ετών να μην αφήσουν διακριτή παρουσία αυτών των πληθυσμών στις περιοχές όπου εγκαταστάθηκαν, οι μετακινήσεις των Αρμενίων λόγω της πραγματοποίησης σειράς από αυτές και της συγκέντρωσης του μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού τους σε συγκεκριμένη περιοχή, στα βόρεια της Θράκης, συντέλεσαν στο να διατηρηθεί για αιώνες η διακριτή αρμενική παρουσία στην περιοχή αυτή. Όπως διαφαίνεται από αποσπασματικές αναφορές πηγών ή και από τοπωνύμια, εγκατάσταση Αρμενίων πραγματοποιήθηκε κατά καιρούς και σε άλλες περιοχές των βυζαντινών Βαλκανίων, αν και σε μικρότερη κλίμακα και πυκνότητα σε σχέση με τη Θράκη.

Αυτές οι μετακινήσεις αρμενικών πληθυσμών αποσκοπούσαν στην τόνωση του πληθυσμού και στην ενίσχυση του βυζαντινού συνόρου στον πιο κρίσιμο τομέα αυτού, δηλαδή στη Θράκη, λόγω της εγγύτητας με την πρωτεύουσα. Η πρώτη μετακίνηση Αρμενίων στη Θράκη μαρτυρείται να πραγματοποιείται κατά τη βασιλεία του Μαυρικίου (582-602), και ακολούθησαν άλλες από τους Κωνσταντίνο Ε', Νικηφόρο Α' (802-811) και, τέλος, από τον Ιωάννη Α' Τσιμισκή (969-976). Δύο αιώνες μετά την τελευταία μαρτυρούμενη εγκατάσταση Αρμενίων στη Θράκη, αυτή του Ιωάννη Τσιμισκή, ο Νικήτας Χωνιάτης αναφέρεται στην παρουσία του αρμενικού πληθυσμού στην περιοχή της Φιλιππούπολης και την παρουσιάζει ως ιδιαίτερα έντονη. Επιπλέον, πολλοί από αυτούς τους Αρμένιους εξακολουθούσαν να διαφοροποιούνται θρησκευτικά από τη βυζαντινή ορθοδοξία.

Γενικότερα μεταξύ των Αρμενίων επικρατούσε το μονοφυσιτικό δόγμα, που στο Βυζάντιο θεωρείτο αίρεση, και για το λόγο αυτό υπήρχε μια προκατάληψη έναντι των Αρμενίων, που επιβεβαιώνεται από αρνητικά σχόλια γι' αυτούς που απαντούν σε πηγές. Οι Αρμένιοι όμως που αποκήρυτταν τον μονοφυσιτισμό και προσχωρούσαν στη χαλκηδόνεια ορθοδοξία είχαν τη δυνατότητα να ανεληχθούν σε υψηλές θέσεις, και αρκετοί έγιναν και αυτοκράτορες. Οι περισσότερες περιπτώσεις αυτοκρατόρων αρμενικής καταγωγής αφορούν πρόσωπα που προέρχονταν από ασιατικούς αρμενικούς πληθυσμούς, υπήρξε όμως και μια περίπτωση που προερχόταν από τους Αρμένιους των Βαλκανίων, ο Βασίλειος Α' Μακεδών (867-886) που το προσωνύμιό του δείχνει την προέλευσή του από το θέμα Μακεδονίας (οι δυτικές περιοχές της Θράκης από την Αδριανούπολη έως και τη Φιλιππούπολη) και από τους εκεί εγκατεστημένους αρμενικούς πληθυσμούς. Αρκετοί από τους Αρμένιους των Βαλκανίων είχαν βρεθεί και υπό τη βουλγαρική εξουσία είτε κατόπιν αιχμαλωσίας είτε μετά από βουλγαρικές προσαρτήσεις των εδαφών στα οποία ήταν εγκαταστημένοι. Πολλοί Αρμένιοι, έτσι, βρέθηκαν ενταγμένοι στις δομές του βουλγαρικού κράτους, έχει μάλιστα υποστηριχθεί ότι οι τέσσερις «κομητόπουλοι» ήταν αρμενικής καταγωγής, τουλάχιστον εν μέρει.¹⁸ Αρμένιοι από εθνολογικής πλευράς ήταν κυρίως και οι Παυλικιανοί, που μεταφέρθηκαν στη Θράκη κατά τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Ε'. Απ' αυτούς διείσδυσε και στη Βουλγαρία η δυστική αίρεση, που αργότερα έλαβε την τοπική μορφή του βογομιλισμού.¹⁹

Βαρδαριώτες Τούρκοι

Από την ονομασία τους είναι εμφανές ότι επρόκειτο για μια τουρκική εθνότητα. Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία ερχόταν διαχρονικά σε επαφή με διάφορους τουρκικούς λαούς, οι οποίοι, όντας νομάδες της στέπας, μετακινούνταν κατά κύματα από την κεντρική Ασία προς τις στέπες της βόρειας παρευξείνιας περιοχής και κατά περιπτώσεις έφταναν μέχρι τον Δούναβη. Τέτοιοι τουρκικοί λαοί ήταν οι Ούννοι, οι Άβαροι, οι Πρωτο-Βούλγαροι και οι

17 Ducellier, Les Albanais, σσ. 29-33.

18 Βλ. παραπάνω, Κεφ. 6.

19 Βλ. παραπάνω, Κεφ. 6.

Χάζαροι, για τους οποίους έχει ήδη γίνει λόγος. Κάποιοι από αυτούς τους λαούς πραγματοποίησαν εισβολές στα Βαλκάνια ή και κυριεύσαν εδάφη της βαλκανικής χερσονήσου, όπως οι Άβαροι και κυρίως οι Πρωτο-Βούλγαροι, που ίδρυσαν το πρώτο βουλγαρικό κράτος. Από τα τέλη του 9^{ου} αιώνα έρχονται στο προσκήνιο σειρά νέων τέτοιων λαών, οι Ούγγροι, οι Πετσενέγοι, οι Ούζοι, και οι Κουμάνοι αργότερα. Το σύνολο αυτών των λαών πραγματοποίησαν εισβολές στη βυζαντινή επικράτεια κατά διαστήματα. Στα πλαίσια της αντιμετώπισής τους, οι βυζαντινές αρχές έρχονταν σε συμφωνίες με ομάδες μεταξύ αυτών, που τους επιτρεπόταν να εγκατασταθούν σε βυζαντινά εδάφη και εντάσσονταν στον βυζαντινό στρατό. Το φαινόμενο αυτό το παρατηρούμε ιδιαίτερα με τις περιπτώσεις των Πετσενέγων, που κάποιες από τις φυλές τους εγκαταστάθηκαν ως υπόσπονδοι της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας στην περιοχή μεταξύ του Δούναβη και του Αίμου στα μέσα του 11^{ου} αιώνα, καθώς και με τους Κουμάνους, που ομάδες απαντούν εγκατεστημένες στη βυζαντινή επικράτεια, στα Βαλκάνια και στη Μικρά Ασία, επιφορτισμένες με στρατιωτικά καθήκοντα, κατά τους 12^ο και 13^ο αιώνα.

Οι Βαρδαριώτες Τούρκοι συνιστούν την πρώτη περίπτωση τέτοιων τουρκογενών νομάδων που εγκαθίστανται στη βυζαντινή επικράτεια και αναλαμβάνουν υπηρεσία για το Βυζάντιο και την μόνη που περιλαμβάνεται αυστηρά στα χρονικά πλαίσια αυτής της μελέτης. Η πρώτη μνεία περί αυτών παρέχεται από το εκκλησιαστικό τακτικόν αρ. 7 της έκδοσης Darrouzès, χρονολογούμενο στις αρχές του 10^{ου} αιώνα, στο οποίο μεταξύ των επισκοπών της εκκλησιαστικής επαρχίας Θεσσαλονίκης συγκαταλέγεται και η επισκοπή Βαρδαριωτών Τούρκων.²⁰ Από το πρώτο συστατικό της ονομασίας τους, Βαρδαριώτες, θεωρούμε ότι θα πρέπει να ήταν εγκαταστημένοι περί τον Αξιό ποταμό (Βαρδάρης), σε κάποια κλεισούρα αυτού, την οποία και θα ήταν επιφορτισμένοι να φρουρούν. Η παρουσία τους δηλαδή ενίσχυε τη συνοριακή άμυνα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας έναντι των Βουλγάρων. Επιπλέον, από μεταγενέστερο τακτικόν μαθαίνουμε ότι η επισκοπή των Βαρδαριωτών Τούρκων ταυτιζόταν με τη μετέπειτα γνωστή ως επισκοπή Πολυανής,²¹ παλαιότερη ονομασία της Δοϊράνης. Έτσι, μπορούμε να προσδιορίσουμε ακριβέστερα τον χώρο εγκατάστασης των Βαρδαριωτών από τη Δοϊράνη μέχρι την κοιλάδα του Αξιού στα στενά Ευζώνων-Ιδομένης. Σύμφωνα με άποψη που έχει προταθεί, η ονομασία Βαρδάρης του Αξιού ποταμού, που γενικά θεωρείται σλαβική, δεν είναι τέτοια αλλά ιρανικής ετυμολόγησης (Var-dar), που εισήχθη απ' αυτόν τον ασιατικό πληθυσμό όταν εγκαταστάθηκε στην περιοχή.

Οι Βαρδαριώτες Τούρκοι θα πρέπει να εγκαταστάθηκαν σε αυτή την περιοχή βόρεια της Θεσσαλονίκης κάποια στιγμή στη διάρκεια του 9^{ου} αιώνα, στα πλαίσια της βυζαντινής ανασυγκρότησης και της αποκατάστασης της βυζαντινής διοίκησης στα νότια Βαλκάνια, που συντελείται εκείνη την περίοδο.²² Κρίνοντας από το όνομα «Τούρκοι», που εκείνη την εποχή χρησιμοποιείται για να δηλώνει ειδικά τους Ούγγρους, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι θα επρόκειτο για Ούγγρους. Είναι γνωστό ότι οι Ούγγροι εμφανίζονται στο ιστορικό προσκήνιο προς τα τέλη του 9^{ου} αιώνα, όταν συμμαχούν με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και επιτίθενται από το Βορρά στους Βουλγάρους, στη διάρκεια του πρώτου βυζαντινο-βουλγαρικού πολέμου του Συμεών (894-896). Ο Συμεών απάντησε συμμαχώντας με τους Πετσενέγους, οι οποίοι και εκτόπισαν τους Ούγγρους, ωθώντας τους στην κατόπιν Ουγγαρία, στην κεντρική Ευρώπη.²³ Μάλλον στη διάρκεια αυτών των γεγονότων μια ομάδα Ούγγρων αποκόπηκαν από τον κύριο όγκο αυτών και οι Βυζαντινοί τους εγκατέστησαν στο θέμα Θεσσαλονίκης, όπου και εκχριστιανίστηκαν ή βρίσκονταν σε φάση εκχριστιανισμού, εφόσον ήδη στις αρχές του 10^{ου} αιώνα είχε συγκροτηθεί εκκλησιαστική αρχή επ' αυτών.

Αργότερα κάποιοι από αυτούς τους Βαρδαριώτες εντάχθηκαν ως ιδιαίτερο σώμα στην αυτοκρατορική φρουρά, υπό τη διοίκηση του *πριμμικιρίου των Βαρδαριωτών*, όπου και η ονομασία τους σταδιακά έλαβε καθαρά θεσμικό περιεχόμενο, αποσυνδεδεμένο από τη συγκεκριμένη εθνοτική ομάδα.²⁴ Οι Βαρδαριώτες της Μακεδονίας, καθώς ήταν μια όχι ιδιαίτερα πολυπληθής ομάδα, σταδιακά θα αφομοιώθηκαν από γειτονικούς ελληνικούς ή σλαβικούς πληθυσμούς.

20 Darrouzès, *Notitiae*, σσ. 278-79.

21 Darrouzès, *Notitiae*, σσ. 420.

22 Βλ. παραπάνω, Κεφ. 5.

23 Βλ. παραπάνω, Κεφ. 6.

24 Kazhdan, A. (1991). «Vardariotai», *Oxford Dictionary of Byzantium*, III, Οξφόρδη σσ. 2153.

Συμπεράσματα

Η διαπραγμάτευση του θέματος που προηγήθηκε υπήρξε οπωσδήποτε μια περιγραφική επισκόπηση των βασικών σημείων της ιστορίας της περιοχής, στα χρονικά πλαίσια που ορίστηκαν. Όπως όμως επισημάνθηκε και στην εισαγωγή του παρόντος, η στόχευση της συγγραφής δεν περιορίζεται σ' αυτή την απλή επισκόπηση, αλλά επιδιώχθηκε η ένταξη της προηγηθείσας συζήτησης σε κεντρικούς άξονες ανάλυσης και η περιστροφή της γύρω από κάποια γενικά ερωτήματα. Αυτά ορίστηκαν κατά πρώτον στην ύπαρξη ή μη της αίσθησης ενότητας των Βαλκανίων, καταρχάς ως γεωγραφικού χώρου και, στη συνέχεια, ως ιστορικού, πολιτιστικού, δυνάμει πολιτικού, στη σύγχρονη αντίληψη της μεσαιωνικής εποχής· σε επέκταση αυτού του ερωτήματος εξετάζεται κατά πόσον οι επεκτατικές τάσεις που παρουσίασαν κατά την περίοδο της μεγάλης ισχύος τους, πρώτα η Βουλγαρία και, στη συνέχεια, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, ανταποκρίνονται σε μια τέτοια αίσθηση του βαλκανικού χώρου. Το δεύτερο μεγάλο ερώτημα αφορά στη διακρίβωση της πολιτικής και πολιτιστικής επιρροής του Βυζαντίου επί των σλαβικών κυρίως λαών των Βαλκανίων, ειδικότερα στην επιβεβαίωση ή μη της γενικότερης αντίληψης που επικρατεί σήμερα προς αυτή την κατεύθυνση και ιδίως στον ακριβή εντοπισμό της έκτασης αυτής της επιρροής και των ορίων αυτής.

Σε σχέση με το πρώτο μεγάλο ερώτημα, αναφέρθηκε στην εισαγωγή του παρόντος ότι μεταξύ των Ρωμαίων υπήρχε όντως η αίσθηση της Βαλκανικής Χερσονήσου ως ενιαίου γεωγραφικού και πολιτικού-διοικητικού χώρου, ως τμήματος της αυτοκρατορίας στο σύνολό της. Η αίσθηση αυτή κληροδοτήθηκε και στο πρώιμο Βυζάντιο, στο οποίο όμως άρχισε να εξασθενεί και να σχετικοποιείται. Η πολιτιστική διαφορά μεταξύ γενικά λατινόφωνου Βορρά και γενικά ελληνόφωνου Νότου υπήρξε ενδεχομένως μία από τις παραμέτρους που λήφθηκαν υπόψη στη σχεδίαση διοικητικών μεταβολών, όπως αυτή που προβλεπόταν από την Νεαρά XI του Ιουστινιανού Α' (535).¹ Αργότερα, με την ενέργεια του Λέοντα Γ', που αφαίρεσε από την αρμοδιότητα του Πάπα της Ρώμης το λεγόμενο ανατολικό Ιλλυρικό, ουσιαστικά τα νότια Βαλκάνια, εξαιρώντας όμως τα κεντρικά και δυτικά Βαλκάνια,² ουσιαστικά επιβεβαιώνεται η συμβολική αποξένωση αυτών των περιοχών από το Βυζάντιο, σε ακολουθία της εκκλησιαστικής, πολιτιστικής και, τελικά, πολιτικής διαφοροποίησής τους.

Στο μέσο Βυζάντιο πλέον αυτή η αίσθηση των Βαλκανίων ως ενιαίου χώρου έχει οπωσδήποτε εξασθενήσει σοβαρά, αν υφίσταται καν. Αν κάτι έχει μείνει απ' αυτήν, μπορεί να περιορίζεται σε μια νοητή θεώρηση του Δούναβη ως συνόρου της αυτοκρατορίας, που και ένα τέτοιο συμπέρασμα όμως δεν μπορεί να εξαχθεί με ασφάλεια. Καμία άμεση μαρτυρία που να δείχνει μια τέτοια αίσθηση περί του Δούναβη δεν υπάρχει. Μόνο εμμέσως μπορεί ενδεχομένως να προκύψουν κάποιες διαπιστώσεις προς αυτή την κατεύθυνση, όχι όμως ανεπιφύλακτα. Χαρακτηριστικά, ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, που το έργο του βρίθκει συμβολικών αναφορών με αναγωγές στον Μέγα Κωνσταντίνο κ.ο.κ., δεν παρουσιάζει μια τέτοια εικόνα για τον Δούναβη. Η μόνη αναφορά στον Δούναβη που μπορεί να θεωρηθεί συμβολική, καθ' όσον δύναμαι να γνωρίζω, προέρχεται από τον Ψευδο-Καισάριο, συγγραφέα της πρώιμης εποχής (6^{ος} αι.), που τον ταυτίζει με τον βιβλικό ποταμό Φυσών,³ ενώ και ο Λέων Διάκονος αργότερα απλά αναφέρει ότι για κάποιους ο Δούναβης είναι ο Φυσών της Βίβλου, για άλλους όμως είναι ο Γάγγης.⁴

Ενδεχομένως μια ιδιαίτερη θεώρηση της σημασίας του Δούναβη ως «φυσικού» συνόρου της αυτοκρατορίας μπορεί να εξαχθεί από τις αναφορές του Θεοφάνη στην αισχύνη που αποτέλεσε για τη «βασιλεία των Ρωμαίων» η ήττα από τους Βουλγάρους και η ίδρυση του κράτους τους σε αυτοκρατορικά εδάφη, καθώς και με ακόμη πιο έμμεσο τρόπο η προσπάθεια αυτοκρατόρων, όπως ο Ιουστινιανός Β' και ιδίως ο Κωνσταντίνος Ε', να πετύχουν την εξάλειψη του κράτους αυτού. Στη συνέχεια όμως, και μετά από πολλά χρόνια παραδοχής και αποδοχής από τους Βυζαντινούς της ύπαρξης του βουλγαρικού κράτους, η ευκαιρία για την κατάλυσή του προέκυψε μάλλον τυχαία, και την εκμεταλλεύθηκε ο Ιωάννης Α' Τσιμισκής. Νικώντας τους Ρώσους και απομακρύνοντάς τους από τη Βουλγαρία, πήρε την απόφαση της κατάλυσης του βουλγαρικού κράτους και της προσάρτησης των κεντρικών έως τότε εδαφών του, επαναφέροντας το βυζαντινό σύνορο στον Δούναβη μετά από τρεις αιώνες. Από την περιγραφή του θριάμβου που τέλεσε ο αυτοκράτορας στην Κωνσταντινούπολη γίνεται εμφανές ότι το γεγονός που κυρίως δοξολογείτο δεν ήταν η νίκη επί των Ρώσων αλλά η κατάλυση του βουλγαρικού κράτους, εφόσον τη θριαμβική πομπή κοσμούσε και ο Βόρις Β', από τον οποίο αφαιρέθηκαν τα βασιλικά σύμβολα ενώπιον του

1 Βλ. παραπάνω, Κεφ. 1.

2 Βλ. παραπάνω, Κεφ. 4.

3 (Ψευδο)Καισάριος, Πεύσεις και αποκρίσεις, MPGXXXVIII, στ. 985.

4 Λέων Διάκονος, Ιστορία, σσ. 129-30.

πλήθους των Κωνσταντινοπολιτών.⁵

Σε κάθε περίπτωση πάντως, αυτή η επέκταση της βυζαντινής επικράτειας μέχρι τον Δούναβη το 971/72, υπήρξε απότοκο των συγκυριών και όχι αποτέλεσμα μιας από μακρόν σχεδιασμένης πολιτικής. Επίσης, δεν συνοδεύεται από την πρόθεση των Βυζαντινών για επέκταση της επικράτειάς τους στο σύνολο της Βαλκανικής Χερσονήσου. Αφού επέτυχαν την επέκταση του συνόρου της αυτοκρατορίας στον Δούναβη, αλλά μόνο στα ανατολικά Βαλκάνια, συνόδευσαν αυτή την εξέλιξη και από μια σειρά ενεργειών, που μπορούν να χαρακτηριστούν ως συμβολικές δράσεις. Έτσι, τα ονόματα που χρησιμοποιούνται έχουν κι αυτά τη συμβολική συνδήλωσή τους. Στην καρδιά του άλλοτε βουλγαρικού κράτους συγκροτείται το θέμα Παρίστριον, το θέμα που ονοματίζεται από τον Δούναβη, και ακολουθούνται πολιτικές για αποβουλγαρισμό της περιοχής. Χαρακτηριστικά, η πρωτεύουσα του βουλγαρικού βασιλείου, η Μεγάλη Πρεσλάβα, μετονομάζεται σε Ιωαννούπολις. Εκκλησιαστικά η περιοχή τίθεται υπό άμεση υπαγωγή στο πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Αρκέστηκαν όμως στην πρακτική και συμβολική ενσωμάτωση αυτής μόνο της περιοχής.

Οι Βυζαντινοί ουδέποτε έδειξαν ανάλογο ενδιαφέρον για τα δυτικά Βαλκάνια. Τις δυτικότερες περιοχές του βουλγαρικού κράτους, εκτεταμένες και στις οποίες περιλαμβάνονταν και τα σερβικά εδάφη που είχε κατακτήσει παλαιότερα ο Συμεών, οι Βυζαντινοί δεν ενδιαφέρθηκαν τότε να τις ενσωματώσουν και τις άφησαν να διοικούνται από τοπικούς άρχοντες υπό χαλαρή επικυριαρχία του Βυζαντινού αυτοκράτορα, που και αυτό το δεδομένο δεν παραδίδεται άμεσα αλλά τεκμαίρεται από την αντίληψη των Βυζαντινών για τους πολέμους του Σαμουήλ ως εσωτερικής εξέγερσης.⁶ Αυτά τα δυτικά εδάφη του άλλοτε βουλγαρικού κράτους οι Βυζαντινοί τα προσαρτούν το 1018, μετά από πολέμους που ξεκίνησαν με βουλγαρική πρωτοβουλία, και αναγνωρίζουν τη βουλγαρικότητά τους. Εκεί ιδρύεται το θέμα Βουλγαρίας, καθώς και αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή, η αρχιεπισκοπή Βουλγαρίας με έδρα την Αχρίδα, στην οποία, αν και οι αρχιεπίσκοποι και άλλα μέλη του ανώτερου κλήρου ήταν Έλληνες, υπήρχε πρόβλεψη για την τέλεση σλαβονικής λειτουργίας από τον κατώτερο κλήρο, όπου η σύνθεση του πληθυσμού το επέβαλλε.

Μία επιμέρους περιοχή των δυτικών Βαλκανίων για την οποία το Βυζάντιο κατά διαστήματα επιδείκνυε εντονότερο ενδιαφέρον είναι η Δαλματία. Οι πόλεις της δαλματικής ακτής, που γενικά επιβίωσαν των αβαροσλαβικών επιδρομών του 6^{ου}-7^{ου} αιώνα, αναγνώριζαν μια τυπική επικυριαρχία του βυζαντινού αυτοκράτορα, όπως άλλωστε και η Βενετία. Τον βυζαντινό έλεγχο στην περιοχή κατέστησε εντονότερο ο Βασίλειος Α΄, ιδρύοντας το θέμα Δαλματίας και εγκαθιστώντας Βυζαντινό στρατηγό εκεί. Το βυζαντινό αυτό θέμα όμως διέφερε ουσιαστικά από τα υπόλοιπα στο ό,τι αναγνωριζόταν εξ αρχής η αυτονομία και αυτοδιοίκηση των πόλεων και υπήρχε, επίσης, πλήρης αποδοχή της διαφοροποίησής τους από την υψηλή κουλτούρα που επικρατούσε στην υπόλοιπη αυτοκρατορία, καθώς οι πόλεις ήταν λατινόφωνες και υπάγονταν άμεσα στην παπική εκκλησία.⁷ Τα ίδια ισχύουν και την επόμενη φορά που οι Βυζαντινοί θέλησαν να επανεπιβεβαιώσουν τον έλεγχο της περιοχής, επί Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180). Και στις δύο όμως περιπτώσεις που υπήρξε έντονο βυζαντινό ενδιαφέρον για τη Δαλματία, επί Βασιλείου Α΄ τον 9^ο αιώνα και επί Μανουήλ Κομνηνού τον 12^ο, αυτό προέκυψε όχι στα πλαίσια της βαλκανικής πολιτικής τους, αλλά στα πλαίσια της άμυνας εναντίον των Αράβων στην πρώτη περίπτωση και στα πλαίσια της γενικότερης ιταλικής πολιτικής του Μανουήλ Κομνηνού στη δεύτερη.

Σε αντίθεση με το Βυζάντιο, που η λειτουργία του ως παράγοντα ενοποιητικής δυναμικής στα Βαλκάνια υπήρξε μάλλον τυχαία και απότοκο των συγκυριών στο δεύτερο μισό του 10^{ου} και στις αρχές του 11^ο αιώνα, η αντίστοιχη ενοποιητική τάση που νωρίτερα είχε εκδηλωθεί υπό την αιγίδα της Βουλγαρίας ήταν αποτέλεσμα σχεδιασμού. Ήδη από τα χρόνια του Ομουράτγ, αν όχι του Κρούμμου, παρατηρούμε τη συστηματική προσπάθεια όλων των Βουλγάρων ηγεμόνων να επεκτείνουν τη βουλγαρική επιρροή, ή και κυριαρχία, επί των δυτικών Βαλκανίων, με αποκορύφωμα τις ενέργειες του Συμεών (κατάκτηση Σερβίας, επίθεση στην Κροατία) και του Σαμουήλ (επιβολή σε Σερβία και Διόκλεια, κατάληψη Δυρραχίου). Όπως όμως οι Βυζαντινοί είχαν δείξει περιορισμένο ενδιαφέρον για τα δυτικά Βαλκάνια, έτσι και οι Βούλγαροι αδιαφόρησαν για τα νότια Βαλκάνια και επέδειξαν διάθεση επέκτασης σ' αυτό τον χώρο (με εξαίρεση την κατάληψη των βυζαντινών πόλεων της δυτικής Μακεδονίας από τον Σαμουήλ, που όμως μπορεί να ερμηνευθεί ως δημιουργία μιας αμυντικής περιμέτρου για την πρωτεύουσά του, Πρέσπα, που βρισκόταν κοντά στο βυζαντινό σύνορο). Εθνολογικοί λόγοι ίσως εξηγούν αυτή την προτεραιότητα του βουλγαρικού ενδιαφέροντος για τα δυτικά Βαλκάνια, αφού οι κατά βάση σλαβικοί πληθυσμοί αυτών των περιοχών μπορεί να θεωρούνται ως καταλληλότεροι για ένταξη στο βουλγαρικό κράτος.

Το δεύτερο μεγάλο ερώτημα γύρω από το οποίο περιστρέφεται η παρούσα μελέτη αφορά την έκταση και τα

5 Λέων Διάκονος, *Ιστορία*, σσ. 158-59.

6 Βλ. παραπάνω, Κεφ. 6.

7 Βλ. παραπάνω, Κεφ. 4.

όρια της πολιτισμικής επίδρασης του Βυζαντίου στους σλαβικούς λαούς των Βαλκανίων. Πολύ γενικά, οι λαοί που κυρίως θεωρούνται ότι βρέθηκαν υπό βυζαντινές επιρροές είναι οι Βούλγαροι και οι Σέρβοι. Οι Κροάτες, οι Βόσνιοι, και πόσο μάλλον οι Σλοβένοι ελάχιστη έως μηδαμινή σχέση είχαν με το Βυζάντιο. Στην περίπτωση των Σέρβων και των Βουλγάρων είναι εμφανής η επίδραση του Βυζαντίου σε σειρά όψεων της κοινωνίας, του πολιτικού συστήματος και του πολιτισμού των δύο λαών. Ειδικότερα, μπορούμε να επισημάνουμε την αποδοχή του ανατολικού εκκλησιαστικού τυπικού και του ορθόδοξου δόγματος, τη χρήση της σλαβονικής ως λειτουργικής και επίσημης γραπτής γλώσσας, που είναι ένα βυζαντινό κατά κάποιο τρόπο δημιούργημα (του Κυρίλλου και του Μεθοδίου),⁸ την εν πολλοίς υιοθέτηση του βυζαντινού δικαίου, βυζαντινών διοικητικών θεσμών, βυζαντινών μοντέλων στη λογιόσύνη (κυρίως την εκκλησιαστική) και την τέχνη. Υπάρχουν όμως κάποιες παράμετροι που σχετικοποιούν την αμεσότητα αυτής της επίδρασης.

Η Σερβία μέχρι τον 10^ο αιώνα ελάχιστες σχέσεις είχε με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και δεν είχε δεχθεί επιρροές απ' αυτήν. Το σερβικό κράτος πρωτοσηματίστηκε στην Ράσκια τον 9^ο αιώνα, κάτω από την έμμεση επιρροή των Φράγκων, όπως άλλωστε και τα άλλα σλαβικά κράτη των δυτικών Βαλκανίων. Ενδεικτικά, η σερβική λέξη που δηλώνει τον ηγεμόνα, τον μονάρχη, *kral*–*κράλης*, προέρχεται από το όνομα Κάρολος και ανάγει στον Καρλομάγνο. Εκκλησιαστικά, μετά τη διάδοση του χριστιανισμού στους Σέρβους, η χώρα ανήκε στο κλίμα της παπικής εκκλησίας. Η ένταξη των Σέρβων στη βυζαντινή σφαίρα, αν μπορούμε να την πούμε έτσι, ξεκίνησε μόνο μετά την κατάκτηση της χώρας από τους Βουλγάρους του Συμεών. Τότε, και από τους Βουλγάρους εισήχθησαν στη Σερβία το ανατολικό τυπικό και η σλαβονική λειτουργία και γλώσσα. Τις απαρχές του εκβυζαντινισμού της δηλαδή, αν μπορεί να τεθεί έτσι, η Σερβία τις οφείλει στη Βουλγαρία και όχι άμεσα στο Βυζάντιο. Στην ίδια τη Βουλγαρία η σλαβονική του Κυρίλλου και Μεθοδίου, που θεωρείται δικαίως βυζαντινό κληροδότημα στον σλαβικό κόσμο, ανταγωνίστηκε και τελικά υποσκέλισε στα χρόνια του Συμεών την ίδια την ελληνική,⁹ που μέχρι τότε χρησιμοποιείτο κατά κάποιον τρόπο ως επίσημη γραπτή γλώσσα στο βουλγαρικό κράτος, όπως διαπιστώνεται από τη χρήση της στις πρωτο-βουλγαρικές επιγραφές, πέραν της αρχικής επιβολής της ως γλώσσας της λειτουργίας, μετά τον εκχριστιανισμό της Βουλγαρίας.

8 Βλ. παραπάνω, Κεφ. 6.

9 Βλ. παραπάνω, Κεφ. 6.

Βιβλιογραφία

Πηγές

- Αννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*: B. Leib (εκδ.), *Anne Comnène Alexiad (Regne de l'Empereur Alexis I Comnène 1081 – 1118)*, 3 τ., Παρίσι 1937-45.
- Beševliev, *Protobulgarischen Inschriften*: V. Beševliev, *Die Protobulgarischen Inschriften*, Βερολίνο: Deutsche Akademie der Wissenschaften, 1963.
- Βίος Κωνσταντίνου – Κυρίλλου: I. Αναστασίου (εκδ.), «Βίος Κωνσταντίνου-Κυρίλλου, Βίος Μεθοδίου (μετάφρασις), Βίος Κλήμεντος Αχρίδος», *Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 12 91967), σσ. 111-200.
- Chronique de l'an 811* : I. Dujčev (εκδ.), “La Chronique Byzantine de l'an 811”, *Travaux et Mémoires*, 1 (1965), σσ. 205-54.
- Chronique de Monemvasie*: P. Lemerle (εκδ.), “Le chronique improprement dite de Monemvasie: Le contexte historique et légendaire”, *Revue des Études Byzantines*, 21 (1963), σσ. 5-49 [αναδημοσιευμένο ως αρ. II στο P. Lemerle, *Essais sur le monde byzantin*, Λονδίνο: Variorum Reprints, 1980].
- Darrouzès, *Notitiae*: J. Darrouzès, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes*, Παρίσι 1981 [Géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, I].
- De Administrando Imperio* : Moravcsik, GY. – R.J.H. Jenkins (εκδ.), *Constantine Porphyrogennitus De Administrando Imperio*, Ουάσινγκτον 1967 [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, I].
- Einhartus, *Vita Caroli Magni*.
- Ιωάννης Καμινιάτης: G. Böhlig (εκδ.), *Ioannis Caminiatae De Expugnationae Thessalonicae*, Βερολίνο 1973 [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, IV]
- Ιωάννης Σκυλιτζής, *Σύνοψις Ιστοριών*: J. Thurn (εκδ.), *Ioannes Skylitzae Synopsis Historiarum*, Βερολίνο 1973 [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, V].
- Jordanes, *Getica*: Th. Mommsen (εκδ.), *Jordanes, De Getarum sive Gothorum origine et rebus gestis*, Βερολίνο 1882 [Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquitas, V.1].
- Kolias, G., *Léon Choerosphactès. Magistre, proconsul et patrice. Bibliographie – correspondance (texte et traduction)*, Αθήνα 1939.
- Λέων Διάκονος, *Ιστορία*: C.B. Hase (εκδ.), *Leonis Diaconi Caloënsis Historiae, Libri Decem*, Βόννη 1828 [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae].
- Leonis Imperatoris Augusti, Cognomine Sapientis, Opera*, στο J.-P. Migne (εκδ.), *Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca Posterior*, τ. CVII, Παρίσι 1863.
- Mansi, G.D. (εκδ.), *Sacrarum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, τ. XI, Φλωρεντία 1765.
- Μένανδρος Προτήκτωρ, *Ιστορία*: R.C. Blockley (εκδ.), *The History of Menander the Guardsman*, Λονδίνο 1985.
- Μιχαήλ Ατταλιάτης, *Ιστορία*: Im. Bekker (εκδ.), *Michaelis Attalioetae Historia*, Βόννη 1853 [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae].
- Miracles de Saint Démétrius*: P. Lemerle (εκδ.), *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la penetration des Slaves dans les Balkans*, τ. I, *Le texte*, Παρίσι 1979, τ. II, *Commentaire*, Παρίσι 1981.
- Νικηφόρος, *Ιστορία Σύντομος*: C. Mango (εκδ.), *Nikephoros Patriarch of Constantinople Short History. Text, translation and commentary*, Washington DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1990 [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, XIII].
- Petkov, K., *The Voices of Medieval Bulgaria, Seventh – Fifteenth Century. The records of a bygone culture*, Leiden – Boston: Brill, 2008
- Προκόπιος, *Υπέρ των Πολέμων*: J. Hauriy (εκδ.), *Procopii Caesarensis Opera Omnia*, τ. I-II, Λειψία 1905-1906.
- Προκόπιος, *Ανέκδοτα*: J. Hauriy (εκδ.), *Procopii Caesarensis Opera Omnia*, τ. III, Λειψία 1913.
- Προκόπιος, *Περί Κτισμάτων*: H.B. Dewing (εκδ.), *Procopius. Buildings*, Λονδίνο 1971 [The Loeb Classical Library].

- (Ψευδο) Καισάριος, *Πεύσεις και αποκρίσεις*, στο J.-P. Migne (εκδ.), *Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca Posterior*, τ. XXXVIII, στ. 851-1190.
- Σούδα: A. Adler (εκδ.), *Suidae Lexicon*, Λειψία 1928.
- Στρατηγικόν (Ψευδο) Μαυρικίου: G.T. Dennis – E. Gamillscheg (εκδ.), *Mauricii Strategicon*, Βιέννη 1981 [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, XVII].
- Θεοφάνης, *Χρονογραφία*: C. De Boor (εκδ.), *Theophanis Chronographia*, Λειψία: Teubner, 1883.
- Zacos – Veglery, *Byzantine Lead Seals*: G. Zacos – A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, I: 1-3, Βασιλεία 1972.

Βοηθήματα

- Αβραμέα, Α., «Η παλαιοχριστιανική και πρωτοβυζαντινή Πελοπόννησος», στο *Οι μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4^{ος} – 15^{ος} αι.)*, Αθήνα: ΕΙΕ, 2000, σσ. 9-18.
- Άμαντος, Κ., *Μακεδονικά*, Αθήνα 1920.
- Αναγνωστάκης, *Το σλαβικό πρόβλημα*: Η. Αναγνωστάκης, «Το σλαβικό πρόβλημα: μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου ή της έρευνας;», στο *Οι μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4^{ος} – 15^{ος} αι.)*, Αθήνα: ΕΙΕ, 2000, σσ. 19-34.
- Angold, M., “The Shaping of the Medieval Byzantine City”, *Byzantinische Forschungen*, 10 (1985), σσ. 1-37.
- Βελουδής, Γ., *Ο Ιάκωβος Φίλιππος Φαλμεράιερ και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Αθήνα: ΕΜΝΕ, 1982.
- Browning, R., *Byzantium and Bulgaria. A Comparative Study across the Early Medieval Frontier*, Λονδίνο 1975.
- Bryce, J., “Life of Justinian by Theophilus”, *English Historical Review*, 2 (1887), σσ. 657-86.
- Curta, *Making of Slavs*: F. Curta, *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500 – 700*, Καίμπριτζ: Cambridge University Press, 2001.
- Curta, F., *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500 – 1250*, Καίμπριτζ: Cambridge University Press, 2006.
- Dagron, *Villes*: G. Dagron, “Les villes dans l’ Illyricum protobyzantin”, στο *Villes et peuplement dans l’ Illyricum protobyzantin*, Ρώμη 1984 [Collection de l’ École Française de Rome, 77], σσ. 1-20.
- Ducellier, *Les Albanais*: A. Ducellier, “Les Albanais dans l’ empire byzantine: De la communauté à l’ expansion”, στο Χ. Γάσπαρης (εκδ.), *Οι Αλβανοί στο μεσαίωνα*, Αθήνα: ΕΙΕ/ΙΒΕ, 1998 [Διεθνή Συμπόσια, αρ. 5], σσ. 17-45.
- Fine, *Early Medieval Balkans*: J.V.A. Fine Jr., *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Twelfth Century*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1983.
- Fine, *Late Medieval Balkans*: J.V.A. Fine Jr., *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1987.
- Gelzer, H., *Der Patriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunden*, Λειψία 1904.
- Georgiev, V., “The Genesis of the Balkan Peoples”, *Slavonic and East European Review*, 44 (1966), σσ. 285-97.
- Haldon, J.F., *Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture*, Καίμπριτζ 1990.
- Harvey, A., *Economic Expansion in the Byzantine Empire, 900 – 1200*, Καίμπριτζ 1989.
- Hoddinott, *Οι Θράκες*: R.F. Hoddinott, *Οι Θράκες*, μετ. Ε. Αστερίου, Αθήνα 2001 [Λονδίνο 1981].
- Kazhdan, A.K., “Arethas of Caesarea”, *Oxford Dictionary of Byzantium*, τ. I, Οξφόρδη 1991, σ. 163.
- Kazhdan, A.K., “Vardariotai”, *Oxford Dictionary of Byzantium*, τ. III, Οξφόρδη 1991, σ. 2153.
- Κοιλάκου, Χ., «Ανασκαφές στις Σπέτσες», *Αρχαιολογικό Δελτίο (χρονικά)*, 42 (1987), σσ. 112-14, 48 (1993), σσ. 75-76.
- Κορδώσης, Μ.Σ., Μ.Σ. *Ιστοριογεωγραφικά πρωτοβυζαντινών και εν γένει παλαιοχριστιανικών χρόνων*, Αθήνα 1996.
- Κυριάκης, *Βυζάντιο και Βούλγαροι*: Ε.Κ. Κυριάκης, *Βυζάντιο και Βούλγαροι (7^{ος} – 10^{ος} αι.)*. Συμβολή στην εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου, Αθήνα 1993 [Ιστορικές Μονογραφίες, 13].
- Κύρου, Α., «Νησιωτικά καταφύγια στον αργολικό κόλπο κατά τους πρωτοβυζαντινούς αιώνες», *Πρακτικά ΣΤ’ διεθνούς συνεδρίου πελοποννησιακών σπουδών*, τ. Β’, Αθήνα 2001-2002, σσ. 501-20.
- Λαμπροπούλου et al., *Συμβολή*: Α. Λαμπροπούλου – Η. Αναγνωστάκης – Β. Κόντη – Α. Πανοπούλου, «Συμβολή στην ερμηνεία των αρχαιολογικών τεκμηρίων της Πελοποννήσου κατά τους «σκοτεινούς αιώνες», στο *Σκοτεινοί Αιώνες*, σσ. 189-229.
- Lemerle, *Invasions et migrations*: P. Lemerle, “Invasions et migrations dans les Balkans depuis le fin de l’

- époque romaine jusqu' au XVIIIe siècle”, *Revue Historique*, CCXI (1954), σσ. 265-308 [αναδημοσιευμένο ως αρ. I στο P. Lemerle, *Essais sur le monde byzantin*, Λονδίνο: Variorum Reprints, 1980].
- Lemerle, P., “Les miracles de St. Démétrius et l’ histoire balkanique”, στο *Miracles de St Démétrius*, τ. II, σσ. 171-93.
- Lemerle, P., *Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός. Σημειώσεις και παρατηρήσεις για την εκπαίδευση και την παιδεία στο Βυζάντιο από τις αρχές ως τον 10^ο αιώνα*, μετ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1985² [1981, Παρίσι 1971].
- Μαλιγκούδης, *Σλάβοι*: Φ. Μαλιγκούδης, *Σλάβοι στη μεσαιωνική Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1988.
- Μουστάκας, Κ., «Το οδικό δίκτυο της δυτικής Μακεδονίας κατά τον μεσαίωνα (11^{ος} – 15^{ος} αι.)», στο Ε.Π. Δημητριάδης – Α.Φ. Λαγόπουλος - Γ. Τσότσος (επιμ.), *Δρόμοι και κόμβοι της Βαλκανικής από την αρχαιότητα στην ενιαία Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 145-54.
- Μουτσόπουλος, Ν.Κ., «Καστοριά. Ιστορία – μνημεία – λαογραφία, από την ίδρυσή της μέχρι τον 10^ο αιώνα. Προϊστορική, ιστορική και παλαιοχριστιανική εποχή», *Επιστημονική Επετηρίς Πολυτεχνικής Σχολής ΑΠΘ*, 6 (1974), σσ. 261-474.
- Μουτσόπουλος, Ν.Κ., *Εκκλησίες της Καστοριάς, 9^{ος} – 11^{ος} αιώνας*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1992.
- Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Μ., «Οι βαλκανικές σπουδές στην Ελλάδα», *Δωδώνη*, 5 (1976), σσ. 209-22.
- Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Μ., *Οι βαλκανικοί λαοί κατά τους μέσους χρόνους* [πανεπιστημιακές παραδόσεις], Ιωάννινα 1987.
- Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Μ., *Σλαβικές εγκαταστάσεις στη μεσαιωνική Ελλάδα. Γενική επισκόπηση*, Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, 1993.
- Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Μ., *Πηγές της βαλκανικής ιστορίας 6^{ος} – 10^{ος} αι. (Επιλογή κειμένων)*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1995.
- Obolenski, *Commonwealth*: D. Obolenski, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500 – 1453*, Νέα Υόρκη 1971.
- Ostrogorsky, *Ιστορία*: G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, μετ. Ι. Παναγόπουλος, 3τ., Αθήνα: Βασιλόπουλος, 1979-81 [Μόναχο 1963].
- Papazoglu, *Central Balkan Tribes*: F. Papazoglu, *The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times: Triballi, Autariatae, Dardanians, Scordisci and Moesians*, tr. M. Stansfield-Popović, Amsterdam 1978 [Sarajevo 1969].
- Παπούλια, *Πολυμερισμός*: Β. Παπούλια, *Από τον αρχαίο στον νεότερο πολυμερισμό*, τ. Α΄, *Αρχαία φύλα – Βυζαντινή οικογένεια*, Θεσσαλονίκη 2002.
- Πελεκανίδης, Σ. – Μ. Χατζηδάκης, *Καστοριά. Ψηφιδωτά – Νωπογραφίες*, Αθήνα: Μέλισσα, 1984.
- Petridis, P., *La céramique protobyzantine de Delphes: Une production et son context*, Παρίσι: École Française d’ Athènes, 2010 [Fouilles de Delphes, V].
- Σκοτεινοί Αιώνες*: Ε. Κουντουρά-Γαλάκη (επιμ.), *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7^{ος} – 9^{ος} αι.)*, Αθήνα: ΕΙΕ/ΙΒΕ, 2001 [Διεθνή Συμπόσια, αρ. 9].
- Smith, J.M.H., “Fines Imperii: The Marches” στο *The New Cambridge Medieval History*, τ. 2, c. 700 – c. 900, Καίμπριτζ 1995, σσ. 169-89.
- Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria*: P. Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria, 775 – 831*, Leiden – Boston: Brill, 2012.
- Stanescu, E., “BYZANTINOVLACHICA. Les Vlaques à la fin du Xe siècle – debut du XIe siècle et la restauration de la domination byzantine dans la Peninsule Balkanique”, *Revue des Études Sud-Est Européenes*, 6 (1968), σσ. 407-38.
- Stathakopoulos, D.Ch., *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire. A Systematic Survey of Subsistence Crises and Epidemics*, Aldershot: Ashgate, 2003 [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs, 9].
- Stipčević, *The Illyrians*: A. Stipčević, *The Illyrians. History and Culture*, tr. S. Čulić-Burton, Park Ridge NJ 1977 [Zagreb 1974].
- Θεοχαρίδης, Γ., *Ιστορία της Μακεδονίας κατά τους μέσους χρόνους (285 – 1354)*, Θεσσαλονίκη: ΕΜΣ, 1980 [Μακεδονική Βιβλιοθήκη, αρ. 55].
- Todorova, *Imagining the Balkans*: M. Todorova, *Imagining the Balkans*, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη: Oxford University Press, 1997.
- Treadgold, W., *The Byzantine Revival, 780-842*, Stanford CA: Stanford University Press, 1988.

- Treadgold, *History*: W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford CA: Stanford University Press, 1997.
- Τσιγωνάκη, Χ., «Ίτανος. Ιστορία και τοπογραφία μιας παράκτιας θέσης της ανατολικής Κρήτης κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο», στο Ο. Γκράτζιου – Χ. Λούκος (επιμ.), *Ψηφίδες. Μελέτες ιστορίας, αρχαιολογίας και τέχνης στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη-Oekland*, Ηράκλειο: ΠΕΚ – ΕΚΙΜ, 2009, σσ. 159-74.
- Τσιγωνάκη, Χ., « «πόλεων ἀνεπίστοις μεταβολαῖς»: Ιστορικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες από τη Γόρτυνα και την Ελεύθερνα της Κρήτης (4^{ος} – 8^{ος} αι.)», στο Τ. Κιουσοπούλου (επιμ.), *Οι βυζαντινές πόλεις, 8^{ος} – 15^{ος} αιώνας. Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Ρέθυμνο 2012, σσ. 73-100.
- Veikou, M., *Byzantine Epirus: A Topography of Transformation. Settlements of the Seventh – Twelfth Centuries in Southern Epirus and Aetoloacarnania, Greece*, Leiden: Brill, 2012 [The Medieval Mediterranean, 95].
- Veikou, M., “Byzantine Histories, Settlement Stories: *Kastra*, “Isles of Refuge”, and “Unspecified Settlements” as In-between or Third Spaces”, στο Τ. Κιουσοπούλου (επιμ.), *Οι βυζαντινές πόλεις, 8^{ος} – 15^{ος} αιώνας. Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Ρέθυμνο 2012, σσ. 159-206.
- Völling, T., “The Last Christian Greeks and the First Pagan Slavs in Olympia”, στο *Σκοτεινοί Αιώνες*, σσ. 303-23.
- Wilkes, *Οι Ιλλυριοί*: J. Wilkes, *Οι Ιλλυριοί*, μετ. Ε. Πέππα, Αθήνα 1999 [Λονδίνο 1992].
- Winnifrith, *Vlachs*: T.J. Winnifrith, *The Vlachs. The History of a Balkan People*, Λονδίνο 1987.
- Ζακυθηνός, *Σλάβοι*: Δ. Ζακυθηνός, *Οι Σλάβοι εν Ελλάδι*, Αθήνα 1945.
- Ζακυθηνός, Δ., *Βυζαντινή Ιστορία, 324-1071*, Αθήνα 1972.